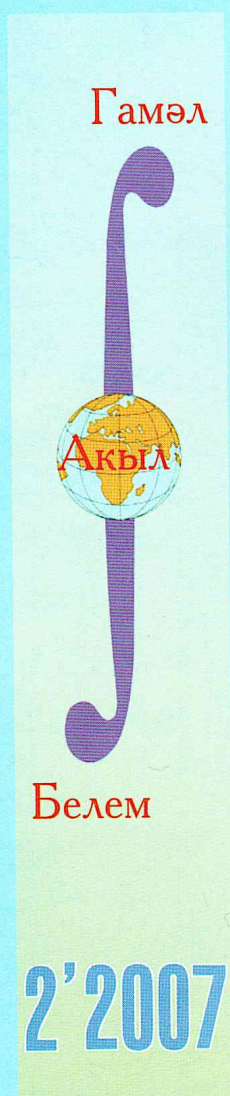

Белем — Акыл — Гамәл

ФӘН һәм ТЕЛ

Фәнни-хәбәри журнал

Бу санда:

Галимжан Ибраһимовның тууына 120 ел

Тел, әдәбият, тарих

Мәшһүр галимебез Шәүкәт Хәбибуллин

Милли мәгариф

Фән һәм гамәл

Фәнгә кереш

Китап киштәсе

Җыеннардан хәбәрләр

Мәшһүр галимнәребез

Шәүкәт Хәбибуллин
1915-1996

ФӘН һәм ТЕМ

(НАУКА и ЯЗЫК)

Фәнни-хәбәри журнал

№2(33) # 2007

1999 елның 25 мартында Татарстан Республикасының
информация һәм матбугат министрлыгында теркәлдә
(700-нче таныклык)

Журналны гамәлгә куючылар:

- Казан шәһәре хакимиятенә
жәмәгать оешмалары һәм ММЧ
белән элемтә идарәсе;
- Татарстан Фәннәр Академиясе;
- Бөтендөнья татар конгрессының
Башкарма комитеты;
- Казан дәүләт архитектура-
төзөлеш университеты.

Баш редактор

Фаил Әхмәдиев

Редакция советы

Рәшит Шакиржанов
(баш редактор урынбасары)
Мансур Хәсәнов
Ринат Закиров
Ирек Арсланов
Марсель Әхмәтжанов
Равил Газизуллин
Тәлгат Галиуллин
Фоат Гарифуллин
Гали Даутов
Мирфатыйх Зәкиев
Хужиехмәт Мәхмүтов
Фәнис Нәбиев
Ренат Сәйфуллин
Жәүдәт Сөләйманов
Индус Таһиров
Алмаз Юлдашев

Жаваплы сәркәтип

Альберт Нарбеков

Редакторлар

Абрик Камалов
Галим Хисамиев

Дизайнер

Фәрит Шакиржанов

Сәркәтип

Гөлсинә Соколова

Редакциянең адресы:

420043, г.Казань,
ул.Зеленая, д.1. к. 4, 202 б,
Редакция журналы "ФӘН һәм ТЕМ",
тел/факс 510-46-75

- * Редакциянең фикере авторлар
фикере белән туры килмәскә
мөмкин
- * Кулъязмалар рецензияләнгән
һәм кире кайтарылмый
- * Материалларны күчереп бастыр-
ганда "ФӘН һәм ТЕМ" журналына
сылтама бирү мөһбүри

Журнал ЗАО "Новое Знание" типография-
сендә басылды.
Басарга 28.05.07 кул куелды.
Офсет ысулы белән басылды.
Формат 60×84/8. Офсет кәгазе.
Күләме 11,6 басма табак.
Нәшер хисабы буенча 4,75 табак.
Заказ 05/11. Тираж 500 данә.

Типографиянең адресы:

420043, г. Казань, ул. Зеленая, 1.
Тел. 246-68-19

Журналга Министрлар Кабинетының
«Мәдәният һәм Татарстан халыклары
төзөлеш үстерү» бүлегә ярдәм итә

© "ФӘН һәм ТЕМ" журналы
редакциясе, 2007

БУ САНДА:

ГАЛИМЖАН ИБРАҺИМОВНЫҢ ТУУЫНА 120 ЕЛ

ЖАМАЛ ВӘЛИДИ. Галимжан Ибраһимовның тел мәйданындагы хезмәтләре ...	4
ШӘРИФЖАН АСЫЛГӘРӘВ. Галимжан Ибраһимовның татар имлясы өлкәсендәге эшчәнлегә	11
ИЛИЛДӘ БӘШИРОВА. Галимжан Ибраһимов турында трилогия (авторның сәнгатьле сөйләм үзгәчлегенә)	15

ТЕЛ, ӘДӘБИЯТ, ТАРИХ

МИРФАТЫЙХ ЗӘКИЕВ. Болгар бабаларыбыз ни өчен <i>сакалиба</i> дип аталган?	18
ОЛЬГА БЯТИКОВА. Кайбер балык тоту кирәк-яраклары атамаларының этимологиясенә карата	25
АЙСЫЛУ САДЫЙКОВА. Төрәк шагыйре Юныс Әмрә ижатында мөнәҗәт	28
РАВИЯ ЗАРИПОВА. Тормыш һәм ижат сынаулары аша	31
ЛЕНАР ЖАМАЛЕТДИНОВ. Татар әкиятләре дөнья әкиятләре каталогында	35
МАРСЕЛЬ ӘХМӘТЖАНОВ. Мулла Морад Ишанов картасы	40

МӘШҺҮР ГАЛИМНӘРЭБЕЗ

АБРИК КАМАЛОВ. Мәшһүр галим һәм педагог	43
НӨҮФӘЛ РИЗВАНОВ. Өлкән дуслым Шәүкәт абый	50
ШӘҮКӘТ ХӘБИБУЛЛИН. Айның ирекле физик либрациясе барлыгы мәсьәләсенә	52

МИЛЛИ МӘГАРИФ

ФӘНИС ИСЛАМОВ. Халык академиклары	55
ИЛҖАМИЯ САБИТОВА. Сүзьясалыш оялары һәм аларның структур төрләре	59

ФӘН ҺӘМ ГАМӘЛ

ӘХӘТ ИЛҖАСОВ, НАИЛ ГАЙСИН. Медицина диагностикасында ТМР-томография	62
--	----

ФӘНГӘ КЕРЕШ

АБРИК КАМАЛОВ, РӘШИТ ШАКИРЖАНОВ. Механика тарихыннан	69
--	----

КИТАП КИШТӘСЕ

ЗАКИРОВ Р.З. Татарлар үзгәрүчән дөньяда. XX – XXI гасырлар башының этнополитик тарихы очерклары	42
ЗИМАСОВ Н.Ш. Барда сүзлегенә	68

ЖҖИЕННАРДАН ХӘБӘРЛӘР

КАЗАН ДӘҮЛӘТ АРХИТЕКТУРА-ТӨЗЕЛӘШ УНИВЕРСИТЕТЫНДА	74
БӨТЕНДӨНҖА ТАТАР КОНГРЕССЫНДА	75

ФӘН һәм ТӘЛ

(НАУКА и ЯЗЫК)

Научно-информационный журнал
№2(33)#2007

Зарегистрирован 25 марта 1999 года в Министерстве
информации и печати Республики Татарстан
(свидетельство о регистрации №700)

АВТОРЛАР ИГЪТИБАРЫНА

1. Фәнни-хәбәри журнал буларак, "ФӘН һәм ТӘЛ" журналына кешелек дөньясы һәм татар халкы алдында торган проблемаларга багышланган, нигездә татар телендә язылган фәнни мәкаләләр кабул ителә.

2. Мәкаләнең күләме 8 биттән артмаска тиеш (бер биттә 30 юл, юлда 60 хәрәф).

3. Мәкаләгә рус телендә язылган, 5-6 юлдан артмаган аннотация бирергә кирәк.

4. Һәр мәкалә 2 данәдә кабул ителә. Аңа өстәп, татарлаштырылган Word редакторларында эшләнгән дискет бирергә.

5. Тексттагы формулаларга аеруча игътибар итәргә кирәк. Алар ачык, аңлаешлы итеп язылган яки бастырылган булырга, бертөрле язылыштагы баш һәм юл хәрәфләре, өске һәм аскы индекслар һ.б. ачык аерылырга тиешләр.

6. Рәсемнәрне дискетта яки аерым биттә пөхтәләп сызып җибәрергә, һәр рәсем артына авторның фамилиясен, мәкаләнең исемен, сызым санын куярга кирәк.

7. Мәкаләдә бирелгән әдәбият исемлегенә билгеле стандартка туры килергә тиеш.

8. Мәкаләнең кулъязмасына үзгәртүләр кертү кирәк булса, ул авторга кире җибәрелергә мөмкин.

9. Кулъязмалар кире кайтарылмый һәм аларга бәяләмә бирелми.

10. Мәкалә белән бергә автор(лар)ның яхшы сыйфатлы фотосын, аның (алар) турында кыскача мәгълүмат җибәрү мөмкүн.

11. Мәкалә ахырында авторның имзасы, тулы адресы һәм исем-фамилиясе булырга тиеш.

В НОМЕРЕ:

120 ЛЕТ СО ДНЯ РОЖДЕНИЯ ГАЛИМЗЯНА ИБРАГИМОВА

ВАЛИДИ ДЖ. Труды Галимзяна Ибрагимова на поприще языка	4
АСЫЛГАРАЕВ Ш.Н. Деятельность Галимзяна Ибрагимова в области татарской орфографии	11
БАШИРОВА И.Б. Трилогия о Галимзяне Ибрагимове	15

ЯЗЫК, ИСТОРИЯ, ЛИТЕРАТУРА

ЗАКИЕВ М.З. Почему наши болгарские предки назывались <i>сакалиба</i> ?	18
БЯТИКОВА О.Н. К этимологии названий некоторых рыболовных снастей	25
САДЕКОВА А.Х. Мунаджат в творчестве турецкого поэта Юнуса Эмрэ.	28
ЗАРИПОВА Р.С. Через испытания жизни и творчества	31
ЗАМАЛЕТДИНОВ Л.Ш. Татарские сказки в каталоге сказок мира	35
АХМЕТЗЯНОВ М.И. Карта Мулла Мурада Ишанова	40

ВЫДАЮЩИЕСЯ УЧЕНЫЕ

КАМАЛОВ А.З. Выдающийся ученый и педагог	43
РИЗВАНОВ Н.Г. Мой старший друг Шаукат абый	50
ХАБИБУЛЛИН Ш.Т. К вопросу о существовании свободной физической либрации луны	52

НАЦИОНАЛЬНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ

ИСЛАМОВ Ф.Ф. Народные академики	55
САБИТОВА И.И. Словообразовательные гнезда и их структурные типы	59

НАУКА И ПРАКТИКА

ИЛЬЯСОВ А.В., ГАЙСИН Н.К. ТМР-томография в медицинской диагностике ..	62
---	----

ВСТУПАЯ В НАУКУ

КАМАЛОВ А.З., ШАКИРЗЯНОВ Р.А. Из истории механики	69
---	----

КНИЖНАЯ ПОЛКА

ЗАКИРОВ Р.З. Татары в меняющемся мире. Очерки этнополитической истории в XX – начале XXI вв.	42
ЗИМАСОВ Н.Ш. Словарь Барды	68

ВЕСТИ С СОБРАНИЙ

В КАЗАНСКОМ ГОСУДАРСТВЕННОМ АРХИТЕКТУРНО-СТРОИТЕЛЬНОМ УНИВЕРСИТЕТЕ	74
ВО ВСЕМИРНОМ КОНГРЕССЕ ТАТАР	75

ОЛУТ ЮБИЛЕЙ УҢАЕ БЕЛӘН

Агымдагы елның март аенда Галимжан Ибраһимовның тууына 120 ел тулды. Аның исемен әйткәндә яисә

ГАЛИМЖАН ИБРАҺИМОВ
ҺӘМ XXI ГАСЫР

ишеткәндә укучы алдына ул күренекле язучы дәүләт һәм жәмәгать эшлеклесе булып кына түгел, бәлки гуманитар фәннәрнең барлык өлкәләрендә (әдәбият белеме, тән-

кыйте, тел белеме, тарих һәм жәмгыять белеме, халык мәгарифе) онытылмас хезмәтләр язып калдырган олы галим, киң эрудицияле кабатланмас шәхес булып килеп баса.

Юбилей уңаеннан жәмһүриятебездә һәм аның башкаласы Казанда күпсанлы чаралар уздырылды. Аларны оештыруда һәм үткәрүдә Г.Ибраһимов исемен йөртүче Тел, әдәбият һәм сәнгать институты, аның хезмәткәрләре аеруча зур тырышлык куйдылар. Шулардан жәмәгатьчелекнең игътибарын үзенә иң нык жәлеп иткәне 23 апрельдә узган “Галимжан Ибраһимов һәм XXI гасыр” дигән халыкара фәнни-гамәли конференция булды.

Конференция өч секциягә бүленеп эшләде, анда галимнең күпкырлы эшчәнлегенә багышланган житмешкә

якын фәнни доклад тыңланды. Алар аерым китап булып басылып, укучы игътибарына да тәкъдим ителде.

Әмма, ни кызганыч, шушы олпат язучыбызның ижатына, бигрәк тә фәнни эшчәнлегенә кагылышлы байтак кына мәкалә-язмалар, гарәп шрифтында булу сәбәпле, әле һаман да үз укучысына барып житә алмыйча архив киштәләрендә ята. Безнең уебызча, Г.Ибраһимов эшчәнлегенә турында ул үзе исән вакытта ук замандашлары әйткән фикерләр һәрьяклап олы кыйммәткә ия, алар бүгенге көн укучысы өчен дә кызыклы булып дип уйлыбыз. Шул ният белән без XX гасыр башының күренекле тарих, әдәбият һәм тел белгече, жәмәгать эшлеклесе буларак тарихка кереп калган Жамал Вәлидинең “Галимжан Ибраһимовның тел мәйданындагы хезмәтләре” дигән язмасын тәкъдим итәбез. Язма бик мәгънәле, ул үзенә исеме белән дә, эчтәлегенә белән дә безнең конференциягә тәңгәл килә. Чөнки аны Ж. Вәлиди әдипнең 20 еллык хезмәт бәйрәме уңае белән язган булган. Язма Г.Ибраһимовның егерме еллык әдәби, гыйльми-ижтимагый хезмәт бәйрәменә багышланып, 1928 елда чыгарылган “Галимжан Ибраһимов” исемле җыентыктан алынды, гарәп шрифтыннан хәзерге алфавитка күчереп бирелде, шул чор имлясы (орфография) үзгәрешсез калдырылды.

*Шәрифҗан Асылгәрәев,
филология фәннәре кандидаты*

ГАЛИМЖАН ИБРАҺИМОВНЫҢ ТЕЛ МӘЙДАНЫНДАГЫ ХЕЗМӘТЛӘРЕ

Жамал Вәлиди

Валиди Дж. Труды Галимзяна Ибрагимова на поприще языка.

Статья известного ученого и общественного деятеля Дж. Валиди (1887-1932) была посвящена 20-летию творческой деятельности выдающегося писателя, ученого и государственного деятеля Г.Г. Ибрагимова (1887-1938).

I

1905 нче ел революциясендән соң берничә еллар буенча татар матбугатында телдә төрекчелек-татарчалык низагысы дәвам итте. Бу низагда кайсы якның дәлилләре көчле булгандыр, моңар карамыйча тормыш практикасы мәсьәләне татарчалык файдасына хәл кылды. Татар теле төрек телләре өчен дә аерым бер тел булып эшләнү юлына керде. Шунның өчен аның мәктәпләрдә, мәктәпләрдә генә түгел, ул вакытның хәзерге урта вә кыйсмән югары уку йортлары урынына торган мәдрәсәләрдә аерым дәрәс булып кабул ителүе тиешлек аңлашылды. (Моңа кадәр безнең азымы, күбме яңарган мәдрәсәләребездә дә ана теле вә әдәбияты бөтенләй урын алмый, яки төрек теле булып кына керә иде).

Менә шушы ихтыяж 1910 нче елларда татарчылык нигезендә төзелгән берничә сарыф вә нәхү дәрәслеге тудырды.

Монда мәсьәлә грамматикадан яңа китап чыгаруда гына түгел, бәлки татар теле өчен өр-яңадан бер грамматика системы төзүдә, аның булмаган кагыйдәләрен бар итүдә, ягъни үзенә күрә бер фән тудыруда иде.

Мәйданда безнең яшь грамматикларыбызга ирешмәле булган башлыча ике төрле үрнәк бар иде: урыс һәм гарәб грамматикасы. Болар бер-берсенә турыдан-туры мөнәсәбәтләре булмаган ике мәдәни дөнья тудырган һәм мәдәни вә тарихый яктан гына түгел, төб ясалышлары, табигый төзелешләре белән дә бер-берсенә бик ерак булган ике телгә каратып эшләнгән системалар булуы безнең өчен аерым әһәмиятле иде. Бу, яшь телебезнең грамматика нигезен коручыларны бер яклылыктан коткара торган бер гамил иде. Татарларның бу дәвердәге тел вә әдәбиятчылары өчен үзләренең Урал-Алтай шөгъбәсендән булган телләре һәм Һинд-Йаурупа шөгъбәсендән булган урыс теле өстенә сами

телләрдән булган гарәбчәне белү гомумән бик зур плюс булды.

(Дөньядагы тел агачының төб тармаклары булган бу өчнәң һәр кайсындан берәрне белү Йаурупа һәм урыс галимләре өчен дә жиңел генә ирешелә торган бернәрсә түгел).

Мондан мең еллар элек төзелгән гарәб грамматика системында әлбәттә соңгы заман жимеше булган урыс грамматикасында булмаган бик күб архаизмлар булып. Ләкин икенче яктан, бу юлдагы авторитетларның да таныклык бирүенчә, гарәб грамматикасында соңгы заман грамматикалары өчен өйрәнергә тиешле бик күб нәрсәләр бар.

Минем үземнең аңлавымча, гарәб теле-нең грамматикасында шундый фәнни нечкәлекләр бар ки, без аларны урысның “школьная грамматика” дигән йөртелә торган гади грамматикаларында һич күрмибез, тик аларның байтагына урыс теленең фәнни грамматикаларында гына очрала. Ләкин гарәб грамматикасының бу жәүһәрләрен яшереп тота торган, аны тышкы яктан начар күрсәтә торган икенче бер нәрсә бар, ул да булса классик гарәб мәдәнияты тарихында киткән саен куәтләнә барган “схоластикачылык” дыр. Соңгырак заман гарәбиятчылары иске грамматикларның нигезләрен яңа ижадлар кушып алга жиберәчәк урында искеләрнең кыска гына, ачык кына язылган мәтенләренә (текст) һәр төрле лафизамрад (әһәмиятсез) бәхәсләр белән тулган мәгънәсез “кыйл-каллар” (шаушулар) белән чуарланган шәрехләр, хашияләр баглаб, аны ерып чыккысыз бер буталчыклыкка әйләндергәнләр. Шунның өстенә иске мәдәрәсәләрдәге уку-укыту ысулы боларны бөтенләй эшдән чыгарып ташлаган.

Мәдрәсәдән чыгып урысча укыган шәкертләр урыс грамматикасын аңлауда гарәб сарыф-нәхүен белүнең күб файдасы тийүен сөйләләр. Бу шулай булып, ләкин икенче яктан,

гарәб граматикасын чынлаб аңлау, аның мәдрәсәдә вакытда схоластика чуалчыклыгы эчендә яшеренә калган жәүһәрләрен табып алу, бик күбләргә фәкать системлы урыс грамматикасы белән танышу аркасында насыйб булды.

Һәр хәлдә, безнең беренче грамматикаларыбыз гарәб һәм урыс грамматикаларында тәрбияләнган кешеләр булып, аларның ижадлары, ягъни безнең грамматика системасыбызда шушы икенең азмы-күме микъдарда катнашуындан килеп чыккан булуы бик табигый.

Ә соң госманлы төрек грамматикалары?

Ә соң Йаурупа һәм урыс тюркологалары тарафындан язылган татар теле грамматикалары?

Беренче грамматикаларыбыз болардан файдаланмаганлардыр, диб әйтеб булмый. Ләкин болар бит һаман да төб чыганақ түгел, болар бит үзләре теге ике нигезнең берсенә корылган (госманлы грамматикалары гарәбнекенә, урыслар тарафындан язылганлар урыс һәм Йаурупаныкына).

Монда урыслар тарафындан язылган татар грамматикаларына берәз тукталып китми ярамас. Чөнки болар безнең үзебездә телнең грамматикасы эшләнмәгән һәм эшләнәргә бер нәрсә итеп танылмаган бер вакытда язылганлар. Алар фәнни бер максат белән язылмаганлар. Һәм аларның язучылары чын мәгънәсә белән фән ияләре түгел; алар шул вакытларда кайбер хөкүмәт уку йортларында урысларга татар теле өйрәтү өчен төзелгәнләр. (Ул дәвердә әле Русиядә татар теленә өһәмият бирү булган). Болар эченә мин шул ук дәвердә, шул ук максат белән, шул ук нигездә төзелгән язучылары татар булган грамматикаларны да кертәм. Монда аларга озак тукталуның урыны түгел. Мин алар белән кыска гына, өсдән генә булса да танышдыру өчен, аларның сарыфда иң төб мәсьәлә булган “сүз төрләре”н ничек йөрткәнлекләрен генә күрсәтеп китүне тиешле табам.

1. Йосиф Гигановның “Грамматика татарского языка”сы 1801 дә басылган. Сүз төрләре: имя, местоимение, глагол, причастие, наречие, предлог, союз, междометие (татарча яки гарәбчә исемнәрен әйтми).

2. Александр Троянскийның “Грамматика татарского языка”сы 1814 дә басылган. Сүз төрләре: исем (Имя), исме мәкян (Местоимение), фигыль (Глагол), исме фагыйль (Прича-

стие), исем әфгал (Наречие), хәрәф жәр (Предлог), хәрәф гатф (Союз), хәрфендә (Междометие).

3. Мартиньян Ивановның “Татарская грамматика”сы 1842 дә басылган. Сүз төрләре: исем, замир, фигыль, фагл, хәл хәрф, хәрф гатиф, хәрфендә.

4. Мәхмүдовның “Практическое руководство к изучению татарского языка”сы 1857 дә басылган. Сүз төрләре: существительный, прилагательный, местоимение, глаголы, дееспричастие, союзы, наречие, предлоги, междометие, (татарчаларын әйтми).

(Болардан башка миңа мәгълүм Хәлфин һәм соңырак Хөсәен Фәезхановларның грамматикалары булса да, алар кулымда булмаганлыктан, монда китерелмәде. Казембик грамматикасы исә бигрәк төрек теленә каратып эшләнгән).

Бу тибдагы әсәрләр белән яңа заман грамматикалары арасында тора торган бездә аерым бер хезмәт бар. Бу да Каюм Насыйринькы (“Әнмүзәж” исемдә, 1895 дә басылган). Бу әсәргә яхшылап тикшерергә монда урын тар. Тик моның бик зур бер гыйльми хезмәт булуын һәм соңгы грамматикачыларыбыз өчен дә зур бер чыганақ һәм үрнәк булып хезмәт иткәнлеген әйтеп китәргә кирәк. Каюм Насыйри да “Әнмүзәж”ен гарәб һәм урыс грамматика системаларындан файдаланып, әлбәттә, бигрәк боларның беренчесенә каратып язган. Атамаларының зур күбчеләге гарәбнеке, аның исеме дә бу яктан бик характерлы (шул исемдә гарәб нәхүендән бездә мәгърүф бер китап бар иде).

II

Яңа грамматикаларның тууы, югарыда әйтелгәнчә, бишенче ел революциясә белән күтәрелгән яңа әдәбият күзгә күренерлек рәвешдә үсү һәм татарчылык нигезендәге яңа әдәби тел чынлап гражданлык алу чакларына туры килде. Бу 1910-1911 нче еллар иде.

Бер ел эчендә берсе артындан берсе тупырдап әллә никадәр грамматикалар чыкты: Һади Максудиньң “Төрки сарыфы” һәм “Төрки нәхүе”, Ш. Иманайның “Татар теленә нәхүе вә сарыфы”, Гыймад Нугайбикнең “Төрлек”е, Г.Ибраһимовның “Татар сарыфы” һәм “Татар нәхүе”. Болар эчендә соңгылары (Галимжанныкылар), барсына да өстен

чыгыб, ул монда соңгы 10 ел эчендә бигрәк дә революциягә кадәр булган 6-7 ел мөддәтейдә татар грамати́касы дөньясында хаким булды, һәм ул мондан соң соңгы грамати́каларга азы-күпме үзенең эзен басыб калдырды.

Безнең монда тукталачак ноктабыз да, Галимжанның татар теле дөньясында ун еллык гигимониясенә (гигимониясенә) булган сәбәпләргә тикшерү, аның әсәрләрен шул яктан караб бер күздән үткөрүдәр.

Ш.Иманай, Һ.Максуди, Г.Нугайбикләренә әсәрләре Галимжанга конкурент булырга тиеш иделәр. (Монда конкуренцияне сәүдә ягындан караб алмыйбыз). Инде Галимжан үзенең бу конкурентларын ничек жинде?

Ш.Иманай грамати́касы бәгъзә бер файдалы жәһәтләргә эченә алу белән бергә, гомумән бик чуалчык бер нәрсә булыб, аның татар мәктәбен кулга алу ихтималы юк иде. Әмма Һ.Максуди һәм Г.Нугайбик китабларын, бигрәк дә беренчесен алай диб булмый. Һ.Максудиниң сарфы, нәхүе бик еш китереләб, мәсьәләне бик аңлаб эшләнгән әйберләр. Ләкин бөтен бәла шунда: алар практикадагы яңа эшләнәб килә торган, Каюм Насыриниң һәм кыйсмән Һ.Максудиниң “төрки” телләрдән аеру өчен тырнаклар эченә алыныб булса да “чип чи татар теле” диб сыйфатларга мөмкин булган телгә җаваб бирерлек түгел иде. Бу китабларның “төрки сарфы” һәм “төрки нәхүе” диб аталулары да юкка гына түгел. Һади әфәнденең телебезгә булган зур хезмәтен инкар итүче бездә бер генә кеше дә табылмас. Ләкин безнең тарихи барышыбыз шулай булды ки, “Һади Максуди” дигән ыстансада озак тотылыб торырга туры килмәде.

Табигатә белән практика кешесе булган, шулай ук гыйлем эшендә дә бик артык практик булган Галимжан, вакытның нечкәлеген, моментның нәрсә таләб иткәнлеген бик шәб тоя иде. Шунның өчен ул үзе яза торган яңа, яшь татар телен күздә тотыб, Каюм Насыри һәм Һади Максудиларның архаизмларындан әрчелгән яңа грамати́ка дәрәсләкләргә языб чыгарды.

Гыймад Нугайбикнең “Төрлек”е эшкә ашмауы яңа шул ук нигездә, ләкин Максудиниңкына бөтенләй кире яктан иде. Төрки сарфы вә нәхүләргә архаизм аркасында һәлак

булса, “Төрлек” моның киресенчә неолагизм (яңа сүзчәнлек) аркасында һәлак булды. Нугайбик үзенең теле, имлясы, атамалары белән заманындан әллә кая алга сикерә һәм ул моның шул заманда эшкә ашуын күздә тотыб эшләмәгән булырга кирәк. Без моны аның “Башлангыч”ындагы түбәндәге юллардан да күрәбез: “минем бу сүзләрем бүген тәмсез тоелса да, минем корган бу уйларым бүген ямьсез тоелса да, килер бер чак, белер бар йак, боларның бик зурдан да булыб, иң югарыдан да өстен торган” ди дә, сүзен: “булырмын мин бу чакда, ләхед атлы учакда” диб бетерә Гыймад Нугайбик.

Безнең акыллы, практик Галимжаныбыз Максудиниң архаизмнарындан никадәр ераклашса, Нугайбикнең неолагизмнарына да шулкадәр якын килми иде. Чөнки ул үзенең тел дәрәсләкләрен үзе “ләхет атлы учакда” яңачак бер заман өчен түгел, бәлки шул көннең каршыда тереләй кыймылдаб торган таләбләрен үтәү өчен яза иде.

Галимжан хакында “практик” дигән сүз монда бер яклы гына аңлашыла күрмәсен. Аның әсәрләрендәгә гамәлилек дигән нәрсә гыйлмилеккә каршы куелыб, начар ягы белән алынмасын.

Бу момент бездән грамати́када гыйльми тикшерүдәгә бигрәк, аны гамәли хәл кылуны сорый, татар мәктәбә чын татарча грамати́ка таләб итә иде. Галимжан әсәрләренең нигезендә әлбәттә гыйльми хезмәтләр ятарга тиеш. Бу турыда низаг юк. Ләкин практика төмам гыйльми кораллар белән коралланыб житүне көтеб тормый. Чөнки гыйлем, фән хәзинәсе ул акрынлык белән җыела. Шунның белән бәрабәр гыйлем белән гамәл арасында мөнәсәбәт моның киресенчә дә була. Ягъни гамәли тәҗрибәләр үзләргә гыйлемгә бик зур азык бирәләр.

Без тикшерә торган мәсьәләдә дә бу шулай булды. Безнең соңгы заманда туыб килә торган фәнни грамати́кабыз белән андан элекке гамәлиерәк грамати́каларыбыз арасында бер дә әллә нинди үтелмәс чокыр юк. Яңа фәнни грамати́каларыбыз (әгәр шулай диб атарга яраса) үзләрендән элекке грамати́калардан бик күб мирас алганлар, бу мирасның бик зур өлеше шөбһәсез Галимжанның хезмәтләренә кайта.

Галимжан татар теленең грамати́касын

архаизмлардан әрчүдә зур гайрәт һәм аны яңа формалар һәм атамалар белән баетуда зур ижад күрсәтә, бу фәнгә жан кертде.

Шуның белән бәрабәр ул утопизмга бирелмәде. “Булырмын мин бу чакта ләхед атлы учакда” диб, үзләренен утопияләренә парлак киләчәк вәгъдә итүчеләр, үзләре дөньяда исән йөрдекләре хәлдә, тәкъдим иткән фикерләре әллә кайчан “кабер атлы учакда” торганлыгын (моны элекке утопизм үзе игълан кылды) игътибарга алганда, бу аерым гыйбрәтле бер хәл.

III

Инде килик Галимжанның сарыф вә нәхүләрендә тоткан системына. Ул бу турыда нинди яңалыклар тудырды. Анда гарәб һәм урыс граматикаларының тәэсире никадәр.

Гарәб граматикаларының һәм андан элек язылган башка татар граматикаларының тәэсире мәсьәләсендә ике жәһәднә бер-берсендән аерырга кирәк. Берсе истилахлар (атама, термин) мәсьәләсе. Граматиканың системасы бөтенләй башкача булдыгы хәлдә, гарәбчелек фәкать истилахларда булырга мөмкин. Мәсәлән, хәтта Троянский һәм Ивановларның граматикаларында да без атамаларның гарәбчә алынганлыгын күрәбез. Шулай ук эш киресенчә дә булырга, ягъни атамалар бер дә гарәбчә булмадыгы хәлдә системаның гарәбчә булырга мөмкин.

Галимжанның “Татар сарыф”ының башында имля бүлегенә дигән бер кисәгә бар. Бу мәсьәләдә без гарәб һәм урыс граматикалары арасында шул аерманы күрәбез: гарәбдә сарыф турыдан-туры сүзгә тәгъриф (таныштыру) һәм төрлөргә бүлүдән башлана. Әмма урыс граматикалары моңа кадәр башта хәрефләр хакында кыскача гына мәгълүмат биреп үтәләр. Әмма соңгы заманның фәнни граматикаларында бу граматиканың авазлар хакындагы зур бер кыйсемен тәшкил итеп ул хәтта фонетика исеме белән үзенә бер фән тәшкил итә һәм хәреф вә имля мәсьәләсе шуңа ялганый кына китерелә.

Без югарыда күрсәтелгән урысча татар граматикаларында булсын, һәм Каюм Насыри, Һәди Максуди, Ш. Иманай граматикаларында булсын, бу турыда урыслар юлы тотылганлыкны, ягъни турыдан-туры сарыфның үзенә керешмичә, башта хәрефләр туры-

сында мәгълүмат бирүне күрәбез. Ләкин Галимжанда шул аерма бар. Ул бу хәрефләр турында булган кисәкне сарыфның органик кисәкләреннән санамыйча, аны “имля” бүлегенә диб ала да, сүзләр хакында булган китапның төб өлешен сарыф исеме белән аерым йөртә, ягъни анычча бу хәрефләр хакында булган бүлек сарыфка керми, бәлки сарыф китабының башында ялганма булып кына урын ала.

Менә болай караганда кечкенә генә күренгән, ләкин систем мәсьәләсендә бик мөһим булган бер момент. Галимжан моның белән иске граматикаларда булган бер буталчыклыкны һәм ялгышны төзәтә. Чынлап та имля – хәреф мәсьәләсе сарыфтан аерым тора торган бер нәрсә.

К.Насыри һәм Һ.Максуди граматикаларында аваз белән хәреф бер-берсендән аерылмый. Ләкин бу турыда Насыри Максудидан алда тора. Ул тавыш-хәреф мәсьәләсендәгә буталчыклыкны хәл кылырга бик якын килә. Ул телебездә ун төрле тавыш хәрефләре бардыр диб, аларны һәркайсын “вау, йа, әлиф”нең өстенә махсус галәмәтләр куеп, аларны аерып күрсәтә. Ләкин ул да бу нигез мәсьәләне бик яхшы аңласа да, имля мәсьәләсе хәл кылынмаган булганлыктан, һәм атамалар яхшы куелып житмәгәнлектән, мәсьәлә анда чынлап аерылып житми. Ул телебездә ун тавыш авазы бар диячәк урында “телебездә ун төрле тавыш хәрефләре бардыр” ди. Әмма Һ.Максуди “аваздан чыккан бер тавышка “хәреф” диелә”, диб аваз белән хәрефне бөтенләй бергә бутый. Әмма Галимжан бу мәсьәләне бик ачык итеп хәл кыла. “Сүзнең кабат бүленми торган һәрбер кисәгә аваз диб атала. Авазның кәгазьгә языла торган сурәте хәреф диб атала” ди.

Монда бу фәнни хакыйкәтне Насыри һәм Максуди аңламаганлар диб уйлау ярамый. Монда мәсьәләне аңлауда түгел, бәлки белемне ачык бер системга сала белүдә. Менә болар бер-берсендән бик нык аерыла. Беренче жәһәттән, ягъни бу мәсьәләгә фәнни караш ягындан мин К.Насырини хәтта Галимжандан өстен дияр идем. Чөнки ул тавыш хәрефләре ун диб, аларны һәркайсын махсус галәмәтләр белән күрсәтә дә, сонра алар бездә өч кенә хәреф (вау, йа, әлиф) белән языла, ди. Моңа хәзерге фонетикачыларыбыз да шулай диләр. (Сузынчы авазлар ун

булса да, хәзерге имляда боларга хәрефләр житешми). Галимжан аваз белән хәрефне аерса да, ул Каюм кебек сузынқы авазларны хәрефләрден аерыб күрсәтми. Бу турыда ул фәкать хәрефләргә караб кына эш итә. Аныңча алты мәд хәрефе (сузынқы) бар: ا (әлиф), ۴ (нечкә өст, яки һайе рәсмия), ۵ (тулы вау), ۶ (кыска вау), ۷ (озын йа), ۸ (кыска йа) (бусы анда торган аерым бер галәмәт аерылмыйча, озын йа шикелле языла. Хәзерге “ئ” була). Һ.Максудича мәд хәрефләре әсасән дүртәү: әлиф, вау, йа, һайе рәсмия. Мондан күренә ки, Максуди “۶” язуда язса да, аны аерым бер хәреф санамый, бәлки андагы өтергә, мәсәлән, урыслардагы ударение галәмәте, безнең хәзерге имлядагы калынлык тамгасы кебек бер нәрсә шикелле генә караб “۶”ны “۵” хәрефенең үзенә бер төрлө әйтелешә итеб кенә күрсәтә. Әмма Галимжан киресенчә, “۶”ны аерым бер хәреф итеб тану гына түгел, үзе язуда аерым рәвешдә йөртмәгән “кыска йа”ны да аерым бер хәреф итеб яза.

Шуның өчен һәр ике граматикның язуларында йөртелә торган мәд хәрефләренең саны тигез (бишәү) булуына карамыйча, назариядә ул берсендә берәү ким (дүрт), берсендә берәү артык (алтау) булыб чыга. Минемчә, бу якка булган авышуның һәр икесе ялгыш. Ләкин Галимжанның авышуында без яңаруга, алга таба бер омтылыш күрәбез. Аның үзе язмаган кыска “йа”ны (хәзерге “۷”ны) аерым бер хәреф итеб йөртүе, аның булырга тиешлеген дөгъва итү дигән сүз. Аның бу хәрефне язмавы үз кулында булмаган матбага техникасы белән хисаплашыб булырга мөмкин. Ләкин жисме булмыйча фәкать “кыска йа” дигән исеме генә булган бер нәрсәне мәд хәрефләре рәвешендән санамыйча, аларны биш итеб кенә калдырганда тагын да яхшырак булыр иде. Чөнки мөөллиф бит монда авазлар хакында түгел, хәрефләр хакында яза. Сүз имля турысында бара. Баб башы да “имля бүлегә” диб куелган. Хәрефләре булмаган сузынқы авазларны санный китсәң, алар алты гына түгел, ун булырга тиеш.

Шулай итеб Галимжан гәрчә башта авазлар белән хәрефләргә бер-берсендән аерыб, моның белән моңар кадәр килгән чуалчыклыкка чик куйса да, хәрефләргә

билгеләү вә бүлгәләүдә янә бу ялгышлыктан котыла алмый.

Имляда Галимжан Һади Максуди юлы белән китте. Вакытында урта имля диб мәшһүр булган бу имляның әсаслары шушы:

1) Мәд хәрефе (сузынқылар) биш (югарыда күрсәтелгәнләр).

2) Ләкин бу мәдләр бик күб урында ишетелсәләр дә, язылмыйча калдырылалар, яки берсе икенчесе белән алмаштырылалар. Мәсәлән: күблек галәмәте булган “лә” һәм “лар” кушымталары “лр” рәвешендә языла. Са, га, гына, гән, гәч кебек кушымчалар сә, гә, генә, ган, гач рәвешендә язылалар. “Килеб”, “булсын” кебекләр бер дә “۶” ишетелмәсә дә килүб, булсун рәвешендә языла.

3) “ط, ص” хәрефләре кала. Ләкин калын булган урыннарда да кайсы вакытта болар язылмыйча “ص” урынына “س”, “ط” урынына “ت” языла. تاش, ثات, ثالتن, ثالسە, قايتسون.

4) Бу рәвешдә имляда фонетика әсасындан ишетелгәнчә язудан читкә тайпылулар, кирәк сузынқылар, кирәк тартынқыларда булсын, ике төрлө сәбәб белән була: сарфый һәм мантикый. Боларның беренчесенә караб мәгълүм сарфый кисәкләр бигрәк тө кушымталар ишетелгәнчә түгел, бәлки искедән сакланыб килгән сурәтләре буенча язылалар. (Мисаллар югарыда күрсәтелде). Әмма “آط”, “تاش” язылырга тиеш сүзләргә “آت”, “تاش” рәвешендә “ت” белән язу мантикый бер сәбәб белән генә изах ителә. Бу сүзләрдә калын аваз булган “әлиф” бар. Шул “әлиф” барыбер “ت” не нечкә укырга ирек бирми. Шуның өчен боларда “ط” язарга хажәт юк. Димәк ки, безнең граматик “ط” ны кабул итсә дә, аны яратыб бетерми, бәлки аны чарасыз гына кабул итеб, мөмкин булган урыннарда андан башка эш итү ягын карый. Аның каршында ул хәзерге имлядагы калынлык тамгасы кебек кенә бер нәрсә. Ләкин ни өчендер, “ص” мәсәләсендә аның бу мантикый хөкемен йөртми.

Ул ساتسا (сатса), سو (су), باسو (басу) дигән сүзләргә صاتسە, صو, باصو рәвешендә “ص” белән яза. Бу турыда мантикны традиция жиңә.

Безнең хәзерге имляда да ишетелүдән читкә тайпылулар мөһим урын тотә һәм анда да бу тайпылулар шул ук сарфый һәм мантикый нигезгә нигезләнә. Мин монда Галимжанда булган тайпылышларның фәкать

хәзерге имляда булмаганларын гына күрсәтдем.

Галимжанның имлясында кайбер Һади Максудиникиннан аерылган жирләр дә бар. Мәсәлән: шул ук “ط – ص” мәсьәләсендә. Максудича сүз башында калын ишетелгәндә “ط – ص” языла, әмма уртада килгәндә, калын ишетелсә дә “ت”, “س”, языла. Ягъни Галимжанның “تاش”, “تاش”ларын ул “طاش”, “طاش”, рәвешендә яза. Шулай итеб “ط”ны киметүдә Галимжан өстен торса, “ص”ны азайтуда Һ. Максуди алгарак чыга.

Гарәбчә сүzlәрнең язылышы ревалюциядән элек булган бөтен имлялардагы кебек, Галимжанда да искечә калдырыла. Ләкин ул моның табигый булмаган бер хәл икәнлеген тәсдыйк итеб, вакыты килү белән төзәтелергә тиешлеген китабының мөкаддимәсендә әйтеб китә. “Көне килер, имлябыз гомум тарафыннан кабул ителгән бер юлга керер. Шул чакда гарәби сүzlәрне дә татарча имля белән яза башларлар”, ди.

IV

Галимжанның имляда керткән үзгәрешлә зур булмаса да, сарыфда ул зур яңалык кертә. Бу яңалыкны без иң элек китабының гомуми төзешендә, телендә, бөян рәвешендә күрәбез. Китебке гомуми бер күз йөртү белән без анда Каюм Насыйри һәм Һади Максудилардагы караганда зур бер татарлашу, садәләшү күрәбез.

Ул сүzlәрне 9 төргә бүлә: исем, сыйфат, сан, фигыль, кушымта, алмаш, каид, ярдәмлек, ымлык.

Каюм Насыйри сүзне гарәбдөгечә исем, фигыль, хәрәфкә генә бүлә. Әмма югарыда күрсәтелгән урысча татар граматикасында һәм Һ. Максудидә алар шушы Галимжандагы рәвештөрәк алыныб 8-9 тирәсендә йөри. Бусы инде гарәбкә каршы урыс нигезе диб каралырга мөмкин. Димәкки, бу рәвештә бүлүдә бер яңалык та юк. Ләкин мәсьәлә моның белән бетми. Аларның эченә керәсе бар. Болар ничек аерылалар. Татарның үзенә махсус сүз категорияләре ничек итеб шушы мәгълүм калыбларга сугыла. Менә бу турыда инде без Галимжанда шактый яңа мөһим яңалыклар күрәбез.

Монда иң элек күзгә бәрелә торган нәрсә “падеж” яки игъраб мәсьәләсе. Болар урыс,

гарәб граматикаларында бик мөһим урынны тоталар. Безнең төрек-татар телләрендә сүzlәрнең табигый булган сарфый төзешлә гарәб һәм урысдагы бөтенләй башка булыб, алардагы сүzlәрнең ахырлары үзгәрү рәвешендә төрлөнү урынына, бездә сүzlәрнең ахырына “-дән/-дан, -гә/-га” кебек аерым сарфый кисәкләр килеб ялгану рәвешендә үзенә бер төрлө төзеш булса да, татар теленең граматикасын язучылар гарәб яки урыс шаблоньннан чыга алмыйча, бездә дә шул игърабчылык яки падежчылык хөкем сөрәб килгән.

Әдәбияттагы иске һәм чит үрнәкләргә сукур көенчә иярүдән гыйбәрәт булган псивдо классицизмны искә төшерүчә бу традицияне бездә башлаб жимерүчә Галимжан булды.

Монда без Галимжанның сарфында булган үзгәрешләргә берәм-берәм тукталыб, сүз озайттырга тиеш күрмибез. Чөнки ул күбләргә мәгълүм һәм кулда әйтелә ала торган нәрсә тик монда аның граматикасында булган кайбер артык әһәмиятлел булган яңалыкларга бөя бирәб китү генә тиеш күрелә. Бу турыда югарыда әйтелгән “падеж” мәсьәләсендән тыш тагын мин шуларны күрсәтеб китәр идем.

Галимжан аңар кадәр булган татар граматикаларының һөммәсендә диярлек бергә кушылыб йөртелгән һәм Һади Максудидә “каид” диб аталган сүз төрен каид һәм ярдәмлек исем белән икегә аера һәм мантийкий яктан караганда (ул вакыттагы граматиалар гомумән мантийкий әсасда) бу бик нигезлел булыб чыга. Башкаларда гарәпчә “نادات” (адат) яки “хәрфә жәр” диб йөртелә торган сүzlәрне Галимжан “кушымта” диб йөртә. Ләкин шунысы мөһимдер ки, анда кушымталарның составы тегеләрдөгегә караганда жыйнаграк булыб, алар менә нәрсәләрдән генә гыйбарәт: гә (кә, ка, га), дә-да, не, дән-дан, чә, ның. Әмма башкаларның “адатлары” яки “хәрфә жәр”ләре эченә болардан тыш тагы “белән” һәм “өчен” кебек сүzlәр дә керә. Димәк ки, монда кушымта дигән тәгъбирне Галимжан юкка гына алмый. Аны ул монда “адат”ның яки “хәрфә жәр”нең татарчасы итеб кенә китерми, гәрчә “белән”, “өчен” кебекләр урыс һәм гарәб ноктасыннан һәм гомумән мәгънә ягындан караганда югарыда китерелгән ку-

шымталар белән бер булсалар да. Форма ягындан алар кушымталардан аерылалар: кушымталар үзләренән элек килгән сүзләргә кушылып, калыңлык-нечкәлекдә аларга ияреб йөреләр. Әмма “өчен”, “белән” кебекләр алай түгел. Бу якдан алар кайдларга охшыйлар (һәм Галимжан аларны кайдкә кертә). Димәк ки, Галимжан монда мәгънәчә бер булып да, форма ягындан аерылган сүзләргә сарыфча аерым категори-яләр итеб карый, ягъни шәкли грамати-ка нигезенә якин килә. Ләкин бу турыда ул еракка китә алмый. Ул аның грамати-касындагы мантийкый жирлек өстендә кечкенә генә бер бизәк булып тора. Ул шул ук ва-кытта, мәсәлән, Алпаровча кушымталар арасына керергә тиешле булган “дәй-дай”ны ярдәмлекләр арасында калдырып, шәкелче-лек нигезен шунда ук жимерә дә.

Инде нәхү турысында бер-ике сүз әйтергә кала. Бу мәйданда урыс грамати-касы буенча барганлык бигрәк ачык күзгә бәрелә. Ләкин әлбәттә татар теленең жөмлө төзелешендә булган бөтен үзенчәлекләр игъ-тибарга алынганлар.

V

Галимжанның граматикада ясаган иң зур реформасы, һәм аның бу фәндә безгә калды-ра торган иң зур мирасы итеб аның яңа ата-малар кертүен танырга кирәк. Андан элекке граматикалар белән чагыштырганда, ул бу турыда бик зур адым алга атлаган һәм бик зур батырчылык күрсәткән.

Әйе, бу заманына күрә бик зур батырчы-лык иде. Аның ясаган тәмамлык, эндәшел-геч, сөйләгечләре, алмашлары безнең өчен хәзер бик гади нәрсәләр булып киткән. Аларда без хәзер һич бер кытыршылык сиз-мибез. Чөнки бездә хәзер алардан да яңарак һәм ясалма яңа татарча атамалар күб. Ә ул вакытта гарәбчә атамалар безнең гыйлем ияләренең зиһенендә шул кадәр урнашкан һәм аларга шул кадәр ияләшенгән. Аларның безнең мәдәниятыбызда булган хокуклары шул кадәр нык танылган иде ки, аларны бер якка ташлап, яңа “ямь-яшел” татарча ясалма сүзләр белән мәйданга чыгу – гасырлардан бирле тамыр жәеп килгән бер корылышка каршы корал күтәрү дигән сүз иде.

Әлбәттә, моңа каршы зәмин азмы-күбме

өлгергән иде. Объектив шартлар шактый житәрлек иде. Болар булмаганда алар кереб китә алмаслар иде. Каюм Насыйри мәрхүмдә дә мондый теләкләр артыгы белән бар иде. Ләкин заман аңарга каршы булды. Заманның һәм зәминнең өлгергән булуы хезмәтнең дәрәжәсен төшерми, мәсьәлә шул өлгергән жирне кем беренче табкыр чыгып сукалауда, аңа киләчәктә кыйммәтле жимеш бирәчәк орлыкны кем башлап чөчүдә.

Галимжанның егерме еллык юбилее мөнәсәбәте белән язылган бу мәкаләнең мак-сады бу мөхәррирнең татар теле хакында язылган бөтен әсәрләрен берәмтекләб төфтиш итү һәм аның бу юлдагы хезмәтләре турысында төгәндермә (исчерпывающий) бер мәгълүмат бирү түгел. Бәлки бу турыда кай-бер фикерләргә әйтеб китү, мөһимрәк күрелгән нокталарга тукталып үтүдәр. Юкса бу мәкалә бу маузугда язылган нәрсәләрнең беренчесе булмаган шикелле, соңгысы да түгел, әлбәттә.

Мин монда Галимжанның башдагы тел хезмәтләре хакында тукталдым. Әмма ул шушы ноктада гына тукталып калмады. Аның сарыф, нәхүләре берничә табкыр ба-сылып, аларга ул мөһим генә үзгәрешләр кертә килде, һәм революциядән соң ул алар-ның имляларын да үзгәртеп чыгарды. Андан соң түбәнрәк сыйныфлар өчен “Тел сабакла-ры” дигән яңарак дәреслекләр дә чыгарды. Ләкин мин боларга тукталырга лозум күрмим. Чөнки, бердән, минем максат, юга-рыда әйтелгәнчә, Галимжанның телгә бул-ган хезмәтләре хакында төгәндермә мәгълүмат бирү түгел. Икенчедән, мин Га-лимжанга монда граматика дәреслегә язучы-лардан берсе итеб тукталмыйм. Бәлки без-дә бу мәйданда зур реформа кертүчеләрнең берсе, безнең бу юлдагы зур маякларның берсе итеб тукталам. Бу якдан караганда, Га-лимжанның беренче хезмәтләре бигрәк әһәмиятле. Мондан соң бу турыда нинди генә шәб әсәрләр язылмасын, нинди генә яңалыклар кертелмәсен, Галимжанның са-рыф вә нәхүләре үзләренең тарихи әһәмият-ләрен югалтачак түгелләр. Галимжанның әдәби әсәрләре белән генә түгел, грамати-кага булган хезмәтләре белән дә безнең классикларыбыз арасында урын тотарга бик нык хаккы бар.

ГАЛИМЖАН ИБРАҺИМОВНЫҢ ТАТАР ИМЛЯСЫ ӨЛКӘСЕНДӘГЕ ЭШЧӘНЛЕГЕ

Шәрифжан Асылгәрәев

ШӘРИФЖАН НУРЛЫГӘРӘЙ улы АСЫЛГӘРӘЕВ – филология фәннәре кандидаты, доцент. Татарстан фәннәр академиясенең Г.Ибраһимов исемдәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының гомум тел бүлегә мөдире. Татарстан Республикасының атказанган мәдәният хезмәткәре.

Асылгәрәев Ш.Н. Деятельность Галимзяна Ибрагимова в области татарской орфографии.

В статье рассматриваются труды Г.Ибрагимова по совершенствованию татарской грамматики.

XX йөз башы татар жәмәгәтчелегенң күренекле шәхесе Г.Ибраһимов киң катлам укучыларга бары тик талантлы язучы буларак кына билгеле. Чөнки урта мәктәп программасына, нигездә, аның әдәби әсәрләре генә кертелгән. Ләкин әдип үзенең автобиографиясендә “Әдәби әсәрләр иҗат итү – эшчәнлегемнең бер тармагы гына” [1, 19] – дип яза. Галим, әдәби әсәрләр иҗат итү белән беррәттән, а) татар әдәбияты теориясе һәм аны куллану, б) татар теле методикасы, в) татар әдәбияты теориясе һәм принциплары өлкәсендә фәнни тикшеренү эшләре алып бара. Шул чорда чыгып килгән газета һәм журналларда бу мәсьәләләргә караган күпсанлы мәкаләләр, очерклар бастыра. Татар әдәби теленә багышланган зур күләмле хезмәтләр яза. Алар аерым-аерым булып матбугатта басылып чыгалар. Мәсәлән, “Татар сарыфы” (беренче басма – 1911 елда; бишенче басма – 1918 елда), “Татар нәхүе” (1911), “Татар имлясы” (1914), “Татар телен ничек укуырга?” (1916). Мәкалә һәм очеркларының бер өлеше, 1924 һәм 1927 елларда бергә тупланып, “Имла, тел, әдәбият мәсьәләләре” исеме белән Татарстан дөүләт нәшрияты тарафыннан дөньяга чыгарыла. Әдип, мәктәп-мәдрәсәләр мәнфәгатьләрен кайгыртып, ана телен укуыту буенча дәрәсләкләр һәм кулланмалар төзи.

Г.Ибраһимовның тел өлкәсенә караган хезмәтләре узган гасырның егерменче елларында Жамал Вәлиди, ә сиксәннәнчә еллар уртасында Мирфатыйх Зәкиев тарафыннан, гыйльми як-

тан җентекләп өйрәнелеп, югары бәя алдылар.

Г.Ибраһимовны, булачак язучыны, кулына каләм алып тел өлкәсенә караган хезмәтләр язарга нәрсә мәҗбүр итте икән соң? Жавап ачык: мәктәп-мәдрәсәләрдә укучы шәкертләр кулына бирерлек татарча язылган сарыф, нәхү һәм имля китапларының юклыгы, телебезнең фәнни яктан эшләнмәгән-тикшерелмәгән булуы. Чөнки Г.Ибраһимов укуыган чорда мәктәп-мәдрәсәләрдә татар әдәби телен ана теле буларак укуыту практикасы бөтенләй булмаган. Моның дәрәсләгенә әдипнең үз сүзләре үк дәлил булып тора.

“Мин иң яхшы татар мәдрәсәсе саналган “Галия”дән 1909 елда чыктым, ләкин татар имлясы, сарыфы һәм нәхүе турында хода хакы өчен дә бер хәрәф ишетә алмадым. Бу – һәммә җирдә дә шулай иде” [2, 112], – дип яза әдип. Г.Шәрәф белән М.Корбангалиев фикеренчә, мәктәп-мәдрәсәләрдә ана телебезнең укуытылмавының төп сәбәпчесе – ислам дине [3]. Г.Ибраһимов татар руханиларының балаларыбызны ана телендә укуырга, язарга өйрәтүгә карата мөнәсәбәтен образлы итеп түбәндәгечә тасвирлый: “Оренбургта Вәли мулладан бер чиновник мөфәттиш (тикшерүче):

– Мәдрәсәгездә татар теле укуытасызмы? – дип сорый. Моңа каршы татар мөдәррисе бик кыска гына итеп:

– Аны нигә укуытып мәшәкәтләнәик? Үрдәк баласын йөзәргә өйрәтмиләр, ул үзәндән-үзә йөзәп китә. Шунның кебек, адәм баласына да үз ана телен өйрәтеп торырга

хажәт юк, ул аны үзендән-үзе белә...”, – дип җавап бирә [2, 111].

Г.Ибраһимов бу җавапның бер Вәли мулла фикере генә булмавын, бәлки аның бөтен татар халкына хас икәннен дә искәртә.

Бу чорда Г.Ибраһимовны һәм алдынгы карашлы мөгаллимнәрне борчыган мәсьәләләрнең иң беренчесе хәрәф вә имля мәсьәләсе була. Шуңа күрә аларның күбесе, шул исәптән Г.Ибраһимов та, мәктәп һәм мәдрәсә укучылары өчен дәреслекләр төзү эше белән шөгыльләнәргә мәҗбүр булалар. Г.Ибраһимовның 1914 елда дөнья күргән китабы “Татар имлясы” дип атала. Аңа язган сүз башында әдип бу китапны мәктәпләр өчен эшләве, шуңа күрә хәрәф вә имля мәсьәләләрендә ул шул чорда гомум кабул ителгән принциплардан читкә китә алмавы, ягъни “инкыйлабка түгел, тик исляхка мәҗбүр” булуы турында яза.

Гомум кабул ителгән принциплар дигәндә, Г.Ибраһимов гарәпнең әлифбасы белән бергә кергән имля кагыйдәләрен дә күздә тотта. Бу заманда “ысулы жәдид” курсларында укып белем алган мөгаллимнәрне, шулай ук зыялы татар яшьләрен иске имля канәгәтләнәдерми. “Татар имлясында яңа агымнар” исемле хезмәтендә Г.Ибраһимов “имля мәсьәләсе” дигән бер мәсьәлә кайдан һәм ни сәбәпле туа? дигән сорауга үзе үк “Бездә имля мәсьәләсенең тууына сәбәп – иске имлямызның начар булуыдыр” [2, 130], – дип җавап бирә. Яхшы имля фонетика нигезенә корылган булырга тиеш. Фонетика гыйлеме исә имля мәсьәләсендә үзенң иң төп һәм иң катгый бер әсасе итеп “һәр авазга бер генә хәрәф, һәр хәрәфкә бер генә аваз йөрергә тиеш” таләбен куйган. “Фонетиканың шул төп назариясе безнең имлямызда рәхбәр ителгәнме?” соравына Г.Ибраһимов “юк” дип җавап бирә. Шуннан чыгып ул “иске имлямыз начар булган” дигән нәтиҗә чыгара һәм аның сәбәпләрен дә күрсәтеп бирә.

Беренче сәбәп – татар әдәби теле сузык авазларын язуда күрсәтү (бирү) өчен үзләренә генә хас, ягъни мөстәкыйль хәрәфләр булмау. Әдип моны күпсанлы мисаллар белән дәлилли. Шуларның берсе “Татар имлясында яңа агымнар” исемле хезмәтендә урнаштырылган. Менә ул:

кош оча	قوش اوچا	оч	اوچ
учым авырта	اوچم آورتا	уч	اوچ
өч кеше килде	اوچ كشي كيلدي	өч	اوچ
минем аңарда үчем бар	مينم اڭاردا اوچم بار	үч	اوچ

Бу өзектә “و” (вау) хәрәфе белән башланган дүрт сүз бар. Алар дүртесе дүрт төрле әйтеләп (укылып), дүрт мәгънәдә (оч, уч, өч, үч) йөри торган сүзләр, ә язылулары барысының да бер үк (اوچ). Нәтиҗә шул: “و” мәд хәрәфе язуда дүрт төрле хәрәф (о, у, ө, ү) функциясен үти булып чыга.

ی (йа) хәрәфе дә дүрт авазга (й, и, е, ы) билгә булып йөргән. ای (ай), ایت (ит), بلدی (белде), الدی (алды), قزدی (кызды), كوردی (күрдә). Биредә бер искәrmә биреп китү урынлы булып. Иске имляда ا (әлиф), و (вау), ی (йа) мәд хәрәфләрен сузык аваз хәрәфләре дип йөрткәннәр. Ни кызганыч, мондый эчтәлектәге жөмлөләр бүгенге язмаларда да очрый әле. Ә бит Галимжан Ибраһимов “Татар имлясы” исемле китабында мәд һәм тавыш хәрәфләренә аермасын бик ачык һәм төгәл күрсәткән. ب (б), ت (т), ج (ж) дисәк, боларның һәркаюсы бер хәрәф була. Бу хәрәфләренә һәрберсенә аерым һәм тик үзенә генә караган берәр авазы бар. Әмма با (ба), بو (бу), بی (би) дисәк, менә боларда ب (б) дән соң килгән و (вау) хәрәфләренә аерым авазлары юк. Болар тик ب (б) не югары күтәрергә, астка тартырга йәисә өтереп сузарга гына хезмәт итәләр. Менә шундагы кебек, бер хәрәфнең аерым һәм үзенә генә караган бер авазы (мөстәкыйль сауте) булса, аны “тавыш хәрәфе” дип атыйлар. Әгәр дә бер хәрәфнең аерым һәм үзенә караган авазы булмыйча, ул тик икенче хәрәфнең авазын күтәрү, сузу кебек хезмәтләр өчен йөртелсә, аны “мәд хәрәфе” (сузу хәрәфе) дип атыйлар: با (ба), بو (бу), بی (би) дигәндәге икенче хәрәфләр кебек” [2, 96].

Димәк, ا (әлиф), و (вау), ی (йа) хәрәфләре сузык аваз хәрәфләре түгел, чөнки аларның аерым, үзләренә генә караган мөстәкыйль авазлары юк.

Дәрес, мәд хәрәфләре аерым очракта тавыш хәрәфен дә күрсәтергә мөмкин. Галим бу күренешне түбәндөгечә аңлата.

“Без “ی” белән “و” ны югарыда мәд хәрә-

фендән санадык. Ләкин болар кайвакыт тавыш хәрефе дә булып йөриләр. Бу вакытта алар икенче хәрефнең авазын сузу өчен генә китерелми, бәлки үзләренә караган авазлары була.

Мәсәлән, طوطى (тутый) дисәк, “و” белән “ى”ның аерым авазы юк, болар “ط”ның ике төрле сузылуына гына хезмәт итә. Әмма “تار” (тау), “بلى” (бай), “يانا” (яна), “واتا” (вата) дисәк, монда үзләренә аерым-ачык авазы бар. Шуңа күрә болар мондый урында тавыш хәрефе булалар.

آو (ау) – тавыш хәрефе; آلو (алу) – мәд хәрефе; قابو (кабу) – мәд хәрефе; قايانو (кайнау) – тавыш хәрефе” [4, 13].

Имля начарлыгының икенче сәбәбе итеп Г.Ибраһимов язуда бер тавыш авазын күрсәтү өчен берничә тавыш хәрефенең кулланылуын, йөрүен саный. Моңа мисал итеп: ت (т), ط (ть); ح (хы), خ (хьы); س (синь), ث (си), ص (садъ); ذ (заль), ز (зы), ض (задъ), ظ (зы) хәрефләрен китерә. Бу хәрефләрен кулланырга карата тагын бер искәrmә бирү сорала.

Үз вакытында Г.Алпаров һәм Ж.Вәлиди ث (си), ح (хы), ذ (заль), ض (задъ), ظ (зы), ع (гайнь) хәрефләрен татар алфавитынан чыгару, төшереп калдыру мәсьәләсен дә куйган булганнар. Мәсәлән, Жамал Вәлиди әлегә хәрефләр турында болай ди: “Гарәп телендә шундый хәрефләр бардыр ки, аларның авазы татарчада юк. Аларны үз авазы белән гарәп кенә әйтә. Шунның өчен без ул хәрефләренә татар хәрефләре арасына кертмәдек. Ул хәрефләр алтау булып, ушбулардыр: ع ض ظ ث [5, 17]. Хәзер Г.Алпаровны тыңлап карыйк: “Гарәп әлифбасында безгә кирәкмәгән артык хәрефләр менә шулар: ع ض ظ ث, татарчада сүзгә бу хәрефләр белән язарга бер дә ярамый” [6, 19].

Имлябызның камил булмавының дүртенче сәбәбе, Г.Ибраһимов фикеренчә, хәрефләрнең өч-дүрт шәкелдә йөрүе. Югарыда әйтелде инде, фонетика буенча һәр авазга бер генә хәреф булырга тиеш. Әмма иске имляда бу нигез сакланмаган, чөнки бездә бер үк хәреф сүз башында бер төрле, сүз уртасында икенче, сүз ахырында өченче, ялгыз торганда дүртенче төрле язылган. Зыялыларыбыз хәреф күплегенә файдага түгел, бәлки зыянга гына эшләвен һәрвакыт әйтә килделәр. Моның дөреслеген Г.Алпаров мәктәп-мәдрәсәлә

һәм матбагалар эшчәнлегендә күрсәтә: “Без ике кыш балаларга берәр баш хәрефне күрсәтеп кенә укырга һәм язарга өйрәтеп карадык: балалар аңарга бик тиз төшенәләр. Берәр баш хәрефләренә генә кушып язудан хәзергә кеби гүзәл язу чыга. Хәрефләребез берәр генә калдырылса, балаларга ике-өч айда белдерә торган нәрсәләренә бер айда белдереп, калган вакытларда башка файдалы гыйлемнәр өйрәтергә булыр иде. Аларның газиз гомере әллә ничә катлаулы хәрефләр белән саташып үтмәс иде... Безнең мөселман басмаханәләрендә йөртелгән бер төрле генә хәрефләрнең саны өч йөзгә житә. Гәрчә бөтен хәрефләр кырыклаптан артмаса тиеш булса да, хәрефләрнең күбесе дүрт төрле йөртелгәнгә күрә, басмаханәләрдәгә хәрефләр дә чикле күбәеп киткән. Шуңа күрә басмаханә хужасына хәрефләр бик кыйммәткә төшә. Өч мең расход тота. Әгәр дә хәрефләр берәр генә булса, ул артык акчасын төрлө-төрлө матур хәрефләр алырга, матбагасын зурайтырга сарыф итәр иде” [6, 16].

Иске имляның кимчелекле булуына китерә торган сәбәпләрнең тагын берсе – әйтелештәгә авазларның язуда тулысынча чагылыш тапмавы. Фонетика кануны нигезендә сүзгә әйткәндә авыздан ничә аваз чыкса, аны кәгазгә язганда да шуның санынча хәреф булырга тиеш. Әмма бу кагыйдә безнең иске имлямызда бөтенләй сакланмаган. Моны Г.Ибраһимов түбәндәгә мисаллар ярдәмендә күрсәтә: “ئالماق (алмак), بىرمەك (бирмәк) ишетелә - المق (алм-к), بىرمك (бирм-к) язалар; ئەتەج (этәч), پەرەمەج (пәрәмәч), بەلەبەي (Бәләбәй), ئەيتىم (әйттем), بەردم (бәрдем), كىلەم (киләм) ишетелә, әмма иске имля боларны – اتج (эт-ч), پرمج (прмч), بلباي (Блбай), ايتدم (әйтдем), بردم (брдм), كىلام (килам) рәвешендә языла. Фәннең төп нигезенә каршы булган бу рәвешле имля – мәктәбендәгә балага, – гомумән һәрбер укучыга, – никадәрле мәшәккәт һәм авырлык тудыра икәнненә һәркем үз тәҗрибәсә белән ачык белгәнгә, ул ягын сөйләп торасы да юк” [2, 134].

Узган гасырның унъеллыгында имля төзәтү өлкәсендә зур эшчәнлек алып барыла. Ул бигрәк тә 1910-12 еллар аралыгына туры килә. Бу елларда Каюм Насыриның “Әнмүзәж”ендә әйтелгән ун сузык авазга аерым хәрефләр булдыру (“Төрлек” – Г.Ну-

гайбәк); басмада хәрәф санын дүрт шәкелдән бер шәкелгә калдыру (“Хәрәф вә имлямыз” – Г.Алпаров) проектлары пәйда була, хәтта зәгыйф кенә булса да латин графикасына күчү (С.Рәмиев) омтылышы сизелә. Бу проектлар Г.Ибраһимов игътибарыннан читтә калмыйлар. Ул үз фикерен укучыга вакытлы матбугат аша житкереп тора. Мәсәлән, Г.Нугайбәкнең “Төрлек”, “Башлангыч”, Г.Алпаровның “Хәрәф вә имлямыз” исемле китаплары басылып чыккач, “Гыймәд әфәнде имлямызда ун мәд ясау дөгъвәсенәң каһремане булса, Г.Алпаров бездә хәрәфләрнең дүрт шәкелдән бергә калдыру тиешлеген, ягъни һәр авазга фонетика буенче бер генә хәрәф булу ләзумен башлап ачык вә фәнни рәвештә мәйданга куючыдыр” [2, 136], – дип аларның эшчәнлекләрен билгеләп үтә. Ләкин шуны да искәртәргә кирәк. Г.Ибраһимов татар телендә ун сузык аваз булуын таныса да, аларның барысын да язуда аерым хәрәфләр белән күрсәтү идеясын якламады. Бу турыда укучы Г.Нугайбәк белән М.Корбанғалиев язган “Татарлар арасында имля һәм хәрәф исләхы хәрәкәте” [7] исемле мәкаләне укып белә ала. Галим имляда хәрәф арттыру кебек мәсьәләләргә хәл иткәндә реаль чынбарлыктан чыгып эш итү таләбен куйды. “Имля ләйхәсә һавада асылынып торыр өчен ясалмый. Имля хакындагы фикер шул вакытта гына яшәргә хаклы була, әгәр ул үзенең нигезендә гамәлгә кереп, файдага ашарлык куәт, хис кылса гына. Әмма коры ләйхә, коры фикер – гәрчә ул никадәрле яхшы вә матур булса да – без аны юк эш, әрәм хезмәт дип карыйбыз, шуңа күрә дә имля хакында фикер йөртүчеләр үзләренең ләйхәләрен йир белән күк арасында асылынып торгызасылары килмәсә, башка һәр нәрсәдән элек, хыялларының хакыйкәткә әйләнү имкянен уйларга тиешледер” [2, 144-145]. Г.Ибраһимовның бу сыйфатына Жамал Вәлиди югары бәя бирә, ул аны практика кешесе дип атый: “Табигате белән практика кешесе булган, шулай ук гыйлем эшендә дә бик артык практик булган Галимжан, вакытның нечкәлеген, моментның нәрсә таләб иткәнлеген бик шәб тоя иде. Шуның өчен ул үзе яза торган яңа, яшь татар телен күздә тотып, Каюм Насыри һәм Һади Максудиларның архаизмларындан әрчелгән яңа грамматика дәрәсләкләре язып чыгарды.

Гыймад Нугайбикнең “Төрлек”е эшкә ашмауы янә шул ук нигездә, ләкин Максудинькына бөтенләй кире якдан иде. Төрки сарфы вә нәхүләрә архаизм аркасында һәлак булса, “Төрлек” моның киресенчә неологизм (яңа сүзчәнлек) аркасында һәлак булды. Нугайбик үзенең теле, имлясы, атамалары белән заманындан әллә кая алга сикерә һәм ул моның шул заманда эшкә ашуын күздә тотып эшләмәгән булырга кирәк” [8, 135].

Татар алфавитына яңа хәрәфләр өстәү мәсьәләсендә Г.Ибраһимов Һ.Максуди керткән тәкъдимнәргә хуплады. Мәгълүм булганча, Һади Максуди иске имлядагы өч мәд хәрәфләренә тагын икене “;” (кыска вау) һәм “.” (һайе рәсмия) арттырды. 1915 елда Уфада мәктәп дәрәсләкләре хакындагы киңәш мәжлесе карары белән алар рәсмиләштереләләр. Бу хәрәфләрнең гражданлык хокукы алуында Г.Ибраһимовның роле гаять зур була. Чөнки аларның реальлеген, тормышка ашачагын дәлилләп ул зур чыгыш ясый һәм киңәшмәдә катнашучыларның хуплавына ирешә. Бу мәжлестә тагын бер хәрәфкә гражданлык хокукы бирелә. Ул “” (кыска йа). Шушы мәжлестән соң татар әдәби теленең сузык авазлары алты хәрәф (а), “” (ә), “” (у), “” (ый-и), “” (о-ө), “” (ы-е) белән күрсәтелә башлыйлар. Г.Ибраһимов житәкчелегендәге зыялылар төркеме (ул төркем гамәли алтычылык агымын тәшкил итә) татар әдәби теленең имля кагыйдәләрен (аңа урта имля дигән исем биргәннәр) төзеп, жәмәгәтчелеккә тәкъдим итә. Урта имля укучыларның беренче, икенче, өченче Бөтенроссия съездларында барган бәхәстә күпчелек тавыш белән өстенлек ала. 1920 елның 29 ноябрендә узган Бөтенроссия шәрәк журналистлары һәм матбугат хәдими-нәренә киңәш мәжлесендә дә яклау таба. Татарстан хөкүмәте аны үз декреты (19 декабрь, 1920 ел) белән законлаштыра. Закон гарәп графикасындагы алфавитыбыз латинга күчкәнчә үз көчен саклый.

Галим татар имлясының бу хәлендә кала алмаячагын яхшы аңлай, телебезнең үсүен, камилләшүен тәмин итү өчен аңа үзгәрешләр кертәргә кирәклеген даими әйтә килде. Ләкин ул бервакытта да кискен, революцион үзгәрешләргә якламады, реформа тарафдары булып калды. Аның бу турыдагы фикерләре татар алфавитын латинга алыш-

тыру мәсьәләләренә багышлап язылган хезмәтләрендә аеруча ачык чагылыш тапты. Әдипнең бу юнәлештәге фикерләре һәм эшчәнлегә М.З. Зәкиевнең “Беренче Бөтенсоюз тюркология съездына Г.Ибраһимов бәяләмәсе һәм хәзерге көн”, Б.Э. Хәкимовның “Бер

бөхәс тарихыннан (Г.Ибраһимов һәм “яналиф”) исемле мәкаләләрендә шактый тулы яктыртылган. Укучы ул мәкаләләр белән галимнең тууына 120 ел тулуга багышлап үткөрелгән фәнни-гамәли конференция материаллары жыентыгы аша таныша ала.

ЧЫГАНАКЛАР

1. Ибраһимов Г. Әсәрләр: Тугыз томда. – 9 том. – Казан: Татарстан китап нәшрияты, 2000.
2. Ибраһимов Г. Әсәрләр: Тугыз томда. – 8 том. – Казан: Татарстан китап нәшрияты, 1987.
3. Шәрәф Г., Корбангалиев М. – Мәгариф, 1918, № 2.
4. Ибраһимов Г. Татар имлясы. – Казан, 1914.
5. Вәлиди Ж. Татар теленең имля һәм сарыф вә нөхү кагыйдәләре. – Казан: Типография “Маариф” М.А. Мустафина, 1915.
6. Алпаров Г. Хәрәф вә имлямыз. – Казан: Лито Типография Т-го Д-ма “Бр. Каримовы”, 1912.
7. Нугайбәк Г., Корбангалиев М. Татарлар арасында имля һәм хәрәф исәхы хәрәкәте. – Мәгариф, 1927, № 10-11.
8. Вәлиди Ж. Галимжан Ибраһимовның тел майданындагы хезмәтләре // Галимжан Ибраһимов (20 еллык әдәби, гыйльми-ижтимагый хезмәт бәйрәменә каратып чыгарылган гыйльми-тәнкыйди жыентык). – Казан: Татарстан дәүләт нәшрияты, 1928.

© Бәширова И.Б., 2007

ГАЛИМЖАН ИБРАҺИМОВ ТУРЫНДА ТРИЛОГИЯ

(авторның сәнгатьле сөйләм үзенчәлегә)

Илидә Бәширова

ИЛИДӘ БАСЫЙР кызы БӘШИРОВА – филология фәннәре докторы, ТФАНең Г.Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының гомум тел бүлегә әйдәүче фәнни хезмәткәре, йөздән артык фәнни хезмәт, шул исәптән берничә монография авторы.

Бәширова И.Б. Трилогия о Галимзяне Ибрагимове.

В статье рассматриваются художественные особенности авторской речи.

Сөйләмне өйрәнүче галимнәр раслаганча, сәнгатьле сөйләмнең табигатен билгеләү өчен, аны өч яссылыкта тикшерү сорала:

а) әсәрнең композицион төзелешенә игътибар итү,

б) фикерне әйтеп бирү өчен зарур булган сүз сайланышы һәм жөмлө төзелешен күзаллау,

в) тасвирлый торган хәлләргә карата авторның үз мөнәсәбәтен ничек итеп белдерү үзенчәлеген ачыклау.

Берсе икенчесенә нык бәйлә булган әлеге тармакларның һәрберсе дә югары кимәлдә иҗат ителә алган очракта гына сәнгатьле сөйләм – матур әдәбият әсәренең үзәге бул-

ган, «образ» дип атала торган күренеш, ягъни, Гегель сүзләре белән әйткәндә, эстетик эчтәлек белән сәнгатьчә форманың диалектик берлеге хасил була.

С.Поварисовның Г.Ибраһимов турындагы трилогиясе берсе икенчесенә эзлекле давамы булып тора торган өч романны берләштерә [1-3]. Димәк, әсәрнең композицион төзелеше менә шушы өч нигезгә утыртыла. Һәрбер романның исеме шулай сайланган ки, трилогиядә сурәтләнә торган илаһи бөөкләк – халыкка хезмәт итү һәм әлеге изге эшнәң коточкыч фаҗигасы образ булып гәүдәләнә, ягъни күренешләрнең символы-сурәте булып яңгырый: “Пәйгамбәр таңы”, “Күкнең жиденче катын-

да”, “Ожмахка бер адым”. Әлеге атамалардагы ислам дине тәгълиматы белән ачыктан-ачык белдерелә торган бәйләнеш, вакыйгалар барышында төрле яклап ачыла, катлаулана, автор тарафыннан күтәрелә торган проблеманың төп бер үзәге булып оеша, шулай итеп әлеге атамаларның мәгънә эчтәлеген тагын да ныграк киңәйтә.

Мөселман дине тәгълиматының сулышы тулаем хикәяүлөгә, ягъни сүз сайланышына да көчле тәэсир итә. Билгеле булганча, һәр аерым китапта сурәтләнә торган вакыйга-күренешләр аерым персонажның рухы белән сугарыла. Беренче томда Гыйрфан хәзрәт белән Хәсәнә абыстайның дүртенче балалары булып туган улларына исем эзләү, аның чын мәгънәсендә иясенә алдагы тормышына маяк булачагына ышану, нәсел башының Ибраһим пәйгамбәрдән башлануына инану, табигать күренешләре – барысы да традицион язма гомумтөрки формалар, гарәп-фарсы алынмалары, вакыйга бара торган төбәккә генә хас булган сүз һәм сүзформалар мул кулланылып бае-тылган, рәхәтләнәп укыла торган гүзәл сөйләм булып яңгырый.

Икенче, өченче томнарда Галимжан шәкерт, Галимжан Ибраһимов – эшче (Миас), язучы, тарихчы, әдәбият галиме, публицист, методист, педагог, тел галиме, тәнкыйтьче, революционер. Ырынбурда Вәли мулла, Казанда Г.Тукай, Ф.Әмирхан, Г.Камал, К.Тинчурин, Уфада “Галия” мәдрәсәсе, Зыя Камали, чибәр Алмабикә белән очрашулар, шәхси тормышның “йомран оясыннан чыга алмавы”. Әлеге томнар инде Галимжан Ибраһимовның уй-фикерләре, аның гамәле, аның рухани даирәсендә бара. Тасвирлана торган вакыйгалар «...Уйлар ... уйлар» дип берсе икенчесенә ялгана, хикәяләнүнең эзлеклеге саклана, әмма тел-сөйләм мәсьәләсә дә шактый аерымлана: һәр персонажның үз сөйләме, үз характеры.

“Күкнең жиденче катында” дигән китапның ахырында С.Поварисов “Үземнән – күнелмән” дигән баш астында Г.Ибраһимов турында кайчан һәм ни өчен роман язарга ниятләве хакында аңлатма биреп үтә: «...1960 елда Башкорт дәүләт университетында укыта башлау. Кандидатлык диссертациясә яклау. Док-

торлык диссертациясенә әзерләнә башлагач, Галимжан Ибраһимовның тел диңгезенә чумып, анда аркылыга-буйга йөзә-йөзә, бервакыт төбенә үк төшәп, сүз энжеләрен ныклап жыярга тотындым. Әдипнең туган авылы Солтанморатка да еш барам. Әнә нинди бай табигать бай күңелле, киң даирәле, моңлы, хислелә иткән икән кырыс холыклы Галимжанны. Жиде буынын тикшердем бу нәсел-кавемнең. Жиде буын башында – Ибраһим хәзрәт. Галимжанның әтисе Гыйрфан мулла: “Нәселебез чишмә башы Ибраһим пәйгамбәрдән”, – дип әйтә торган булган». Филология фәннәре докторы С.Поварисов, документаль әсәрне сәнгать дәрәжәсенә күтәрүнең барлык читегелә күз алдында тотып эш итә. Бу очракта авторга аның докторлыгы белән бергә ижат эшенә булган сәләте, чынбарлыктагы вакыйга-хәлләрне үзенчә күрә беләп, үзенчә сурәтләп бирә белү маһирлыгы ярдәмгә килгән дип әйтә алабыз. Әлеге үзенчәлек әдипнең композиция коруында да, сүз сайланышында да, әлбәттә, чагылыш таба, әмма С.Поварисовның әдип буларак, үзенә сулышын ишеттерә, йөзән күрсәтә алуы, башка беркем тарафыннан да кабатлана алмый торган индивидуаль осталыгын күрсәтә алуы, аның үз язганнарына карата үзенә мөнәсәбәт белдерү ысулы белән тулырак аңлатыла. Әлеге мәсьәлә бик катлаулы, төрле алымнар файдаланып тормышка ашырыла.

Автор һәр өч томның һәр бүлеген, шул бүлектә сурәтләнә торган хәлләрнең кыскача эчтәлеген чагылдыра ала торган эпиграмма белән башлап жибәрә. «Тәпи басып киткәч...» дигән бүлектә «Ана фатихасы» дип исемләнгән түбәндәге эпиграмма куелган:

*И газизем, аяк бастың киң дөньяга,
Юлдаш булсын зур бәхетләр – атла алга;
Гөлләр сипсен фәрештәләр юлларыңа,
Авыр булса, һич сыкранма – түз барына*

[1, 35].

Г.Ибраһимовны халык дошманы дип “Кара козгын” белән алып китүләре сурәтләнә торган бүлектә куелган эпиграмма болай яңгырый:

*Фаҗига-шайтан улап йөри илләр буйлап:
Ник котыра, нигә шаша – ниләр уйлап?
Ул сусаган кешедәге җанга-канга. –
И бәндәләр, бирмик язмышны шайтанга!*

[3, 5].

Эпиграммаларның кайберләренең авторлары да әйтелә (Гомәр Хәйям [1, 239], күбесенең чыганагы күрсәтелми, болары авторның үзенеке дип укыла.

Трилогиядә тасвирлана торган һәр персонажның диярлек исем-шәрифә тәфсилләнеп аңлатыла. Мәсәлән, Хәсәнә абыстайның әтисе кызы исеменең мәгънәсен болай дип белдерә: “Хәсәнә” дигән сүзнең мәгънәсе бик зур, кияү, “гүзәл”, “күркәм”, “матур”, “яхшы” дигәнне аңлата [1, 20]. “...Яисә “Зариф” гарәп телендә ягымлы, нәзакәтле, чибәр, күңелне тартып торырлык итеп сөйләшүче кеше, оста сүзле кеше кебек мәгънәләргә аңлата. Ә нигә бу хәлфә үзен “Зариф” дип түгел, “Зарф” дип йөртә? “Зарф” гарәпчәдә “савыт”, “футляр”, “конверт”, “дөвәм”, “эч” дигән төшенчәләрдә йөри. ...”Зариф” хәлфәнең рухи халәтенә, эчкә хосусиятенә аслан туры килми. Чөнки ул ягымлы да, нәзакәтле дә, чибәр дә түгел. Ул, зарифанә сөйләшкән кешеләр кебек, һич тә күңелне тартып тормый. Киресенчә, күңелне кайтаручы, эч пошыручы жәһаләт...” [1, 153]. Күренгәнчә, мондый аңлатуларда авторның персонажларына карата булган мөнәсәбәтләргә турыдан-туры әйтелә бара. Аерым персонажларына карата, яисә сурәтләнә торган вакыйгаларның алга таба ничек булачагын искәртү рәвешендәге турыдан-туры мөнәсәбәт белдерелү алымын автор шактый еш файдалана дияргә мөмкин. Мәсәлән, “...Киләчәк бәхет, матур яшәү өчен хәят мәйданына аяк баскан Галимжанны да алда коточкыч салулар, чокырлы-чакырлы юллар, тирән укыннар көтә. Авыр чир. Зиндан. Халык бәхетке өчен көрәшүче “Пәйгамбәр” йөзенә салынган “халык дошманы” дигән кара тамга. Бу нахакны, хурлыкны, ак күңеленә кара дегет булып тамган пычраклыкны бик авыр

күтәрә Галимжан каты жәзалаулар һәр сорау алганда. Болар барысы да аның күкрәк сырхавын көчәйтә. Һәм ул 1938 елның 21 гыйнварында Казан хастаханәсендә мәңгегә күзләрен йома...” [1, 53].

Трилогиядәге мондый документаль дәрәҗә фактлар роман жанры таләп итә торган сәнгати тасвирлар белән чиратлаша: персонажларның рухи хәле табигать күренешләре белән параллель куела. Мәсәлән, Галимжанның хисләре нечкәү болай сурәтләнә: “...Анага зур мәхәббәт саклаган йөрәк – олы йөрәк ул. Анага булган зур мәхәббәт баланы бәхетле итә. Бүген ахшамсафа гөленең чәчәк атуы да, мөгаен, шуның бер хикмәте-хасиятедер әле. Ана белән бала мәхәббәттен нурландыру-бизәкләү өчен чәчәк аткандыр ул ахшамсафа” [1, 189].

Трилогиядән аңлашыла торган төп мәгънә дә бик катлаулы: төрлечә аңларга, төрлечә аңлатырга мөмкин кебек... Г.Ибраһимов пәйгамбәр нәселеннән булып, күкнең жиденче катына менеп житәр дәрәжәдә халкына хезмәт итә һәм, һичшиксез, күктәге оҗмахка ирешчәк. Жирдә гадел әти-әни, гүзәл табигать, әмма адәм балалары берсе икенчесен газапый, бер гаепсезгә күзен чукуп чыгара, кыйный, үтерә. Жирдә оҗмах юк. Адәм балалары үзләре гаепле, – дип белдерә кебек автор, ә бәлки башкачадыр. Ничек кенә булса да, үзе дә галим – тел белгече булган С.Поварисов татар халкының бөөк шәхесе Галимжан Ибраһимовның усал, кырыс, моңлы, тәкәббер, хисле, тойгылы, үзсүзле, башбирмәс, кешелекле, кечелекле, зиһенле, аңлы, көрәшчән, йөрәкле, туган жанлы, көчле рухлы... якты образы турында бер дә өзәлмичә укыла торган әсәр иҗат итә алган.

ЧЫГАНАКЛАР

1. Поварисов С. Пәйгамбәр таңы. – Казан: Матбугат йорты, 1999. – 286 б.
2. Поварисов С. Күкнең жиденче катында. – Казан: Матбугат йорты, 1999. – 279 б.
3. Поварисов С. Оҗмахка бер адым. – Казан: Матбугат йорты, 2001. – 320 б.

БОЛГАР БАБАЛАРЫБЫЗ НИ ӨЧЕН САКАЛИБА ДИП АТАЛГАН?

Мирфатыйх Зәкиев

МИРФАТЫЙХ ЗӘКИ улы ЗӘКИЕВ – танылган тел галиме, филология фәннәре докторы, профессор, академик. Татар теленең синтаксисы, татар халкының һәм теле-нең тарихы, тел сәясәте һ.б. мәсьәләләргә багышланган 600дән артык басылган хезмәт, шулардан 40ка якын дәрәҗәлек һәм монографияләр авторы.

Хәзерге көндә Г.Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының лексикология һәм диалектология бүлегенә мөдире.

Зәкиев М.З. Почему наши болгарские предки назывались *сакалиба*?

В статье рассматриваются исторические и лингвистические корни этнонима «сакалиба».

Безнең эраның IX гасыры башында *болгар* дип аталган кабиләләр Идел-Урал бассейнында үзенә байлыгы һәм мәдәнияте белән Скандинавия халыкларын да таң калдырган Биарм иленең Урта Идел тирәләрендәге җирләрен үз кулларына төшергәннәр. Биарм иленең дөньяда иң зур, иң мәдәниятле башкаласы – Биләр шәһәре дә болгарлар карамагында калган. Нәтижәдә Болгар дәүләте барлыкка килгән. Мондагы электән *биләр* яки *биар* (бай ирләр, бай кешеләр) дигән халык хакимлегендә яшәгән барлык җирле кабиләләр болгарларга буйсынганнар. Болар болгарга кушылып бер халык формалашканчы бик күп еллар үткән. Болгар кабиләсе әле бик озак Болгар дәүләтендәге башка кабиләләрдән аерылып торган. Читтән, мәсәлән, Гарәпстаннан килгән сәяхәтчеләр дә болгар кабиләләрен башка кабиләләрдән аерып атый торган булганнар. Ул чагында әле *түрк* (төрки) дигән гомуми исем урнашып житмәгән, гарәпләр аларның төньяктагыларын *сакалиба* дип атаганнар. Шунның белән бергә аерым кабиләләрнең, мәсәлән, болгарларның да исемен белгәннәр.

Боларны түбәндә китерелгән мисалда бик ачык күрәбез. *Болгар* кабиләсеннән чыккан Алмас (Алмас дип язылган бу сүз традицион түркологиядә болгарны чуашка якынайтырга тырышудан ялгыш *Алмуш* дип алынган) Шилки улы *сакалиба* патшасы булып торганда, Багдад халифеннән сакалиба иленә илчелек төзеп жиберергә үтенгән. Бу илчелек ислам динен рәсми рәвештә кабул итү өчен, яһүди динендәге ха-

зарларга буйсынудан котылу, нәтижәдә илне үстерү өчен кирәк булган. 922 елда Болгарга килгән гарәп илчелегенә сәркәтибе Ибне Фадлан Болгар иле патшасы Алмас Шилкине сакалиба патшасы дип атаган, бары ислам динен кабул итүгә бәйле ике очракта гына аның болгар патшасы икәнлеген әйткән.

Сакалиба этнонимы – *түрк* этнонимы урнашканчы, төркиләргә гомумиләштереп атаучы сүз. Ул төрки моделен белән *сака* беренчел этнонимына *-лы* һәм *-ба* элементлары кушылып ясалган. *-лы/-ды* кушымчасы башка тамырлардан да этноним ясауда катнаша: *сак>сакды>согды*; *ас+лык/ас+тык>остяк*. *Сак>алы* сүзенә синонимы *сакады>скыды*. Руслар аны, [д-th] авазын [ф] белән алмаштырып, *скиф* рәвешендә кабул иткәннәр. *Сакалы* – составында *сака* кабиләләре күп булган кабиләләр. Соңгы *ба* элементы *бай/би/ни* этнонимынан кыскарган булырга тиеш. Әгәр шулай булса, *сакалиба* этнонимы составында сакалар булган *байлар/ биләр/ биәrlәр* дигән мәгънә бирә. Болгарлар кулына күчкәнчә, дәүләт тә *байлар/ биар/ биләр/ бигер* кабиләләренә караган.

Евразиядә *саклар* Геродот язмаларында теркәлгән. Геродот үзе б.э.к. V гасырда яшәсә дә, әсәрләрендә б.э.к. VII-V гасырлар турында язган. Ул сакаларны *скыды* (русча: *скиф*) кабиләләренә карата [Геродот, 1972, VII, 64].

Традицион түркологиядә *сак/сака* кабиләләрен иран телле дип тикшерү гадәткә кергән, *сака* сүзе дә 'мөгез' мәгънәсен белдерә торган иран сүзе була имеш. Ләкин бу

этноним иран телләрендә күренми, төркиләрдә гадәти этноним санала. Якутлар үзләрен бүген дә әле *саха* дип атыйлар, *казах* этнонимы да *ку/ко* 'аксыл' һәм *сак* тамырларынан тора, *хакас* этнонимы *һак/сак* һәм *ас* сүзләреннән ясалган, 'сака аслары' мәгънәсен бирә; *кыпчак* сүзе дә *ку/кыу* 'аксыл' сүзенә *сак/чак* этнонимына аергыч булып килүе нәтижәсендә барлыкка килгән.

Геродот скиде/скиф кабиләләре үзләрен *сколот* дип атыйлар, ди. Бу сүздә дә *сакалы* өлеше сакланган. *Сакалы+та* сүзендә *-та/-т* карачай телендә хәзер дә күплек кушымчасы булып тора. *Сколот* 'сакалылар' дигән сүз була.

Тагын шуны истә тотарга кирәк: Ибне Фадлан болгарлар арасында *ьскыль* кабиләсе дә бар дип хәбәр итә. Монда беренче [ъ-ы] *ск* фонетик комплексы алдыннан әйтелә торган [ы-ъ] булырга тиеш. Мәсәлән, *скафандр* сүзе төркичә *ыскафандр* дип әйтелә. *Ьскылы* сүзе дә *сакалы* сүзенәң шомарган варианты булырга мөмкин. Мондагы *-лы* кушымчасы башка төрки диалектлардагы *-ды* кушымчасына туры килә: *ыскыды/скыды* төрки этнонимы буларак, составында *сака/ськъ* кабиләләре күп булган бер халыкны белдерә.

Сакалиба сүзе *сакалы (скиф)* сүзенәң *ба/бай* этнонимына аергыч булып килүе нәтижәсендә ясалган, 'сакалы байлар' мәгънәсен бирә. Геродотның сакаларны *касти* кабиләләре белән бергә күрсәтүе дә [Геродот, 1972, III, 93] *сакалиба* сүзендәге *ба* өлешенәң, *касти* дагы *ти* өлеше кебек үк, *бай/би/ти* этнонимына кайтып калуын күрсәтеп тора. *Туба* 'тау байлары', *бараба* 'бары бай', 'барысы да бай' этнонимында да соңгы *бай* өлеше *ба* формасында гына калган, [й] авазы әйтелми башлаган дигән фикер бар.

Шулай итеп *сакалиба* төрки телле *скиде (скиф)*ләренәң этнонимы икән. Гарәпләр бу этнонимны б.э. кадәр үк белгәннәр һәм төркиләргә шул этноним белән атаганнар. Болгар иленә килгән гарәпләр Болгар иле халкын да *сакалиба* дип белгәннәр. Гарәпләр белән чагыштырганда төркиләргә аксыл йөзле булганлыктан, гарәп телендә *сакалиба* сүзе 'аксыл йөзле кешеләр' мәгънәсен дә белдерә башлаган.

Академик В.В.Бартольд язуына караганда, *сакалиба* (гарәпчә берлек санда: *саклаб*) сүзе аксыл йөзле, сары чәчле, кызгылт тәнле кешеләргә атау өчен кулланылган [Бартольд

В.В., 1963, 870]. Ашраф ибн Шараф әл-Мөзәккир Әлфаругинәң Һиндстанда 1404-1405 елларда төзелгән «Даниш-намә-и Кадархан» ("Кадар ханның белем китабы") дигән сүзлегендә *Саклаб* – Төркстандагы (*ягъни барлык төрки илләрендәге* – М.З.) бер өлкә, анда кешеләр ак йөзлеләр диелә [Баевский С.И., 1980, 87].

Сакалиба этнонимының конкрет кайсы кабиләләрдән алынуын чамалау өчен, төркиләрдән кайсы кабиләләргәң 'ак йөзле' дип аталуларын белергә кирәк. *Саклар* ның бер өлеше – ак йөзлеләре – үзләрен *ку/кыу* 'аксыл' *сака (кыу/сак)* дип атаганнар. Кайбер төркиләрдә *сак* сүзе *чак* дип әйтелгән, шуның аркасында, *кыпчак* сүзе *кыпчак* булып үзгәргән. *Куман* этнонимында да *ку* 'аксыл' *мән* беренчел этноним, *куман* 'ак йөзле мән' кабиләсе була.

Ку/кыу 'аксыл' сүзе *сөн/һун* этнонимына да аергыч булып килә һәм ак сөннәргә белдерә: *ку-сөн>кусан>касан*. (Бу этноним тарих фәнендә *кушан* формасында урнашкан). *Ку-саннар*ның варислары буларак эфталитлар күрсәтелә, ә эфталитларны *ак һуннар* дип тә атыйлар дигән фикер бик күп тарихи чыганаclarга теркәлгән.

'Ак йөзле' кабиләләргә белдерүче *ку/кыу* сүзенәң бу мәгънәсенә тюркологиядә күптән игътибар ителгән, *кыу-ку* сүзенәң 'аксыл йөзлеләргәң' белдерүен борынгы кешеләр үзләргә дә яхшы белгәннәр. Мәсәлән, руслар *кыпчак/кыу/сак* сүзенәң 'камыл төсле аксыл сары' дигән мәгънәсен белеп, аны *половцы* 'аксыллар/камыл төслеләр' дип биргәннәр; поляклар (чех теленнән алып) бу этнонимны *plavci* дип тәржемә иткәннәр, венгрлар – *Palycz (ок)*, алманнар *Val(e)we (n)* дип, хәзер аны шомартып *fahl* һәм *fabl* 'ак йөзле', әрмәннәр *хартеш* 'ак йөзле' дип атаганнар [Добродомов И.Г., 1978, 108, 123].

Димәк, төркиләргә арасында 'аксыл-сары йөзле' кабиләләргә аерып атау гадәте булган, гарәпләр ак йөзле төркиләргә *сакалиба* дип атаганнар һәм бу сүз төркиләргә гомумән генә атап калмаган, бәлки аларның аксыл сары йөзле булуларына да ишарә иткән.

Сакалиба дип аталган халыкның төрки булуын Әбу Хамид әл-Гарнати да язып калдырган: *сакалиба* илендә мин Гур Куман шәһәрендә булдым, анда кешеләр төркиләргә кебек төркичә сөйләшәләр, хәтта укны да

төркичә аталар дип язган [Добродомов И.Г., 1978, 128]. Зәки Вәлиди Туган сакалибаларны шулай ук төрки кабиләләр рәтеннән санаган [Валиди А.-З., 1981, XXXIV].

Шулай итеп, гарәп һәм фарсы чыганаclarында *сакалиба* этнонимы *кыпчак/кыпсак* этнонимының синонимы буларак кулланыла. *Кыпчак* һәм *сакалиба* дип төньякта яшәп аксыл сары йөзле булып киткән төркиләргә атаганнар.

Ләкин гомуми тарих фәнендә *сакалиба* этнонимы, һичшиксез, *славяннары* белдерә дигән фикер урнашкан. Танылган рус гарәпчеләре В.В.Бартольд, И.Ю.Крачковский, Б.Н.Заходер һ.б. ышанып язалар: гарәп географлары, сакалибаларны төркиләр, кыргызлар, болгарлар, хазарлар дип аңлатып, бик еш ялгышалар имеш. Ә безнең уебызча, гарәп-фарсы сәяхәтче географлары үзләре күргәннәргә язганнар, ялгышмаганнар, ә рус гарәпчеләре, *сакалиба* сүзен *славян* сүзгә белән алмаштырып, тарихны бозып күрсәтә торган хата ясыйлар.

Академик В.В.Бартольдның аңлатуы буенча, гарәпләр *сакалиба* этнонимын грек телендәге *склабои* яки *склабенои* 'славян' сүзеннән алганнар [Бартольд В.В., 1963, 870]. Бу автор *сакалиба* сүзенң башка этимологиясен дә бирә: фарсы телендә *сек* 'эт' + *леб* 'ирен', *сакалиба* – 'эт ирене'. Моңы янәсе тагын шул исбатлый: Яфетның улы *Саклаб* эт сөтен эчеп үскән [шунда ук, 871]. В.В.Бартольд тагын өсти: фарсылар кыргызларны, сары чөчкә һәм ак төнлеләр булган өчен, сакалибалар токымыннан дип уйлаганнар; бәлки славянар (сакалибалар) болгарларга буйсынып яшәгәннәрдә, шуңа күрә болгарны да сакалиба (славян) дип атаганнардыр янәсе. Бу аңлатмаларда сакалибаны бары славян дип кенә аңлаудан башка бернинди логика юк. Имеш, Ибне Фадлан болгарларга славяннарының да буйсынуын белгән һәм болгарны шуның өчен сакалиба дип атаган.

2002 елда Мәскәүдә Д.Е.Мишинның «Сакалиба (славяне) в исламском мире в раннее средневековье» дигән китабы басылды. Автор «сакалиба – славян инде ул» фикерен башына беркетеп бик күп материал анализлай һәм шундый нәтижеләргә килә: 1) дөньякүләм ислам әдәбиятында *сакалиба* сүзгә славяннарга карата кулланыла; 2) Мәшрикъта (Көнчыгышта) *сакалиба* сүзгә VII йөз уртасында күренә башлый, бу Балкан славяннарының Кече Азиядәгә Византия

жирләренә күчүгә белән бәйләнгән янәсе; 3) *сакалиба* сүзгә башта славян хезмәтчеләренә карата кулланылган; 4) *сакалибалардан* торган коллар ислам дөньясына славян-герман тирәләреннән, Русь иленнән Идел Болгары, Хорезм аша кертелгәннәр; 5) XI йөзгә беренче яртысында *сакалиба* сүзгә 'евнух' дигән мәгънә салынган; 6) Мәшрикъта соңрак *сакалибалардан* төрлелә хезмәтчеләр барлыкка килгән: евнухлар, печелмәгән хезмәтчеләр һәм хатын-кызлар; 7) ислам дөньясында хезмәтче *сакалибалар* сарайларда, төрлелә байларда хезмәт иткәннәр, кайчакта дәүләт эшен башкарганнар; 8) *сакалибалар* ислам мәдәнияте йогынтысына тиз бирелә, гарәп телен бик теләп үзләштерә һәм исламны да бик тиз кабул итә торган булганнар [Мишин Д.Е., 2002, 308-310].

Д.Е.Мишин сакалибалар турындагы дөнья әдәбиятын җентекләп өйрәнгән, ләкин «сакалиба – славян ул» дигән ышанычын бер генә минутка да онытмаган. Аның әле генә саналган нәтижеләрен *славян* сүзгә урынына «төрки» сүзен куеп кабатларга мөмкин. Автор «сакалиба – славян ул» дигән фикерне В.В.Бартольд һәм Б.Н.Заходер хезмәтләреннән үк отып алган. Б.Н.Заходер «Каспийский свод сведений о Восточной Европе» хезмәтендә «Славяне» дигән бүлек ача һәм сакалибаларны славян итеп күрсәтергә тырыша. Хәтта *сакалиба* сүзгә урынына *славян* сүзен генә куллана, *сакалиба* сүзен оныта, текстны тупас боза.

Хәзер Б.Н.Заходерның сакалибаларны славян дип исбатлау өчен китергән өзеңкләрен тикшерик. *Сакалиба* да, *кыпчак* та аксыл йөзгә кешеләр дигән мәгънәгә бирә, шуның өчен без биредә кыпчакларны да исәпкә алачакбыз. Б.Н.Заходер *сакалибаны* һәр очракта *славян* дип яза, без текстка *сакалиба* сүзен кайтарып бирәбез.

1) «Бәжәнәкләрдән сакалибаларга кадәр урман һәм кыен сукмаclar аша ун көнлек юл. Сакалиба – күпсанлы халык, урман тигезлекләрендә яшиләр. Сакалибаларның шәһәрә *Вабнит*» [Заходер В.Н., 1967, 109]. Бу җыелма билгеләргә буенча, сакалибаны кыпчак белән дә, славян белән дә тигезләп булыр иде. Шәһәр исеменә килгәндә, ул гарәпчә төрлечә бирелә *وابنيت*, *وابنيت*, *وانيت* аны Заходер *Ваи*, *Вабнит*, *Вантит* дип укый. Сакалиба славян булып, алар гарәпкә *Вантит* дип

әйтсәләр, гарәп аның беренче авазын [б] белән язар иде. Бу шәһәр исемең баш авазы [В] түгел, [У] яки [О], башка хәрефләр исә күчерелгәндә төрлечә куелганнар. Сакалибаны төрки дип уйласак, мондагы *واب* язылышын (хәрәкәсез булганга буталган) *Утты* дип укырга булыр иде, чөнки [у] берәз [о]лаштырылганда яисә [ы]лаштырылганда, «و» хәрефен әлиф белән янәшә язу очрагы кабер ташларында да очрый (*آول* – *уул-ул* дип укыла). *Утты* сүзенең хәзергә әйтелешә татарча *Утлы*, башкортча, казахча *Утты*. Шәһәрдә я күбрәк *ут* янып торган, *я ул* үләнле-утлы жиргә утырган, мал асрау жиңел булган.

Сакалиба илендәге икенче шәһәрнең гарәп хәрефләре белән язылышын хәзергә кадәр укый алган гарәпче галим юк әле.

Монда, гарәптән алып, Б.Н.Заходер кайбер славяннар русларга охшаган дигән фикер әйтә. Чыннан да сакалибалар үзләренең аксыл-сары булулары белән русларга охшыйлар, ләкин гарәп русны белеп сөйли икән, рустан башка славян дигән халыкның булмавын да аңлый. Шулай булгач, сакалиба славян түгел, ә кыпчак-төрки була.

2) «Сакалибаларда бал виноград урынына кулланыла, аларда умартачылык нык үскән [шунда ук, 110]. Бу славяннарда да, кыпчакларда да хас. Ә менә бу хәбәрнең конкрет эчтәлегә соңрак әйтелә һәм анысы буенча сакалиба кыпчак белән якыная. «Сакалиблар балдан эчемлек ясыйлар, ул эчемлек *суджув* дип атала» [Ковалевский А.П., 1956, 132].

Гарәпчә *السج* дип язылган сүзгә Д.А.Хвольсон хорват телендәге *ulisce* – улья атамасына якынайта, ә А.П.Ковалевский һәм Б.Н.Заходер ул сүзгә русча *соты* (кәрәз) сүзе белән тигизләр [Заходер Б.Н., 1967, 110-111], шулай итеп аны славян сүзгә итеп укырга азапланалар. Чынлыкта бу *السج* язылмасы – *суджув* та, *улисче* (улья) дә, *соты* да түгел, ә кычкырып торган *әл-сәжә* дигән төрки сүз (*әл* – гарәп артикле). Иске төркидә *сәжә/сәжә/сөчә/төчә* 'шәраб' яки 'баллы эчемлек' мәгънәсендә еш кулланылган, хәзер дә кайбер төрки телләрдә, мәсәлән татар телендә, *төчә* сүзгә *сөчә* формасында да йөри.

3) «Сакалибаларда дуңгызлар, мөселманнардагы сарыклар кебек үк, күп» [шунда ук, 112]. Биредә Б.Н.Заходер текстны күрәләтә бозып биргән, аңа «мөселманнардагы» сүзен

өстәгән. Гарәп чыганаclarында ул, сакалибаларның дуңгыз көтүе дә, сарык көтүе дә бар, дип бирелә. Билгеле ки, кыпчак-төркиләр башта дуңгыз да, сарык та асраганнар, христианлыкны кабул иткәннәре шулай дәвам иткән, мөселман булганнары дуңгыздан котылган.

4) «Үлгән сакалибаның гәүдәсен яндыралар, аның хатынын да утка салалар, шул чакта башкалар күңел ачалар» [шунда ук, 112]. Билгеле булганча, үле гәүдәләргә борынгы төркиләрдән гузлар, бортаслар да яндырганнар.

5) «Сакалибалар утка (яки үтезгә) табыналар» [шунда ук, 114]. Биредә Б.Н.Заходер сакалибаларның тораташка (идолга) табынулары турындагы гарәпләр хәбәрен ни өчендер төшереп калдырган. Бу үзенчәлек сакалибаны кыпчак-төрки дияргә мөмкинлек бирә.

6) «Сакалибалар тары чөчәләр, урыр чор житкәч, алар илөккә бөртеп салып, күккә карап табыналар» [шунда ук, 115]. Кыпчак-төркиләргә күккә (Тәңрегә) табынуы һәркемгә мәгълүм.

7) «Сакалибаларның төрле уен коралы бар» [шунда ук, 116]. Бу үзенчәлегә буенча сакалибаны славянга да, кыпчакка да якынайтып була.

8) «Сакалибаларда йөк малы, йөк аты аз, алар күлмәктә йөриләр, ә аякларына әйбәт күннән итек кияләр; аларның кораллары: сөңге, кылыч, көбә; ...сакалибалар башлыгы йөк хайваны сөте (кымыз) белән туена...» [шунда ук, 119]. Бу билгеләр сакалибаны кыпчак-төрки дип танырга мөмкинлек бирә, славян дип тануга каршы килә. Кыпчаклар атны күбрәк йөк өчен түгел, атланып йөрү өчен файдаланганнар. Яхшы күннән итек кию кыпчакларда гадәти булган, славян аңа шаккаткан. 985 елда Киев князе Владимир, Болгарга яу чапкач, болгарлар күн итек кигәннәр, безгә буйсынмалар, әйдә, чабата-лы халыклар эзлик дип, кире чигенгән. Кымыз да – кыпчакның милли эчемлеге.

Рус шәрыкчылары язуынча, сакалиба башлыгы *я субаныч* *سوينج*, *я суидж* *سويج* дип аталган. Кыпчакларда ул *сучы* яки *субашы* булган. Шуны гарәпләр төрлечә язганнар, ә күчерүчеләр аның формасын тагын да үзгәрткәннәр булса кирәк.

Кайбер рус гарәпчеләре гарәп чыганаclarындагы *سويت* *سويت* *بلك* язылышын

шендә укырга һәм шуннан *Святополк* исемен чыгарырга тырышалар. Ә *Святополк* – славян исеме. Ләкин Б.Н.Заходер үзе дә *ملك* язылышы бик ачык *малик* (патша) дип укыла, ди. Шулай булгач, алдагы язылыш *сучы малик* дип укыла һәм 'гаскәр башлыгы' дигән сүз була. Бу бүлекчәдә Б.Н.Заходер китергән топонимнарны шулай ук бик ачык итеп төркичә укып булыр иде.

9) «Сакалибалар жирне чокып торак төзиләр, анда алар көчле салкыннан (яки мадьярлар һөжүменнән) сакланалар» [шунда ук, 121]. Бу өзек сакалибаның этник ягын ачмый, ләкин бу пунктта сакалибаларның ташны кыздыру һәм аңа су сибү юлы белән мунча керүләре дә әйтелгән. Бу инде төркискифләрден үк килә торган гадәт, кыпчак-төркиләргә хас үзенчәлек.

10) «Сакалиба патшасы ясакка күлмәк ала» [шунда ук, 124]. Сакалибаның этносын билгеләү өчен бу хәбәр битараф булып кала.

11) «Сакалибалар каракларга һәм җенси азгыннарга каты җәза бирәләр» [шунда ук, 124]. Ибне Фадлан бу җәза бирү гадәтен болгар-сакалибаларга хас дип, ә руслар җенси азгынлыкны ят кеше алдында эшлиләр дип язган. Димәк, сакалиба рус та, славян да түгел, ә кыпчак-төрки булып чыга.

Әйтергә кирәк, Б.Н.Заходер сакалибаларның Көнчыгыш географлары язмаларында китерелгән гадәтләрен сайлабрак биргән булса кирәк. Чөнки сакалибаның төрки булуын ача торган фактларны ул әйтми калдырган. Мәсәлән, Ибне Фадлан өчен Болгар патшасы Алмас Шилки – бер үк вакытта сакалиба патшасы да. Моннан чыгып, Б.Н.Заходер шундый нәтиҗәгә килә: Ибне Фадлан болгар белән сакалибаны «бутаган» имеш [шунда ук, 125]. Әбу Хәмид әл-Гарнати, 1150нче елда Болгардан Венгриягә сәяхәтен сурәтләгәндә, үзенң сакалиба иленә килүен әйтә, андагы шәһәр *Гур Куман* дип атала ди, халкы төсә белән төркигә охшаган, төркичә сөйләшә, укларын төркиләргә ата, ди [Добродомов И.Г., 1978, 128]. Бу өзектән дә сакалибаның төрки булуы күренеп тора.

Сакалибаның славян түгел, ә төрки булуын Әхмәт Зәки Вәлиди Туган әле 1939 елда ук әйткән [Зәки Вәлиди, 1981, XXXIV]. Моның өчен аны А.П.Ковалевский бик каты тәнкыйтләгән [Ковалевский А.П., 1956, 80],

чөнки Ковалевский сакалибаның төрки булып танылуын һич теләмәгән, аның славян итеп исбатлануын көткән.

Үзе сакалибаны төрки дип тануга каршы булса да, В.В.Бартольд шундый бер фактны китерергә мәҗбүр булган: «Үзләренң тышкы кыяфәтләре белән аерылып торсалар да, сакалибалар, Яфасның варислары буларак, төркилә белән берләшәләр [Бартольд В.В., 1963, 870].

Сакалибаның славян булмавына тагын бер дәлил шул: IX-XI йөзләрдә көнчыгыш славяннарны шул ук гарәп-фарсы географлары рус дип язалар, ә Көнчыгыш Европада рустан (белорус, малорос һәм великорослардан) башка аерым славяннарның булуын белмиләр, чөнки сакалиба дип язарлык башка славяннар юк.

Уйгурча Огуз каган дастанында *кыпчак* сүзенң генә түгел, *сакалиба* сүзенң гарәпләрдәгә берлек саны булган *саклап* атамасына да халык этимологиясә бирелгән. *Кыпчак* – агач кабыгы янәсә, ә *саклап* сүзе Огуз каганның Уруз бәк улына «шәһәрне яхшы *саклап-сың*» дип әйтүеннән килә имеш. Шул җөмләдәгә *саклап* сүзеннән Уруз бәк улының кешеләре дә *саклап* дип атала башлаганнар имеш [Кырзыоглу, 1992, 2]. Күренә ки, *саклап* атамасы төркиләргә карата кулланылган, монда аңа халык этимологиясеннән чыгып төркичә аңлатма бирелгән.

Русларның күренекле гарәпчеләреннән В.В.Бартольд, И.Ю.Крачковский, Б.Н.Заходер һәм башкалар еш кына «гарәп географлары славяннарны (сакалибаларны) төркилә, кыргызлар, болгарлар, хазарлар белән бутап ялгышалар», дип язалар. Чыннан да *сакалиба* сүзе урынына *славян* сүзен куеп фикер йөртсәң, гарәпләр мәгънәсезлек эшләгән булып чыга: ничек инде славян этносы төрки, кыргыз, болгар яисә хазар булсын! Ә менә сакалибаны безнеңчә – кыпчак-төрки дип белсәк, гарәп географлары үз чоры кешеләре турында дәрәс фикер йөрткән булып чыгалар, рус шәрыкчылары, киресенчә аларны ялгыш яисә үзләренә кирәкчә аңларга тырышып, тарихи хата ясаганнар.

Димәк, *кыпчак* этнонимы, гомуми атама буларак, болгарларны да, биләләрне дә, хазарларны да, бәжәнәкләрне дә, кангарларны да, кимәкләрне дә, башкортларны да җыеп атаган. Кыпчакны төрле халык үз телендә әк

йөзлө, сары чөчлөләр дип йөрткән. Руслар, поляклар, немецлар, әрмәннәрнең *кыпчак*тан калькалаштырылган атамалары турында инде әйтелде. Димәк, кыпчак-команнар болгарга үзләрен ак йөзлөләр дип таныштырганнар. В.В.Бартольдның әйтүенчә, кыпчаклар кытай һәм фарсыларга да үзләрен ак йөзлөләр дип аңлатканнар [Бартольд В.В., 1968, 408]. Гарәпләр дә, *кыпчак* сүзен үз телләренә тәржемә итеп, аларны *сакалиба* дип атаганнар. Гарәп-фарсыларда кыпчакларны сакалиба дип атау VIII йөздә теркәлә. XI йөздә «Гузлар даласы» (Дәшт-и Угыз) дигән төгъбир (Дәшт-и Кыпчак) сүзә белән алмаштырыла [Бартольд В.В., 1968, 395]. Гарәпләр *кыпчак* (*кыфчак*) сүзен төрки халыкны атау өчен XIII йөздә кертәләр, аңа кадәр гарәп-фарсыларда *сакалиба* сүзә кулланыла, соңрак аны *кыпчак* сүзә алмаштыра. Сакалиба – славян түгел, ә кыпчак, ягъни төрки.

Сакалибаны кыпчак дип әйтүгә каршы килеп, кайбер тикшеренүчеләр мондыйрак дәлил китерергә мөмкиннәр: рәсми тарих фәнендә кыпчакларның Европага килү вакытлары XI йөз дип күрсәтелгән, ә гарәп-фарсы географлары Көнчыгыш Европада сакалибаларны VIII йөздән үк беләләр. Чыннан да, рәсми тарих фәне Көнчыгыш Европадагы төрки яшәешен шулай бик сәер тасвирлый: имеш, төркиләр Көнчыгыш Европада башта бөтенләй булмаганнар, алар монда беренче мәртәбә IV йөздә генә *гун* (*һөн*, *сөн*) исеме белән килгәннәр, 100 ел үтүгә алар үлөп беткәннәр, аларның бетүен күзәтеп кенә торып, алар урынына аварлар килгәннәр, болгарының бетүен күзәтеп торган төркиләр VI йөздә Азиядән болар урынына йөгәргәннәр, VII йөздә төркиләр урынына хазарлар килгән, VIII йөздә бөжәнәкләр һ.б. Ә менә XI йөздә бу жирләргә кыпчаклар килгән имеш. Рәсми тарих фәненең бу әкиятенә балалар гына түгел, кайбер тарихчылар да ышаналар, бәлки ышанырга мәжбүрләрдер.

Күп кенә тюркологларның һәм безнең шәхси эзләнүләребез күрсәткәнчә, төркиләр Көнчыгыш Европада гына түгел, хәтта Көнбатыш Европада да б.э.к. мең еллар элек булганнар. *Киммер*, *скиф* (*скит/эскел*), *сармат*, *алан* (*ас*) исеме белән мәгълүм халыклар арасында төркиләр күпчелекне тәшкил иткәннәр. Соңрак та төркиләрнең бер төрке-

ме килеп, тиз генә үлөп бетеп, алар урынына башкалары килеп тормаган, бер үк төркиләр өзлексез яшәгәннәр, ә хакимлек итүче кабилә алмашынган саен аларның исемнәре дә (этнонимнары да) алмашынып торган.

Кыпчакларның (команнарның; гарәпчә – сакалибаларның) эзләре бик борынгы чорда ук тарихка теркәлеп калган. Америка индейцлары телендә, башка төрки сүзләр белән бергә, *команчы* дигән этноним да сакланган [Языки..., 1982, 162; Майн Рид, 1955, 32]. Ә бит бу индейцларның бабалары Азиядән Америка материгына моннан 20-30 мең ел элек күчкәннәр. Димәк, шул чорда ук *коман/команчы* дигән этноним кулланылган булып чыга.

Б.э.к. III йөздә кытай язмаларына төркічә сөйләшкән *кюше* дигән халык турында мәгълүмат кереп калган. М.И.Артамонов бу хәбәрне кыпчакларга карата [Артамонов М.И., 1962, 420]. Безнеңчә, *кюше* сүзә *кью кеше* этнонимының кытайча кыскартылган варианты гына. Ә *кью кеше* – кыпчакның синонимы.

Кытай мәгълүматларына караганда, шулай ук б.э. кадәр Алтай тауларының көньягында – хуннар, төньягында *со* дигән халык яшәгән, *со* халкы дүрт өлештән торган: *куман*, *кыргыз*, *чу-киш* һәм *түрк* [Аристов Н.А., 1896, 270-280; Зәкиев М.З. 1977, 155-162]. Димәк, *коман-кыпчаклар* б.э.к. үк киң таралыш алган кабиләләр булганнар.

Бу фактларны белмәгән кайбер тюркологлар фикеренчә, *кыпчак/кыфчак* этнонимы XIII йөз ахырында гына моңа кадәр *сир* дип аталган халыкларны атау өчен кулланылган. Төньякук турындагы рун язмасында 726 нчы елда *түрк* һәм *сир* хакимлек итүче кабиләләр дип саналган, 760 елдагы Элетмеш Билге каган истәлегендә хаким кабиләләргә *түрк* һәм *кыбчаклар* кертелә [Кляшторный С.Г., 1986, 156]. Безнеңчә, аның *сир* дигән этнонимы да кыпчакның синонимы булган *сарир* (*сары ир* – сары кеше) этнонимының кытайча кыскартылган варианты гына булырга тиеш. Әйтергә кирәк, гарәпләрдә *кыфчак/кыбчак* этнонимы беренче мәртәбә XIII йөздә төрки халыклар исемлегенә кертелә [Кляшторный С.Г., 1986, 160]. Ләкин гарәп, фарсы сәяхәтчеләре язмаларында ул гарәпчәгә тәржемә ителеп, *сакалиба* дип бирелә; бары XI йөздә генә гарәп язмаларына яңадан *кыпчак* сүзә тәржемәсез килеп керә, «гузлар даласы»

тәғъбире дә «кыпчак даласы» (фарсыча: Дәшт-и Кыпчак) атамасы белән алмаштырыла [Бартольд В.В., 1968, 395].

Әйткәнемчә, рус һәм Көнбатыш Европаның рәсми тарихында половецлар (кукше, куман, кыпчак), барлык төркиләр кебек үк, Ерак Көнчыгыштан Көнбатыш Азиягә, аннан Көнчыгыш Европага килгәннәр итеп күз алдына китерелә [Бартольд В.В., 1968, 393]. Ләкин бу караш дәрәс түгел. Төрки куманнар б.э.к. үк Көнчыгыш Европада гына түгел, Көнбатыш Европада да булганнар. Мәсәлән, хәзерге Италия жирендә б.э.к. мең еллар элек яшәгән этрускларның – *Кум*, соңрак Венгриядә *Куман* шәһәре, Македониядә *Куманово* дигән төрки исемле шәһәрләр булган.

Шулай итеп, кыпчаклар (кукше, куман, сары, сирләр) борынгы чорда ук Евразиянең төрле почмакларына таралып яшәгәннәр, үзләрен аксыл-сары чәчлеләр дип белгәннәр, башкаларга шуны әйткәннәр, ә соңгылары бу атаманы үз телләренә тәржемә итеп кулланганнар: славяннар – *половцы*, гарәп-фарсылар – *сакалиба*, әрмәннәр – *хартеш*, поляклар – *плавси* дип йөрткәннәр.

Тагын шуны искәртәргә кирәк, *кыпчак* (*кукше*, *куман*) гомумирәк этноним хезмәтен үтәгән. Кыпчаклар эчендәге кабиләләрнең таррак үз этнонимнары да булган: *кыргыз*, *гун*, *хазар* һ.б. Теге яки бу кабилә өстенлек алганда, аның исеме дә башкаларга гомуми исем буларак тарала башлаган, ләкин *кыпчак* барыбер гомуми этноним буларак озақ сакланган.

Ибне Фадлан язуына караганда, Урта Иделдәге сакалибаларның *болгар*, *бәрәнжар*, *суар*, *суас*, *эскеле* (*скиф*), *хазар* һ.б. кабиләләре булган. Өстәп әйтк: шул ук сакалиба (кыпчак) эчендә бигер (биар, биләр), алан-аслар (болгарны да башкача *ас* дип атаганнар), нохратлар (көмеш болгарлар), тәмтүдләр, челматлар, сабакүлләр, башкортлар, мишәрләр һ.б. һичшиксез булган.

Шулай итеп *түрк* этнонимы гомуми атам буларак таралганчы ук, төньяктагы аксары йөзле төркиләргә гарәп сәяхәтчеләре *сакалиба* дип атаганнар. Бу сүз гарәпләрдә 'ак йөзле' мәгънәсен белдерүгә дә күчкән, *кыпчак* (*кыу-сак* 'ак йөзле') этнонимының синонимы буларак кулланылган.

ЧЫГАНАКЛАР

1. Аристов Н.А. Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей и сведения об их численности // Живая старина. Периодическое издание отделения этнографии русского географического общества. – Вып. 3 и 4. – СПб., 1896. – 456 с.
2. Артамонов М.И. История хазар. – М.–Л., 1962. – 523 с.
3. Баевский С.И. Географические названия в ранних персидских толковых словарях // Страны и народы Востока. – Вып. XXII. – М., 1980. – С. 83-89.
4. Бартольд В.В. Сочинения. Т.I, ч.1. – М., 1963. – 1020 с.
5. Бартольд В.В. Сочинения. Т.V. – М., 1968. – 756 с.
6. Валиди А.-З. Zeki Velidi Togan. Umumi Türk Tarihine giriş. 3 baskı. – Istanbul, 1981. – XV+ 538 s.
7. Геродот. История в девяти книгах. – Л., 1972. – 599 с.
8. Добродомов И.Г. О половецких этнонимах в древнерусской литературе // Тюркологический сборник 1975 г. – М., 1978. С. 102-129.
9. Заходер В.Н. Каспийский свод сведений о Восточной Европе. Т. II. – М., 1967. – 212 с.
10. Зәкиев М.З. Татар халкы теленә барлыкка килүе. – Казан, 1977. – 207 б.
11. Путешествие Ибне Фадлана на Волгу / Под ред. акад. И.Ю. Крачковского. – М.–Л., 1939. – 210 с.
12. Кляшторный С.Г. Кипчаки в рунических памятниках // Turkologica. К 80-летию акад. А.Н.Кононова. – Л., 1986. – С. 153-164.
13. Ковалевский А.П. Книга Ахмеда Ибн-Фадлана и его путешествие на Волгу в 921-922 гг. – Харьков, 1956. – 347 с.
14. Кырзыоглу. Kırsıoglu Fahrettin. Yukarı-Kür ve Çoruk boylarında Kipcaklar. – Ankara, 1992. –XXIII + 282 s.
15. Майн Рид. Всадник без головы. – М., 1955. – 436 с.
16. Мишин Д.Е. Сакалиба (славяне) в исламском мире в раннее средневековье. – М., 2002. – 368 с.
17. Языки и диалекты мира: проспект и словник. – М., 1982. – 200 с.

КАЙБЕР БАЛЫК ТОТУ КИРӘК-ЯРАКЛАРЫ АТАМАЛАРЫНЫҢ ЭТИМОЛОГИЯСЕНӘ КАРАТА

Ольга Бятикова

ОЛЬГА НИКОЛАЙ кызы БЯТИКОВА – филология фәннәре кандидаты, ТФ Анен Г.Ибраһимов исемәндәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының лексикография бүлгәгә өлкән фәнни хезмәткәре.

Бятикова О.Н. К этимологии названий некоторых рыболовных снастей.

В статье приводятся сведения о снастях лова, рассматривается ареал употребления, этимология а также частотность употребления названий снастей в произведениях устного народного творчества.

Балык тотуның борынгыдан килгән катып калган кагыйдәләре юк. Балыкны кеше үзе яралганнан бирле нәрсә белән булдыра алса, шуның белән тоткан. Хәтта кулы белән дә. Бу – бик борынгы һәм примитив ысул. Бүгенгә көндә кеше балыкны нәрсә белән генә тотмый! *Жәтмә, жылым, сөкә, мурда, тозак, ау* кебек балык тоту кораллары күпләргә таныш. Моннан тыш телебездә балык тоту кирәк-яракларының рус теленнән һәм рус теле аша Европа телләреннән кергән атамалары да (*трал, донка, рогулька, жерлица, подпуск, ватер, верша, спиннинг, поводок, подергуша, подпуск*) актив. Балыкны хәйлә белән дә оста гына тотып була икән. Әйтик, Шотландиядә балык каптыруда гап-гади тегү энәсе кулланыла. Кайбер урыннарда исә балыкны балык белән тоталар. Яңа Зеландиядә акуланы элмәк белән эләктерсәләр, Микронезия утрауларында аны хәтта кокос чикләвегә белән дә аулыйлар. Шулай да, ничек кенә булмасын, балык тоту кораллары арасында иң беренче урында *кармак* тора. Ул – иң борынгы коралларның берсе. «Моннан 12 мең еллар элек үк инде Уралда кармакны бөркет һәм карчыга сөякләреннән, терлек мөгезе, кабырчык һәм нык ботаклардан ясаганнар. Борын заманнарда кайбер урыннарда балык, терлек һәм хәтта кеше сөякләреннән ясалган кармаклар булган. Гавай утрауларында оста балыкчылар һәм кабилә башлыклары сөякләреннән ясалган кармаклар иң яхшы сакланган»

[Кызыклар дөнъясында, 2000, 199]. Бүгенгә көндә дә кармак белән балык тоту – киң таралган ысулларның берсе. Аның белән балыкны буалардан да, елга-күлләрдән дә, сусаклагычлардан да, таулардан аккан елгалардан да, диңгезләрдән дә тоталар. Хәзер аның нинди генә төрләре юк: телескопик кармак, проводкалы кармак, кышын балык тоту өчен ялтырчалы яки калкавычлы кармак, мормышка белән тоту өчен кармак һ.б.

Кармак атамасы әдәби телдә дә, диалектларда да кулланыла. Әдәби телдә бу сүзнең өч мәгънәсе бар: 1) 'бер очы ыргак сыман итеп бөгелгән балык тоту коралы'; 2) 'озын чыбык һәм шуңа беркетелгән балык тоту коралы'; 3) 'тимер ыргак, эләктергеч' [Татар теленәң аңлатмалы сүзлегә, 2005, 236-237].

Бу атама халык авыз ижаты әсәрләрендә дә урын алган. Әле «Коман мәжмугасы»нда шундый табышмак китерелгән. С.Е.Малов бу табышмакны түбәндәгечә укый: *биек агач башында мин зур хат яздым, килмәсә дип ялтыравык тәңкәле улым, мин гел аны көттем. Бу балык тоту өчен эңим куелган кармак (тәржемә безнеке – О.Б.)* [Малов, 1930, 359, 366]. Кармак сүзгә белән ясалган мөкальләр дә телебездә байтак. Безнең мәгълүматларга караганда, аларның саны 11гә җитә. Мәсәлән: *Балыгына күрә кармагы. Балык кармакны кабам дип капмый, эңим кабам дип каба. Балыкка кармаксыз*

бармыйлар. *Кармакка* элэккән балык казанга керми калмас. *Коры кармакка* балык капмый. «*Көмеш кармак*»ка кибет балыгы кабар. Салган саен *кармакка* балык элэми һ.б. Телебездә «*кармак*» компонентлы фразеологизмнар да кулланыла. Алар еш кына хәйләләү, мәкер белән эш итүне белдерәләр: *кармак салу* 'берәр нәрсә белү яки юллау максаты белән читләтеп яки саклык белән сораулар бирү', *кармакка кабу/каптыру/эләгу/эләктерү* 'берәр төрле хәйлә, мәкергә алдану, алдату', *кармакка төшерү* 'алдау, хәйлә белән кулга төшерү', *кармак кору* 'мәкерле планнар төзү'. Ә инде *кармак йоткан балык кебек* дип авыртудан бөгелгән кешегә әйтәләр.

Бу сүз төрки чыганаclarда да кулланыла: «Коман мәжмугасында *кармак* [Малов, 1930, 359, 366], «Борынгы төрки сүзлек»тә китерелгән *qarmaq* сүзләре 'бер очы ыргак сыман итеп бөгелгән балык тоту коралы' мәгънәсендә кулланылган [ДТС, 1969, 428]. 'Бер очы ыргак сыман итеп бөгелгән балык тоту коралы', 'озын чыбык һәм шуңа беркетелгән балык тоту коралы' мәгънәләрендә бу сүз төрки телләрдә дә очрый: башк. *балык кармагы*, каз. *балык аулайтың кармак*, үзб. *кармак*, лебедин, шор, койбол *карбак* [Радлов, II, 213], сагай *хармах*; госм. *кармук* 'тимер ыргак'. Үзбәк телендә бу сүзнен 'калкавыч' мәгънәсе дә бар.

Кармак сүзен галимнәр гомумтөрки сүз дип атыйлар. В.В.Радлов бу атаманы -к- суффиксы ярдәмендә *карма-* фигыль нигездән ясалган дип карый [Радлов, II, 216]. Б.А.Серебренников белән Н.З.Гаджиева да [Серебренников, Гаджиева, 1979, 107], «Татар грамматикасы» [Татар грамматикасы, 1998, 270] авторлары да шул ук фикердә. Р.Г.Әхмәтьянов та бу фаразы яклый. *Кармак* сүзен ул «борынгы *карма-гы* 'тотып алу, кармый торган нәрсә' сүзеннән, гомумтөрки характердагы *карма-*, *карба-* 'кармау, тоту, эләктереп алу' фигыленнән, борынгы *кары* 'кул, кулның бармаклы өлеше' тамырыннан» дип карый [Әхмәтьянов, 2001, 93]. Э.В.Севортян азәрбайжан телендәге *гармаг* 'кармак', 'ыргак' сүзен *кар-* фигыль тамырга -мак кушымчасы кушылып ясалган дип саный һәм төрки

телләрдән паралельләр китерә: төрекм. *гармак*, үзб. *кармок*, кырг. *кармак* 'барлык нәрсәне дә эләктерә торган'. *Кармак* сүзенң фонетик вариантлары 'эләктерү, каптыру, тоту' мәгънәсендәге *карма* фигыленә -ак суффиксы кушылып ясалган булу ихтималын да әйтә. Л.Жәләй *кармак* сүзенң килеп чыгышын борынгы инфинитив формадагы фигыльнәң исемләшү нәтижәсе буларак карый: -мак/-мәк кушымчасы борынгы телдә инфинитив (фигыльнәң төп формасын) ясаучы булган. Хәзерге телдә кушымча үзенң бу функциясен бөтенләй югалткан. -Мак/-мәк белән ясалган фигыльләр хәзерге телдә исемләшеп киткәннәр. Шунлыктан, тарихи күренеш итеп, бик борыннан урнашып калган *башмак*, *икмәк*, *тукмак*, *уймак*, *бармак* сүзләре кебек үк *кармак* сүзе дә исем буларак карала [Жәләй, 2001, 51]. Е.А.Лебедева фикиренчә, *кармак* сүзе *каар-* тамырыннан ясалган. Кыргыз телендә *кармаак* 'барлык нәрсәне дә эләктерә торган' сүзеннән башка 'кармак' мәгънәсәдә *кармак* һәм *кайрмак* атамалары да кулланыла. Озын сузыклы *кайрмак* сүзенң яңгырашына нигезләнеп, ул гомумтөрки *кармак* сүзен 'алдау' мәгънәсендәге *каар-* фигыль тамырга исемнәр ясаучы -мак кушымчасы кушылудан ясалган дип саный. *Каар-* фигыль нигезненң исә баба монгол телендәге *кахур* 'алдау', бурят телендәге *хуурлга*, *куурахи* 'алдау', *гахулдаху* 'кармак белән тоту', *гахул* 'кармак', маньчжур телендәге *кармази* 'алдакчы' сүзләре белән бәйлә булырга мөмкин дип фаразлый. *Кармак* сүзенң тамыры, төрки телләрдәге шундый яңгырашлы сүзләрнен мәгънәләреннән чыгып, балык тоту коралы буларак *каармак* башта алдавыч буларак кулланылырга мөмкин, ә йөзеп килгән балыкны чәнечке белән кадап тотканнар дип саный [Лебедева, 1981, 119]. Телдә -ма суффикслы сүзләр барлыгын истә тотып, без бу сүзне -к- суффиксы ярдәмендә 'эләктерү' мәгънәсендәге *карма-* фигыль нигездән ясалган дип уйлыйбыз. Борынгы төрки чыганаclarдан, төрки телләрдәге мәгънәләреннән күренгәнчә, бу сүзнен 'бер очы ыргак сыман итеп бөгелгән балык тоту коралы' мәгънәсен (хәзерге телдә кулланыла торган башка

мәгънәләр белән чагыштырганда) беренчел дип уйлыйбыз.

Татар телендә бу сүз *кармак*лы *ау*, *кармак сабы/кармак чыбыгы*, *кармак кылы/кармак әсебе* атамаларының беренче компоненты булып тора. *Кармак*ны 'озын чыбык һәм шуңа беркетелгән озын жептән гыйбарәт балык тоту коралы' дип карасак, *кармак сабы/кармак чыбыгы*, *кармак кылы/кармак әсебе* атамалары балык тоту коралының өлешләрен белдерәләр. Алар ике компонентның икенче төр изафә бәйләнешкә керүләре нигезендә барлыкка килгән.

Балыкны *кармак* белән *калкавычсыз* да тотып була. Шулай да ул *калкавычлы кармаклар*ның һәм *проводкалар*ның мөһим бер өлеше булып тора. *Калкавыч* атамасы 'кармак жебенә яки жәтмәгә беркетелгән, су өстендә батмый торган бөке, кайры кисәге' мәгънәсендә әдәби телдә дә, диалектларда да кулланыла. Моннан тыш диалектларда аның *кәлкүн* (пермь тат.), *калаткы* (себер тат.), *калкавыс* вариантлары бар. Төрки телләрдә бу сүзгә паралелләр табыла: кырг. *калаткы*, каракалп. *калкы*, кырг. *калкыгыч*, ногай *калкым*, комык *къалкъавуч*, төрекм. *галтха*, башк. *калкыуыс*, чув. *хулкка*, *холкка*, алтай *калаткы* тува *калаткы*, шор *калка*, *калыткы* 'калкавыч'; кырг., каракалп. *калкыма*, каз. *калаткы* 'суда йөзә торган билге'.

Ә.Ф.Ишбердин башкорт телендәгә *какыуыс* 'калкавыч' сүзен башкорт теленә үз атамасы буларак карый [Ишбердин, 1986, 41]. Шулай да сүзнен килеп чыгышы турында галимнәрнең фикере, нигездә, бер төрле: алар атаманы гомумтөрки *калк-* тамырыннан ясалган дип карыйлар. Мәсәлән, Е.А.Лебедева бу сүзгә 'су өслегенә күтәрелү, (су) өслегендә йөзү' мәгънәсендәгә *калк-* фигыленнән ясалган дип уйлый [Лебедева, 1982, 51]. З.Р.Садыкова диалектларда кулланылучы *калкавыс* сүзен 'өскә йөзеп чыгу' мәгънәсендәгә *калк-* тамырына *-а-* + *ыыч* (<*гыч*) кушылудан ясалган дигән фикердә [Садыкова, 1994, 84]. Безнеңчә дә *калкавыч* сүзгә *калк-* фигыленнән, ул *-ыч* суффиксы белән ясалган. *-в-* – нигез белән кушымча арасындагы ачыклыкны бетерү өчен хезмәт итә торган элемент. Казах телендәгә *калк-* тамырының 'су өстендә агач кебек торы' мәгънәсе дә бар. Карап үткән тамырлар

арасында семантик уртаклык сизелә. М.Рясянен төрек, кырым тат. *калк-* 'тору, басу', азәрб., тат. *калк-* 'кинәт торы' төр. *калк-тыр*, *калк-ит*, чагатай *кал-ку* 'торырга рәхсәт бирү', *калы-* 'кабул итү', 'очу' фигыльләрен дә китерә. В.В.Радлов *калк-*, *калы-*, *калык* фигыльләрен бергә карый. Бу фигыльләргә чагыштырып карау фонетик яктан гына түгел, семантик яктан да үзен ачкылы. Галим *калк-* фигыленең сизгез мәгънәсен күрсәтә: 1) 'сикереп менү', 'кинәт күтәрелү'; 2) 'тору, басу'; 3) төрек, кырым тат. 'кузгалып китү'; 4) төрек 'кабарыну'; 5) төрек, кырым тат. 'киенү', 'иярләнгән булу'; 6) төрек 'башлау', 'күтәрелү' (жил, төп турында); 7) 'онытылган булу' (закон, горәф-гадәтләр турында); 8) *йрак* сүзгә белән 'күңел болгану' [Радлов, II, 249-250].

Е.А.Лебедева күрсәткәнчә, Г.Рамстедт төрки телләрдәгә *калк-*, *калы-* фигыльләргә *калкмык* телендәгә *хал'хә*, *хәһә* 'ташу, агып китү' сүзгә белән бәйлә булырга мөмкин дип саны. Е.А.Лебедева төрки телләрдәгә 'калкавыч' мәгънәсендәгә сүзләрнең архитипы *калатка/калыткы* булуы ихтимал дип уйлый. *-К* алдындагы *-т-* фонемасы кайбер телләрдә ассимиляцияләнгән, шул сәбәпле [а] авазы төшөп кала [Лебедева, 1982, 51]. Мари телендә кулланыла торган *колко* 'калкавыч' сүзгә төрки телләрдән алынма булса кирәк.

Татар телендә 'сыеклыкка тирәнрәк батыру максаты белән нәрсәгә дә булса тагыла торган махсус авырлык' мәгънәсендә *батыргыч* сүзгә кулланыла. Батыргыч *кармакта* да, жәтмәдә дә була. Бу жайланма борынгыдан ук кулланылып килгән. Мәсәлән, Болгар, Сувар, Жүкәтау шәһәрләрендә үткәрелгән археологик казу эшләргә барышында балык тоту өчен батыргычлар да (Жүкәтауда – бер урында 19 батыргыч) табыла. [Археологическое... 1999, 95-96]. Атама кайбер төрки телләрдә дә очрый: башк. *батыргыс*, каракалп. *батырга*, каз. *батыргы*. Бу сүз '(суга) төшерү, чумдыру' мәгънәсендәгә *бат-* фигыль тамыры + *-ыр-* + *-гыч* суффиксы кушылып ясалган һәм сүз ясаучы нигез белдергән эш өчен билгеләнгән коралны аңлата. Телдә бу сүзнен *авырайткыч* варианты да кулланыла. 'Калкавыч' мәгънәсендә шул ук тамырдан ясал-

ган сүз, безнең күзәтүләребезчә, комык телендә генә очрый: *авурлык*. Атамалар гомумтөрки *агыр* сүзеннән ясалганнар.

Йомгаклап шуны әйтергә мөмкин: *кармак* һәм аның өлешләренең атамалары күп кенә төрки телләрдә кулланыла. Алар го-

мумтөрки чорда барлыкка килгәннәр яки килеп чыгышы белән шул чорга караган та-мырлардан «функция» схемасы нигезендә (*кармак сабы/кармак чыбыгы, кармак кылы/кармак жебе* – бөтеннең өлешен белдерәләр) ясалганнар.

ЧЫГАНАКЛАР

Археологическое изучение болгарских городов. – Казань: Мастер Лайн, 1999. – 196 с.

Ахметьянов Р.Г. Этимологические основы лексики татарского языка: дис. ... канд. филол. наук. – Казань, 1969. – 595с.

Әхмәтъянов Р.Г. Татар теленең кыскача этимологик сүзлегә. – Казан: Татар.кит.нәшр., 2001. – 272 б.

Болдырев Р.В. Некоторые вопросы историко-этимологического изучения тюркских лексических элементов украинского говора. // Тюркизмы в восточно-славянских языках. – М.: Наука, 1974. – С. 44-61.

ДТС – Древнетюркский словарь. – Л., 1969. – 676 с.

Жәләй Л. Татар теленең тарихи морфологиясе. – Казан: Фикер, 2000. – 288 б.

Ишбердин Э.Ф. Историческое развитие лексики башкирского языка. – М.: Наука, 1986. – 151 с.

Кызыклар дөньясында. – Казан: Раннур, 2000. – 336 б.

Лебедева Е.А. К этимологии чувашских рыболовных снастей. // Исследования по этимологии чувашского языка. – Чебоксары, 1981. – С. 111-127.

Лебедева Е.А. К этимологии чувашских названий рыболовных снастей. // Исследования по лексикологии и фразеологии чувашского языка. – Чебоксары, 1982. – С. 33-55.

Малов С.Е. К истории критики, «Codex Cumanicus». – М., 1930. – 26 с.

Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий: Т. II, ч. I. – СПб.: Тип. имп. Акад. наук, 1893. – 1051 с.

Садыкова З.Р. Зоонимическая лексика татарского языка / З.Р.Садыкова. – Казань, 1994. – 129 с.

Серебренников Г.А., Н.З.Гаджиева. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков / Г.А.Серебренников, – Баку: Маариф, 1979. – 304 с.

Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков (Общетюркские и межтюркские основы на буквы «В», «Г» и «Д»). – М.: Наука, 1980. – 395 с.

Татар грамматикасы. I т. – М.: Инсан, Казан: Фикер, 1998. – 512 б.

Татар теленең аңлатмалы сүзлегә. – Казан: Матбугат йорты, 2005. – 848 б.

© Садыкова А.Х., 2007

ТӨРЕК ШАГЫЙРЕ ЮНЫС ӘМРӘ ИЖАТЫНДА МӨНӘЖӘТ

Айсылу Садыкова

АЙСЫЛУ ХӨСӘЕН кызы САДЫЙКОВА – филология фәннәре докторы, ТФАНен Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәгать институтының баш гыйльми хезмәткәре, Халыкара төрки Академиянең Мәскәү академигы, Татарстанның атказанган мәдәният хезмәткәре.

Садекова А.Х. Мунаджат в творчестве турецкого поэта Юнуса Эмрә.

Статья написана под впечатлением научной конференции, посвященной литературной деятельности известного турецкого поэта.

2005 елның май аенда Төркиядә, Анкарада шагыйрь Юныс Әмрәнең әдәби эшчәнлеген искә алуга багышланган конференция булып үтте. Аның кысаларында Караман шөһәрәндә төрек теле бәйрәме 45нче

мөртәбә зур тантана белән уздырылды.

Конференцияне Анкарада Ататөрөк култура, тел һәм тарих корымы үткәрдә. Татарстаннан мин дә доклад белән катнаштым, чөнки ислам тематикасы белән шөгыльләнү-

челәр дә бар иде.

Кызганыч ки, бездә Әмрә ижаты бик тикшерелгән дип әйтеп булмый. Татар әдәбиятының 6 томлыгында да ул искә алынмый. Бары Ә.Т.Сибгатуллина китапларында, суфи шагыйрь буларак, аның турында күпмедер мәгълүмат бирелгән.

Башка илләрдә Юныс Әмрәнең ижатын өйрәнүчеләр шактый икән. Конференциядә бу темага Грузия, Сербия, Иран, Гыйрак, Төркмәнстаннан, Казахстаннан, Кыргызстаннан килгән тюрколог галимнәр докладлар белән чыкты. Минем докладым Юныс Әмрә ижатына махсус багышланмаган иде. Төрөк-татар әдәби бәйләнешләрен ачыклаганда, Әмрә ижаты турында да сөйләп, ижатына кыскача анализ ясадым. Делегатларны конференциядән соң атаклы суфичылык үзәге булган Конья шәһәренә һәм Төркиянең борынгы башкаласы Караманга алып бардылар. Коньяда дөнья әдәбиятына зур өлеш керткән бөек суфи шагыйрьләр – Жәләлетдин Руми һәм Юныс Әмрәләрнең төрбәләрен, каберләрен зыярат кылдык, рухларына догаларыбызны житкердек.

Төрөк әдәбияты тарихында зур урын тоткан иң билгеле шәхесләрнең берсе Юныс Әмрәнең тормыш юлы, кызганычка каршы, житәрлек ачыкланмаган. Төрөк милләтендә дөньяга килгән бөек шагыйрь Юныс Әмрәнең тормыш юлы һәм кемлеге һаман да билгесез. Аның “Risale-un Nushiyee” исемле әсәренә 1307-1308 елларда язылуы әйтелә. 1320-1321 елларда 82 яшьтә үлүе билгеле. Туу еллары 1240-41 еллар дип фараз кылына. Димәк, ул XIII йөзгә икенче яртысында – XIV йөзгә башында яшәгән. Бу дәвердә Сәлжүкләрнең соңгы дөүләте Осман Гази кул астында була. Шагыйрьнең замандашлары арасында Мәүләна Жәләлетдин Руми, Әхмәт Вакыф, Сөекле баба һ.б. атаклы төрөк шагыйрьләре бар.

Әмрәнең шигырьләреннән күренгәнчә, ул гарәп, фарсы телләрен әйбәт белгән, ислам фәннәрен, тарихны үзләштергән, үз заманының галиме, белемле кешесе булган.

Әмрәнең әсәрләрен заманының гыйлем, мәдәният мәркәзе булган Коньяда язган Мәүләна – Жәләлетдин Руми белән таныш булуы да билгеле. Әмрә бөек бер мөтәсауыф

шагыйрь. Бөтен кешеләргә тигез дип санаган бөек мөселман, төрөк инсанчысы. Аның әсәрләренә үзәктә яшәү һәм үлем фәлсәфәсе, мәңгелек турында уйланулар, галәмне тасвирлау, Аллаһыга, аның пәйгамбәренә мәхәббәт һәм мәдхияләр, илаһи гыйшык, барлык-юклык, хәят-үлем – шундый проблемалар тора. Дөньяның фанилыгы тәкърарлана. Болар бар да ислам фәлсәфәсе яктылыгында күрсәтелә.

Суфичылыкны исламга каршы куярга тырышкан кайбер тикшеренүчеләрнең дәлилләре бу идея-фикерләргә, образларны күргәч, шунда ук юкка чыга. Ислам тәсәууыфын бик гади дә, бик тирән итеп тә гүзәл шигъри рәвештә аңлаткан Юныс Әмрә төрөк әдәбиятының бөек шагыйрьләреннән санала.

Ю.Әмрә – XIII йөздә Анадолуда янә бер әдәби телнең (Көнбатыш төрөкчәсенә, язу теленә) формалашуында иң мөһим роль уйнаган шәхес. Аның шигырьләрендә төрөкчә тел иң гүзәл рәвешкә керә. Ул халык телен иң жанлы, иң яңгырашлы итеп куллана. Төрөкнең әдәбият һәм мәдәният телен алга таба үстерүдә Юнысның хезмәте бик зур. Бу тел ислами төрөк мәдәниятенә ул дәвердәгә бөтен байлыгын үз эченә алган һәм аны чагылдырган милли тел.

Юныс Әмрәнең ике хезмәте әдәбият тарихына кереп калган:

1. Risale-un Nushiyee.

2. Шигырьләр диваны, анда 300-350 шигъри әсәр бар.

Тагын бер Юнысның (Ашыйк Юнысның – ул XIV йөз ахырында Бурсада яши) шигырьләре теле, рифмасы белән Юныс Әмрә шигырьләренә бик якын, аларны аеру җиңел түгел. Шуңа күрә алар Юныс Әмрәгә булып та нәшер ителгәннәр. Ә Әмрәнең үз “Divan”ы беренче тапкыр 1933 елда яңа хәрәфтә дөнья күрә.

Төрөк әдәбияты белгечләре, мәсәлән, И.Боролина язуынча, Кече Азиядә тәсәууыф – суфичыл әдәбият шулай ук Урта Азия төрки телле әдәбиятның традицияләрен, бигрәк тә миссионер-вәгазьче Әхмәд Ясәви (?–1166) традицияләрен үз эченә ала [1, 325]. Аның тәсаууыф идеяләрен дәвам иттерүче шагыйрьләр арасында Юныс Әмрә – бөек бер тәсаууыфчы халык шагыйре [2, 2]. Бу ике шагыйрь әсәрләре исламда кабул ителгән, суфичылык-

тан килгән мотив-образларны үз эченә алган. Аларга Аллаһыга гашыйклык, аның дидарын, йөзен күрергә лаек булу, шуңа омтылу, аскетлыкка өндәү мотивлары хас, һәр ике шагыйрьдә дә охшаш кичерешләр бар.

Ясэви:

Гашыйкларны күп көйдергән хак дидари,
Аның өчен тынмый еглап кылыр зари,
Вәгъдә кылган гашыйклары күрәр ани,
Хак жәмалә күз яшенә мөздә* бугай
[3, 205].

Юныс Әмрә:

Ни барына сөенерем,
 Ни югына күнегерем,
 Гыйшкың белән юанырым,
 Миңа бары тик син кирәк [4].

Aşık oldum erene irmeğile
Hakki buldum er yüzün gormeğile [2, 161].

Борынгы әдәби традицияләренң уртаклыгы, X гасырда ислам динен кабул итү, бер графикага күчү төрки халыкларның тарихи үсеш юлында мәдәни бербөтенлекне тудыра. Географик, көнкүреш үзенчәлекләре булу, һәр халыкның үз дәүләте оешу да бу рухани, мәдәни, әдәби бердәмлекне какшатмый. Тикшеренүләр аны табуга, исбатлауга юл ача. Мәсәлән, беренче тапкыр татар шигъриятендә Кол Шәриф (XVI) ижатында, аннан Курсави, Тукайларда яңгыраган шигъри юлларда Юныс Әмрәдә үк әйтелгән фикер бар:

Кол Шәриф:

И күңел, бил баглама,
күпне кичергән дөньядыр,
Бу үлем ширбәтен халыкка
ичиргән дөньядыр [5, 32].

Юныс Әмрә:

Yalanci dünyaya konup göçenler,
Ne söylerler, ne bir haber virürler.

Yûnus dir ki gör takdirün işleri
Dökülmişdür kirpikleri, kaşları... [2, 240-241]

Татар халык мөнәжәтендә бۇ фикер болай:

Дөнъядыр бу, дөнъядыр бу,
 бик вафасыз дөнъядыр.
Энже тешне, кара кашны
 вэйран иткән дөнъядыр [6, 283].

Бу шигъри юлларны язган Юныс Әмрә дә, Кол Шәриф тә, халык бәете дә үлемнең рәхимсезлегенә ачына, котылгысызлыгына, аның матурлыкны, гомерне юк итүенә көенә. Әмма шул ук вакытта тәкъдир Аллаһы тарафыннан язылганын аңлау бар. Бу фикер суфи шагыйрь Әмрә шигырендә аеруча ачык күренә.

Инде Юныс Әмрә ижатында мөнәжәт жанрының үзенчәлеген күзалласак, шагыйрь – Аллаһы гашыйгы, аңа инанып, ярлыканып яза икән, эчтәлек ягыннан аның барлык шыгырьләрен дә мөнәжәт дип булыр иде. Жанр буларак үзе мөнәжәт дип билгеләгән бер әсәре мәгълүм:

Ya ilâni, ger suâl itsen bana,
Budurur anda cevabum uf sana [2, 233].

Мөнәжәттә кулланган сүзләр ислам, су-
фичылык кысасында: гөнаһ, мордар, Аллаһы-
га бирелү, ярлыкану, гафу үтенү, Аллаһыга
гыйшык һәм ахыры шулай ук бу жанрга хас
булганча – фанилык: Аллаһыдан бер уч кы-
зыл туфрак көтү.

Бу Көнчыгыш шагыйрьләренә хас деталь: Искәндәр (Александр Македонский) турындагы барлык әсәрләрдә дә аны табуттан бер уч туфрак йомарлаган кулын чыгарып алып баралар. Дөнъяның фанилыгына, аның байлыгы, зиннәте вакытлы булуга искиткеч дәлил, һәм бу нәкъ суфиларча.

Юныс Әмрә иҗаты, һичшиксез, ныклы анализга, зур хезмәтләр язуга лаеклы. Бөек иҗатчы турында татарлар да тирән мәгълүматлы булырга тиеш.

ЧЫГАНАКЛАР

1. Литература Востока в средние века. – М., 1970.
2. Yunus Emre Divani. – Ankara, 1980.
3. Хужа Әхмәт Ясәви. Хикмәтләр. – Казан: Иман, 2000.
4. Сибгатуллина Әлфинә. Илаһи ғашыйклар юлыннан. – Казан, 1999.
5. Кол Шәриф. И күңел, бу дөньядыр. – Казан, 1977.
6. Татар халык ижаты. Бәетләр. – Казан, 1983.

* Мөзде - тулды.

ТОРМЫШ ҺӘМ ИЖАТ СЫНАУЛАРЫ АША

Равия Зарипова

РАВИЯ СӘЛИМ кызы ЗАРИПОВА – филология фәннәре кандидаты, Татарстан фәннәр академиясенң Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының әдәбият белеме бүлегендә өлкән фәнни хезмәткәр.

Зарипова Р.С. Через испытания жизни и творчества.

Статья знакомит с творческой лабораторией известного татарского писателя и общественного деятеля Ибрагима Гази (1907-71).

Әдәбиятыбызның күренекле вәкиле, талантлы язучы һәм актив жәмәгать эшлеклесе Ибраһим Гази (Ибраһим Зарифуллы улы Мингазиев) 1907 елның 7 февралендә Татарстан АССРның Кама Тамагы районы Олы Карамалы авылында туа. 1971 елның 21 февралендә вафат була... Димәк, февраль ае аны дөньяга бүләк иткән һәм алып та киткән...

Халкыбыз, әдәби жәмәгатьчелек быел И.Газиның тууына йөз еллыгын билгеләп үтә.

Әдипнең биографиясен искә төшерсәк, аның яшьли ятим калуын, балалар йортында тәрбияләнәп үсүен һәм тормыш дөвамында да дөньяның ачысын-төчесен шактый күп тагуын белербез. Ул үзенң тырышлыгы, кызыксынучанлыгы, белемгә омтылышы, кешелеклеге аркасында тормышта, әдәбият дөньясында житди уңышларга ирешә.

Башкалар кебек үк, И.Гази ижатының башлангыч чоры илдәге идеологиягә хезмәт итү белән бергә үреләп бара. Әсәрләреннән күренгәнчә, 1941 елгы сугышка кадәр ул прозачы буларак формалашып житә. Сугышта И.Гази хәрби газеталарда (“Сталин байрагы”, “Кызыл Армия”) журналист вазифаларын башкара, сугыш вакыйгаларын үз күзләре белән күрә, йөрәгә аша үткәрә, әдәби әсәрләр ижат итә. Сугыш аңа язар өчен материал гына биреп калмый, аның геройларына ныклык, ышаныч өсти. “Без әле очрашырбыз” повесте (1947), “Алар өчәү иде” күләмле хикәясә (1944), “Малай белән эт” (1943), “Якташ” (1943) һәм башка хикәяләре шул турыда ачык сөйләләр.

1950 елда И.Гази “Алмагачлар чәчәк ата” повестен ижат итә. Әсәрдә дошманны жинәп

кайткан батыр солдатның колхоз хужалыгын торгызу эшенә нәкъ менә алма бакчасы утыртудан тотынуы үзе үк символик мәгънәгә ия.

Сугыштан соңгы елларда республиканың иктисади йөзә үзгәрү, нефть промшленностеның яңа темплар белән үсә башлавы татар әдәбияты алдына яңа бурычлар куя. Аларны тормышка ашыру максатыннан житештерү темасына караган күп кенә очерклар, мәкаләләр, хикәяләр, повестьлар, А.Расихның “Дустым Мансур”, Г.Әпсәләмовның “Сүнмәс утлар”, И.Газиның “Гади кешеләр” романнары язла.

И. Газиның әлеге әсәрендә гомерләрен нефть чыгару эшенә багышланган гади кешеләренң хезмәте тасвирлана. “Гади кешеләр” романы белән автор татар әдәбиятына яңа тема – нефтьчеләр темасын алып килә.

“Онытылмас еллар” трилогиясә И.Газиның әдәбиятка аяк баскан вакытыннан алып ижатының соңгы елларына кадәр игътибар үзәгендә булды. Бу әсәрдә язучы илнең тарихи үткәнен жанландыра, 1917 елгы Октябрь инкыйлабы үзгәрешләре чорын чагылдыра. Бу инкыйлаб һәм гражданныр сугышы темасы безнең әдәбиятта аерым әсәрләрдә чагылдырылган булса да, И.Гази әсәрендә бирелгәнчә, киң планда, Татарстан территориясендә барган тарихи вакыйгалар нигезендә тасвирланмаган иде әле.

“Онытылмас еллар” трилогиясенң буеннан-буена Хәлим образы хәрәкәт итә. И.Гази үзенң героен потенциал актив образ итеп бирә. Кыскасы, язучы Хәлимне социалистик жәмгыятьне төзүче актив көрәшчә итеп сурәтли. Шунның белән авторының да совет идеологиясенә хезмәт итүә ассыйзыклана.

“Онытылмас еллар” трилогиясе – Рәсәйдә барган тарихи-иҗтимагый үзгәрешләр фонында татар халкының үткән сәнгатьчә чагылдыруда безнең әдәбиятыбызның проза өлкәсендәгә зур казанышы булып тора. Әсәрне чор идеологиясе иңләп узса да, ул бүгенгә укучыга шул дәвер сулышын, тарихи-иҗтимагый вакыйгаларын һәм шуның белән төрле социаль катлау кешеләренә ясаган тәэсирен сурәтләве белән әһәмиятле.

“Малайлыкта кунакта” автобиографик әсәре И.Газиның иҗат юлын йомгаклап барган чорында язылган. Әсәрдән күренгәнчә, аның нигезенә язучының үз башыннан кичкән хәлләр, революция елларына туры килгән күпләр өчен типик язмыш, замандашларының эш-гамәлләре салынган. Шулай итеп, “Малайлыкта кунакта” повесте, биографик мизгелләргә яктырту белән бергә, укучыларны язучының иҗат лабораториясенә алып керә.

“Малайлыкта кунакта”ны “Онытылмас еллар”ның кыскартылган варианты дип кенә карап булмый. Уртақ яклар белән беррәттән, “Онытылмас еллар”да бөтенләй телгә алынмаган язмышлар күрәбез.

“Малайлыкта кунакта”ның төп герое белән “Онытылмас еллар” трилогиясендәгә төп герой Хәлимнең тормыш юллары шактый охшаш. Алар икесе дә әтисез балалар, әниләре белән мохтажлыкта яшиләр. Әтиләре яшәтән шахталарда авыр эшләрдә эшләп имгәнеп үләр. Икесенә дә әтиләре алма бакчасы үстерә, бәлки шулай тормышның очын-очка ялгап булып дип өметләнәләр. Ләкин тормыш уйлаганча гына бармый шул. Тамак туйдыру максатыннан, нәни геройларыбыз кешегә җир тырмаларга йөри башлыйлар, унбиш-егерме тиенгә чүп үләнә дә утылар, тирестән кирпич тө сугалар. Хәлим кече яшәтән үк Кафияне яраткан кебек, “Малайлыкта кунакта”ның герое күрше кызы Гөлнисаны якин күрә. Ике герой да, төрле сәбәпләр аркасында, беренче сөйгән кызлары белән бергә була алмыйлар. Геройларның әниләре дә тормыш авырлыгының, мохтажлыкның, хәерчелекнең ни икәнлеген үз җилкәләрендә татып, берд-

әнбер улларыннан аерылу кайгысыннан бу дөнядан бик иртә китеп баралар. Автобиографик әсәрнең героена да, Хәлимгә дә, ачтан үлмәс өчен, хәер эстәргә дә туры килә. Ике герой да балалар йортына килеп элгә. Андагы түбәнсетүләр, тормышның авырлыгына, ачыкка тусеп качып та карыйлар, ләкин янадан бу йортка әйләнеп кайтырга мәжбүр булалар, чөнки алар беркемгә дә кирәк түгел, кайда да артык кашык кына.

“Малайлыкта кунакта” повестендә автор: “Кайда минем иптәшләрем? Хәбир? Касыйм? Шакир? (синең кушаматың Чәлән Шакир иде бит, син буйга бик озын идең)”, – ди. Бу юллардан “Онытылмас еллар”дагы Берьярым Миңнулла прототибын танып була.

Балалар йортындагы Хәлим тормышы автобиографик повесть герое тормышы белән шулай ук охшаш. Икесе дә китаплар укырга яраталар, берәздән мәктәпкә йөреләр. Бик тө тырышып укыйлар, югары уку йортына керү турында хыялланалар һәм керәләр. “Малайлыкта кунакта” повесте героеның исеме, фамилиясе дә бирелгән: Ибраһим Зарифулла улы диелгән. Бу инде автобиографик характердагы әсәрнең таләпләренә җавап бирә.

Гомумән, “Малайлыкта кунакта” автобиографик повесть реаль җирлек белән язучының иҗат фантазиясе ни рәвешле үрелүен аңларга ярдәм итә. Тирән моң, эчке бер җылылык, юмор катыш лиризм хисе белән сугарылган бу әсәр әдипнең тормыш юлын, әдәби-эстетик карашларын ачыкларга ярдәм итәрлек фактларга бай булуы белән аерылып тора. И.Гази “Малайлыкта кунакта” әсәре, “Онытылмас еллар” романы һәм күп кенә хикәяләре белән үзенә талантлы балалар язучысы икәнлеген күрсәтте.

Иҗатының соңгы елларында И.Гази үзен хикәяләр остасы буларак таныта. Язучы кечкенә генә мәйданда тулы, ачык характерлар тудыру осталыгына ирешә.

Хәлимне яратып сурәтләгән кебек, автор балаларның күңел дөньясын үзгә генә хас бизәкләр белән чагылдыра. “Сиртмә койрык” хикәясе дә шул турыда ачык сөйли. Хикәя бе-

ренче тапкыр “Яшь ленинчы” газетасының 1966 елгы 13 март санында басыла. Әсәрдә Илдар исемле малайның нечкә күңелле, ярдәмчел, кайгыртучан булуына игътибар ителә. Нәни кошчык – сиртмә койрыкның бөхетсез язмышына битараф кала алмаган Илдарның киләчәктә дә кешелекле, мәрхәмәтле буласына автор ышаныч белдерә.

“Ак сирень” хикәясендә [1] балалыктан әле чыгып кына килүче ундүрт яше белән бара торган Саниянең беренче ярату тойгысы кичерүе үзәккә алып тасвирлана. Ул яраткан, якин күргән малайның икенче бер кызга ак сирень чәчәкләрен бүлөп итүе Саниянең күңелендә, йөрәгендә туган беренче мәхәббәт хисенә җавапсыз калуын күрсәтә. Шуңа бәйле рәвештә, язучы кыз күңелендәге кискен психологик кичерешләрен сурәтләүгә шактый урын биргән.

“Аның колак алкасы” хикәясә [2] дә балалар дөньясы турында. Гади генә, арзан гына колак алкасының кечкенә кыз Раинәгә күпме моңсулык, шатлык алып килүе турында автор жентекләп сөйли. Аның күңеленә никадәр саф, чиста, гонимсыз булуын күреп, лирик героёбыз ярдәмгә ашыга. Колак алкалары белән ул Раинәгә чиксез куаныч, шатлык бүлөп итә, шуның белән үзе дә яхшылык эшләүдән генә туа торган канәгатьләнү хисен кичерә. Язучы кечкенә кызның күңел дөньясын, кичерешләрен укучыларга ачып сала.

“Табылдык китап” хикәясендә [3] жәй көне пионер лагерендә ял итүче Илдус белән Дамир турында сөйләнә. Малайларның, нинди дә булса батырлык эшләп, үзләренә кем икәнлекләрен күрсәтәселәре килә. Андый форсат та табыла: Илдус суга батучы кызны коткара. Коткаручы буларак Илдусны мактыйлар. Ул мактауга шулкадәр күнегеп, ияләшеп китә, аның күңелә һәрчак мактап торуларын гына тели башлый. Шушы теләк аны кеше бакчасынан чәчәкләр урлауга этәрә. Дамир да аның тискәре эшләрен вожатыйлары Сара апасыннан яшереп килә. Әсәрен ахырында Дамирның, берәз соңлап булса да, намусы уянуы, дәрәслек ягына басуы тасвирлана.

Гомумән, искә алынган хикәяләрдән күренгәнчә, язучы үзенең кечкенә геройларын психологик яктан сурәтләүгә аеруча игътибар иткән. Һәр хикәядәге персонажларның уй, фикер, кичерешләре бу турыда ачык сөйли.

И.Газиның “Кызыл томаннар артында...” хикәясә 1967 елның июль аенда язылып, “Казан утлары” журналының шул ук елгы 10 санында басыла. Хикәянең төп героё – Габделмәжит карт үзенең яшьлеген эзләп юлга чыккан. Революция елларында, канлы көрәш, сугыш эчендә үтсә дә, яшьлеген сагына. Яшьлеген кызыл томаннар – революция дип ашкынып хыялланган еллар өермәсә артында калган. Шунысы кызганыч, аның яшьлеген советлар уйлап чыгарган идеология өчен көрәшеп узган. Ә шулай да язучының героё үзенең яшьлеген сагына, чөнки ул кеше гомеренә кабатланмас гүзәл мизгелә.

“Кояш артыннан киткән тургай” хикәясә 1967 елда языла. Беренче тапкыр “Яшь ленинчы” газетасының шул ук елгы 4 февраль санында басыла. Хикәянең лирик героё туган үскән авылын сагынып, кунакка кайта. Туган жиренә матурлыгына, табигый гүзәллегенә соклану фонында лирик герой күңелендә тормыш, яшәеш хакында фәлсәфи уйлар туа. Табигый яшәешкә бәйле рәвештә автор укучыларын уй, фикер дөньясына алып керә алган. “Кызыл томаннар артында...” хикәясеннән аермалы буларак, “Кояш артыннан киткән тургай” әсәре чор идеологиясеннән азат.

Әсәрләреннән күренгәнчә, алтмышынчы еллар ахырына таба И.Гази узган гомер, илгә, халыкка китергән фәйда турында күбрәк уйлана башлый. Язучының үзе белән геройлары да уйланалар, кешегә бер генә бирелгән гомернең мәгънәсә турында еллар үткән сәен тирәнрәк фикер йөртәләр. Гомернең мәгънәсен иләнә, халыкка намус белән хезмәт итүдә күрәләр. “Тургай картамы икән?” [4] хикәясенә төп героё – Шәйхәттәр бабай шундыйларның берсә. Яшь чагында бик тө көчле булган Шәйхәттәр бабай бүген “багана янында солы көлтәсә генә булып” калган. Ул авылда иң карт кешеләрдән санала. Аннан соң Гөлҗиһан әбине Шәйхәттәр бабай белән бер чама дип әйтәләр. Яшь чагында ул да бик чибәр, чая кыз булган, дип сөйлиләр. Гөлҗиһан әбинең үзе әйтмешли, аның өчен авылда гына да бик күп саргаючылар була. “Саргаючыларның берсен әлегә шул капка баганасын терәп торучы Шәйхәттәр бабайга юрыйлар”. Яшь вакытта араларында нидер булган... Төгәлрәгә, алар бер-берсен яратканнар. Көтмәгәндә башланып киткән сугыш аларны аерган. Шәйхәттәр фронтларда озак югалып

йөргәндә Гөлжиһан кияүгә чыгып та куя. “Ашыкты”, – ди Шәйхәттәр бабай, бу турыда уйлаганда. Язмышның шаяруымы, Гөлжиһан әби Шәйхәттәрне фани дөньяда калдырып, бакый дөньяга да аннан алдарак китеп бара. “Ашыкты... Тагын ашыкты”... – дип пышылдый Шәйхәттәр бабайның иреннәре.

Шәйхәттәр бабай, баганага сөялгән килеш, барысын да күреп, ишетеп, белеп тора.

Колхоз рәйсе Мөхипнең законсыз кыланганын чамалап тора да, үзен чакырып кимчелекләрен йөзәнә карап әйтеп бирә, “Мин, багана төбәндә генә басып торсам да, бияләй эчәндә бармак кыймылдатканыгызга тикле сизеп торам, миннән яшерә алмассыз...” – ди ул, гөнаһлы җитәкчеләренә оялтып. Гомумән, Шәйхәттәр бабай образына авыр эш йөкләнгән. Ул авылда әдәп-әхлак, хаклык сагында тора. Һәрнәрсәне дөреслек үлчәвенә салып үлчи. Явызлык, нәфес ягы басса, шунда басып торган килеш, җаен туры китереп, кирәк тапкан кешесен нык кына итеп чеметеп, тәнкыйтьләп ала. Каршы сүз әйтүче юк, чөнки аның дөреслек, хаклык өчен көрәшүен авыл халкы яхшы белә. Карт булса да, хәтерә нык. Шундый олы яшкә җитеп, “солы көлтәсә хәтле генә булып калса”да, авылда иң зур, җаваплы вазифаны – аксакал вазифасын башкара.

Яшьли сөйгән яры Гөлжиһанның үлгәнән ишеткәч, Шәйхәттәр бабай солы көлтәсеннән “идән себеркесе хәтле генә булып” кала. Чөнки тагын берәз ашыгып китеп барган Гөлжиһан белән бергә Шәйхәттәрнең яшьлек мәхәббәте дә китеп бара. Ә мәхәббәтсез яшәү яшәү түгел инде ул...

Гөлжиһан әби үләсе булгангамы, бу көнне Шәйхәттәр бабай үзләренең яшь чакларын исенә төшерә. Гөлжиһан белән күрешкәндәге күктән елмаеп карап торган ай да күз алдына килә. “Ай белән тургай картаимый, алар гел булчак, ә менә Шәйхәттәр юк инде. Гөлжиһан да юк, бик күптән юк...” – дип уйлый Шәйхәттәр бабай. Уйлый, уйлый да үзеннән үк сорап куя: “Тургай күпме яши икән?” Аның бу соравы, әйтерсәң лә, кеше гомере ник болай кыска дип яңгырый, гомернең кайтавазы булып ишетелә.

Язучы кеше күңелен психологик кичерешләр яссылыгында бөтен тирәнлегендә сурәтлән, аның рухи күркәмлеген алгы планга куеп актырта.

“Тургай картаимы икән?” хикәясендә

кыскалык белән осталыкның тәңгәл килүе, үзара ярашуы күзәтелә. А.Чеховның күпсанлы әсәрләрен татар теленә тәрҗемә итү язучы иҗатына уңай йогынты ясады бу әсәрдә ачык күренә.

Кечкенә генә мәйданда тулы канлы характерлар тудыру осталыгына И.Гази “Тургай картаимы икән?” хикәясендә ирешә. Бу әсәр – язучы хикәяләренең иң затлысы, әдәби яктан иң оста эшләнгәнә. Э.Хәмингуэй үзенә “Карт һәм диңгез” хикәясә белән бөтен дөньяга танылган кебек, И.Газины “Тургай картаимы икән?” хикәясә өчен генә дә талантлы язучы дип атап була.

И.Газиның әдәби тәнкыйть өлкәсендәге эшчәнлегә дә игътибарга лаек. 1984 елда Татарстан китап нәшриятендә мәкаләләре, истәлекләре, очерклары тупланган “Чикләвекләребез төшле булсын” китабы басылып чыга.

“Чикләвекләребез төшле булсын” мәкаләсендә (1961) И.Гази язучыларыбыздан А.Гыйләҗев, М.Шәрифүллин, Ш.Ногманов, Э.Касыймовларның иҗат эшчәнлегенә тукталып, хикәяләрендәге образларның әдәби яктан эшләнешенә игътибар итә.

Язучының “Матурлыкны күрергә өйрәтик” мәкаләсендә мәктәптә әдәби әсәрләренә уку туу барышында, анализ процессында образ – кешене эстетик категория итеп түгел, бары тик социаль-сәясәи категория итеп кенә алынуы турында яза. 1964 елда язылган бу мәкаләсендә автор: “Матур әдәбият уку тууы бары тик социологизмга гына кайтарып калып ялгышканбыз”, – ди. Алга таба язучы әдәби әсәрнең көче матурлыкта булуын, үзенә гүзәллегә белән яшь буынны тәрбияләргә тиешлеген ассызыклай.

И.Гази үз иҗат дәверендә күпсанлы әдәби тәнкыйть мәкаләләре яза. Алар шул чорның әдәби үсешенә, күп кенә яшь талантларның язучы буларак формалашуына, камилләшүенә уңай йогынты ясыйлар. Язучылардан күпләр аны үзләренең яхшы киңәшчеләре, әдәби остазлары итеп санадылар.

Әдип рус һәм чит ил классиклары әсәрләрен халкыбызга җиткерү өстендә күп эшли. Ул А.Чехов, М.Горький, М.Салтыков-Щедрин, Г.Мопассан, Э.Золя әсәрләрен татарчага тәрҗемә итә. Тәрҗемә мәсьәләләренә кагылышлы “Уңышлы бер адым”, “Тәрҗемә принциптары турында” кебек теоретик мәкаләләре

әллә бүген дә игътибарга лаек.

И.Гази матбугатта татар прозасының актуаль мәсьәләләре турында еш кына мөкаләләр белән чыга. Татарстан китап нәшриятында, “Казан утлары”, “Азат хатын” журналларында зур редакция эш алып бара. Яшь язучыларны тәрбияләүдә даими кайгыртучанлык күрсәтә, аларның әдәби уңышларына чын күңелдән шатлана.

Гомумән, И.Газиниң күпкырлы әдәби ижаты татар әдәбиятының үзенчәлекле бер өлеше тәшкил итә.

И.Гази зур гына иҗтимагый-сәяси эшчән-

лек алып бара. Күп тапкырлар Татарстан Язучылар берлеге идарәсе әгъзасы итеп сайлана. 1968 елдан башлап гомеренең соңгы көннәренә кадәр Татарстан Язучылар оешмасын җитәкли, РСФСР Язучылар берлеге идарәсе сәркатибе вазифаларын башкара.

Язучының иҗади һәм иҗтимагый эшчәнлегенә югары бәяләнә. И.Гази Татарстанның Г.Тукай исемендәге Дәүләт бүләге, Хезмәт Кызыл байрагы ордены, ике Хөрмәт билгесе ордены һәм күп кенә медальләр иясе. Тормыш һәм иҗат сынауларын уңышлы үтәп, ул бүген дә халкы белән бергә атлый.

ЧЫГАНАКЛАР

1. Гази И. Ак сирень. Хикәя // Яшь ленинчы, 1966. – 31 август.
2. Гази И. Аның колак алкасы // Азат хатын, 1967, № 2.
3. Гази И. Табылдык китап // Казан утлары, 1970, № 5.
4. Гази И. Тургай картаймы икән? // Казан утлары, 1966, № 11.

© Жамалетдинов Л.Ш., 2007

ТАТАР ӘКИЯТЛӘРЕ ДӨНЬЯ ӘКИЯТЛӘРЕ КАТАЛОГЫНДА

Ленар Жамалетдинов

ЛЕНАР ШӘЙХИ улы ЖАМАЛЕТДИНОВ – филология фәннәре кандидаты, Г.Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының әйдәп баручы хезмәткәре, Татарстан Республикасының Г.Тукай исемендәге Дәүләт премиясе лауреаты. Фольклорчы буларак тикшеренү өлкәсе – халык әкиятләре.

Замалетдинов Л.Ш. Татарские сказки в каталоге сказок мира.

В статье рассказывается о важном для татарской фольклористики событии: первый раз в истории фольклористики татарские народные сказки включены в каталог сюжетов сказок народов мира, изданный в Хельсинки в 2004 году.

Фәннең кайсы гына өлкәсендә, кайсы гына тармагында булмасын, җитди тикшеренүләр алып барганда, төпле нәтиҗәгә ирешү өчен, беренче чиратта өлгә өлкәне тулаем күзаллау зарур. Бу шарт фольклорны, аның төрле жанрларын өйрәнүдә дә мөһим таләп булып тора. Шуңа күрә дә эш, гадәттә, нәкъ менә тикшерү объектын тулаем күзаллауга ярдәм итә торган хезмәтләр белән танышудан башлана. Инде фольклорның әкият жанрына килсәк, бу өлкәдә эшләүчеләрнең күз күремен киңәйтә торган, аның эшендә

зур уңайлык тудыра торган, бигрәк тә чагыштырма-тарихи һәм тарихи-типологик юнәлештә тикшеренүләр алып баручыларның “өстәл китабы”на әверелгән бер олуг хезмәт бар. Ул – дөнья халыклары әкиятләренең каталогы. Аны, гадәттә, әкиятләрнең сюжет күрсәткече дип атыйлар.

Мәгълүм ки, фольклорның кайсы гына жанрын тикшерә башлама, иң элек бу жанрдагы әсәрләрнең сюжетларын типлаштыру, системага салу, ягъни классификация таләп ителә. Бу бурычны тормышка ашыруда әкият жанры,

фольклорның башка жанрлары белән чагыштырғанда, уңайлырак хәлдә булып чыкты, чөнки әкиятләрнең халыкара сюжет күрсәткече XX йөзгә башында ук пәйда була.

Әкият сюжетларының әлеге беренче халыкара күрсәткече фин галиме Антти Аарне (1867–1925) тарафыннан эшләнеп, 1910 елда Хельсинки шәһәрində немец телендә басылып чыга [1]. Бу күрсәткеч Аурупа халыкларының әкиятләре нигезендә төзелгән. Шушы тәҗрибә үрнәгендә рус галиме – әдәбият белгече һәм фольклорчы Николай Петрович Андреев (1892–1942), Аарне системасын файдаланып, рус халык әкиятләренә сюжет күрсәткеч эшли, һәм бу күрсәткеч (АА) 1929 елда Ленинградта нәшер ителә [2]. Ә инде дөнья халыклары әкиятләрен колачлаган җыелма күрсәткеч Ст.Томпсон тарафыннан төзелеп, 1928 елда инглиз телендә дөнья күрә. Шуннан соң бу хезмәт (АТ) 1961, 1964 һәм 1973 елларда төзәтмәләр һәм өстәмәләр белән шул ук Хельсинки шәһәрində басылып килә. (Без аның 1961 елгы басмасы [3] белән эш итәбез).

Хәзерге вакытта бөтен дөньяда әкият белгечләре менә шушы Аарне-Томпсон (АТ) күрсәткеченән киң файдалана, һәм шуның үрнәгендә әкиятләрнең күп кенә милли каталоглары барлыкка килде. Соңгылары исә, үз чиратында, АТ күрсәткечен тагын да басту, камилләштерү чарасы булып тора. Менә шундый милли каталогларның шактый абруйлысы узган гасырның 70 нче еллары азагында пәйда булды. Ул – рус, украин һәм белорус халык әкиятләре нигезендә эшләнгән “Сравнительный указатель сюжетов. Восточнославянская сказка” дигән каталог (СУС) [4]. Яңа мәгълүматлар исә АТ каталогының нәүбәттәге басмаларында исәпкә алына һәм, шулай итеп, төрле милләтләрнең әкият байлыгы дөньякүләм фәнни әйләнешкә керә, ахыр чиктә бу хәл әлеге халыкларның милли горурлыгына да әверелә.

Әкиятләрнең халыкара каталогына мөнәсәбәтле бу язмабыз да нәкъ менә шул милли горурлык хисе белән бәйле. Мәсьәлә түбәндөгедән гыйбарәт. Томпсон хезмәтенә беренче басмасы дөньяга чыгуга 80 елга якын вакыт узган. Соңгы басмасы чыкканга да 30 елдан артык. Шушы соңгы дәвердә шактый гына милли каталоглар барлыкка килде, һәм хәзер инде Томпсон каталогының тулыландырылган яңа басмасы сорала иде. Һәм менә,

ниһаять, андый басма да пәйда булды. Аны немец галиме Утһер эшләгән.

Һанс-Йөрг Утһер (1944 елда туган) Дуйсбург-Эссен университеты профессоры. Ул – немец әдәбияты белгече һәм фольклорчы, әкият һәм легендаларга багышланган 50дән артык китап чыгарган зат, шулай ук немец, инглиз һәм башка телләрдә басылган бик күп мәкаләләр авторы.

Утһернең инглиз телендә нәшер ителгән әлеге каталогы “Әкиятләрнең халыкара типлары. Классификация һәм библиография” (Хельсинки, 2004) [5] дип атала. Автор, бу хезмәтенә Аарне-Томпсон системасына нигезләнүен белдерүе белән бергә, АТ каталогында шактый гына кимчелекләргә тап булуын да әйтә. Утһер каталогы (АТУ) өч кисәктән (томнан) тора. Беренчесендә хайваннар турындагы әкиятләрнең, тылсымлы, дини һәм новеллистик әкиятләрнең сюжетлары урнаштырылган; икенче кисәктә түбәндәге әкиятләрнең сюжетлары урын алган: аңгыра затлар турындагы әкиятләр, мәзәкләр, көлдергеч әкиятләр (небылицы) һәм чылбырлы (кумулятив) әкиятләрнең сюжетлары; шунда ук әкият тәҗәбирләре (формулары). Өченче кисәк – “Аппендикс” (кушымта) дип атала. Бу – белешмә том. Анда мондый бүлекләр бар: географик һәм этник терминнар; АТ каталогында булып та, бу каталогка кертелмәгән типлар; яңа типлар; сюжет номерларындагы үзгәрешләр; мотивлар исемлеге; әдәбият һәм кыскартмалар исемлеге; өстәмә мәгълүматлар; предметлар күрсәткече.

Күренә ки, яңа каталогның белешмә материаллар арсеналы шактый бай.

Утһер каталогының төп үзенчәлеге, өстенлеге нидән гыйбарәт соң?

Утһер иң элек АТ каталогына ревизия ясаган һәм, шуның нәтижәсе буларак, анда 10 пункттан торган кимчелекләр атап үтелә. Әйтик, Томпсон каталогында, Аарне каталогындагы кебек үк, Аурупа иҗаты өстенлек ала иде. Әмма бу дисбаланс ниндидер этноцентрик идеология чагылышы түгел, бәлки шул чорда әкиятләр өлкәсендәге белемнең торышы белән бәйле булды. Мәгълүм ки, регионнарда бу юнәлештәге эш күптән түгел генә башланды. Төрле кыйтгалардагы төрле милләтләрнең әкият репертуарын барлау, сюжет типларын ачыклау, милли каталоглар төзү узган гасырның 60нчы елларынан соң гына тизләнеп кит-

те. Бу процесс үзе дә Томпсон каталогының 1961 елгы басмасы гамәлгә керү белән бәйлә дип уйларга кирәк. Ниһаять, бүгенге көнгәчә барлыкка килгән милли каталогларның мәгълүматлары Утһер тарафыннан киң файдаланылган. Шуның өстенә, башка чыганаclar да эшкә җигелгән (аерым алганда: монографиялар, мәкаләләр, әкият җыентыклары, дәреслекләр, хәтта календарлар да...). Тагын бер искәrmә: Томпсон, Аарне кебек үк, язма чыганаclarга җитәрлек игътибар итмәгән. Хәлбуки, күп кенә әкиятләр, алардагы сюжет типлары нәкъ менә язма чыганаclarда, шул исәптән әдәби әсәрләрдә теркәлп калган. Әлбәттә, бу җитешсезлекне бер Томпсонга гына аударып калдырырга ярамый, әлеге кимчелек – гомумән “фин мәктәбе”нә хас сыйфат, ягъни төп игътибар тел-авыз традицияләренә юнәлтелп, әдәби (язма) чыганаclar икенче планда калдырыла, еш кына әкиятләрнең мөһим искерәк шәкелләре бәһаләп бетерелми. Утһер исә әлеге хатаны төзәткән. Шуның өстенә, бу каталогта аз санлы этник төркемнәрнең материаллары да чагылыш тапкан.

Томпсонда еш кына темага кагылышлы фәнни әдәбиятка сытамалар ясалмаган. Яисә теге яки бу әкиятнең вариантларын күрсәткәндә, яңа җыентыklar була торып, чыганаcl сыйфатында искерәк җыентыklar файдаланылган. Утһер моны Томпсон каталогының бер җитешсезлегә итеп күрсәтә.

Утһер Томпсон күрсәткечендәге сюжет номерларын үзгәртми, чөнки алар йөз елга якын вакыт дәвамында файдаланыла, аларны үзгәртү исә бик күп буталчылык-аңлашылмаучылыklarга китерер иде. Әмма, материалның таләп итүенә нисбәтән, **сюжетларның исемнәре өлешчә үзгәртелгән**, өстәвенә, кыскача гына бирелә торган **эчтәлекне еш кына киңәйтәргә** туры килгән. Аннары аерым **сюжетларның подтиплары берләштерелгән**, яисә алар кайчак хәтта **төп сюжетка кушып куелган**. Шулай итеп, әлегәчә берничә номер белән йөргән сюжет типлары бер номер белән генә билгеләнгән. Мәсәлән, 1730A*, 1730B* подтиплары 1730 белән берләштерелгән. Элеккеге саннарның урыннары исә буш калган, алар турысында (янында) 1730 номерын карарга тәкъдим ителгән. Кайбер очракта исә Томпсондагы төрле мөстәкыйль сюжет типлары биредә бер типка берләштерелгән. Мәсәлән,

Томпсондагы 1587нче тип Утһерда 927Д тибы булып, ә 1587** тибы 1642А тибы булып теркәлгән. Кыскасы, яңа каталог камилләшкән, баеган.

Иң мөһиме шул: әкият сюжетларының халыкара каталогта теркәлүе – аларның дөньякүләм фәнни әйләнешкә керүе дигән сүз. Шуңа күрә бирегә әлөгү – һәр милләт фольклорчыларының бәхете, шатлыгы ул. Руслар бу бәхеткә 1961 елда ия булды. Рус әкиятләре Н.Андреевның 1929 елда дөнья күргән күрсәткече аркасында Томпсон каталогының нәкъ менә 1961 елда нәшер ителгән икенче басмасында урын алган. Биредә татар әкиятләре юк. Ә менә Утһер күрсәткечендә, ниһаять, без **татар әкиятләре белән дә очрашабыз**. Ничек килеп әләккән алар бу каталогка?

Каталогка кертелүнең шәкли шарты – әкиятләрнең инглиз яисә немец теленә тәрҗемә ителгән булуы. Мәгълүм булганча, XIX гасырның азагында фин галиме Ы.Паасонен туплаган татар әкиятләрен Е.Караһка немец теленә тәрҗемәләре белән Хельсинкида 1953 елда бастырып чыгарган иде [6]. Әмма бу басманы Томпсон, нишләптер, файдаланмаган. Утһер исә үзенең каталогына шушы басмадагы һәм, өстәвенә, И.Кунош коллекциясендәге әкиятләрне дә керткән. Венгр галиме Игнац Куношның (1860-1945) Беренче бөтендөнья сугышы чорында (1914-1918) татар әсирләреннән язып алган әлеге әкиятләрен 1989 елда Жу́жа Какук белән Имре Башки Будапештта бастырып чыгарганнар иде [7].

Утһер, болардан тыш, татар әкиятләренә бәйлә мәгълүматлар теркәлгән тагын бер чыганаclны файдаланган. Ул – Иштван Кескемети һәм Һейкки Пауноненның “Фин-угыр җәмгыяте басмаларында әкият типлары” [8] дигән хезмәте. Бу хезмәттә фин-угыр халыкларының әкиятләренә типологик анализ ясалган. Әкиятләрдәге сюжет типлары Аарне-Томпсон күрсәткече буенча билгеләнгән. Хезмәттә, дистәләгән фин-угыр халыкларының әкиятләре белән беррәттән, өч чыганаcl буенча татар әкиятләре дә тикшерелгән. Ул чыганаclar – Г.Балинт [9], Ы.Паасонен, М.Васильев [10] китаплары. Әмма татар әкиятләренә биредә нинди максат белән кулланылганлыгы аңлашылмый. Ярый, венгр Балинтның, фин Паасоненның фин-угыр җәмгыятенә ниндидер

мөнәсәбәте булсын да ди, әмма М.Васильевның 1924 елда Казанда рус телендә басылган китабының биредә ни катнашы бар? Кескемети һәм Паунонен хезмәтендә бу турыда бер сүз дә әйтелми. Шушы уңайдан тагын бер факт игътибарны жәлеп итә. Утһер каталогының библиографиясендә Паасонен хезмәте бар, ә Балинт һәм Васильев хезмәтләре күрсәтелмәгән. Библиография буенча гына хөкем йөрткәндә, Утһер Балинт китабын файдаланмаган дигән нәтижә ясарга да мөмкин. Әмма ул Балинттан тыш әле, алда искәрткәнәбезчә, Васильев китабын да файдаланган. Ә нигә ул аларны библиографиясенә кертмәгән? Бу мәсьәләдә болай фикер йөртәргә нигез бар: Утһер үз күзеннән үткәргән чыганаclarны гына аерып күрсәткән булырга тиеш. Үз күзеннән үтмәгән чыганаclarны ул библиографиясенә кертмәгән, бары типологик анализ ясаган авторларның хезмәтен (без күзәтә торган очракта Кескемети һәм Паунонен хезмәтен) күрсәтү белән генә чикләнгән. Ни өчен Утһер Паасоненны гына аерып алган? Безгә калса, хикмәт шунда: Паасонен китабында татар әкиятләренә немец теленә тәржемәләре бар, һәм бу Утһерга алар белән яқыннан танышу мөмкинлеген тудырган. Ә Балинт һәм Васильев китапларында андый тәржемәләр юк. Шуңа күрә әлегә китаплардагы әкият типларын Утһер үзенә каталогына Кескемети һәм Паунонен хезмәтеннән алып керткән, чыганаclar рәвешендә дә шушы хезмәтне генә күрсәткән. Дөрәс, Балинт китабының А.Берта тарафнан нәшер ителгән икенче басмасында [11] әкиятләренә немец теленә тәржемәләре бар, әмма бу хезмәт, күрәсәң, каталог авторына барып ирешмәгән.

Ярый, ничек булса да булган – безнең өчен Кескемети һәм Паунонен хезмәтнең нәтижәсе мөһим. Анда шактый сандагы татар әкиятләренә сюжет типлары ачыкланган. Өстәвенә, әлегә авторлар, М.Васильевның рус телендәге китабын да дөньякүләм фәнни әйләнәшкә кертәп, мактауга лаек эш башкарганнар.

Инде төгәлрәк итеп әйтсәк, Кескемети һәм Паунонен хезмәтендә алда күрсәтелгән өч чыганаclarтан барысы 98 текст файдаланылган (Балинттан – 22, Паасоненнан – 20, Васильевтан – 56. Безгә калса, бу санны әле беркадәр арттырырга да мөмкинлек булган). Шуларга тагын Куношның Утһер үзә анализ-

лаган 14 әкиятен дә кушсак, бу яңа каталогта файдаланылган татар әкиятләренә саны 112 гә җитә. Шулар әкиятләрдә яқынча исәп белән 111 сюжет тибы ачыкланган (яқынча дидек, чөнки Кунош әкиятләренә типологик анализ безнең тарафтан ясалды. Утһер каталогы белән җентекләп танышу һәм аңа анализ ясау – киләчәктәге эш).

Шулай итеп, Утһерның фидакары хезмәте нәтижәсендә татар халкының 112 әкият дөньякүләм фәнни әйләнәшкә керде. Шәкли яктан гына түгел, бәлки гамәли яктан да ул шулай. Моңа конкрет мисал да бар. Әле Утһер каталогы нәшрияттан чыгып өлгермәс борын, безгә Литва фольклорчысы профессор Леонардас Саукадан хат килеп төште. Ул шушы яңа каталогка кертелгән Кунош әкиятләренә берсен – “Айсылу” исемле әкиятне сорап җибәргән. “Мин 425М сюжеты булган бу әкиятнең барлыгын Утһер каталогы аша белдем”, – дигән. Өр-яңа халыкара сюжет күрсәткәнәң барлыкка килүе мәгълүм булгач, без, әлбәттә, аның нинди басма булуы белән кызыксынып, хат авторына мөрәҗәгать иттек. Л.Саука үзенә җавабында бу каталогның Хельсинки шәһәрәндә басылып ятуын, әмма әлегә чыгып җитмәгәнлеген, ә татар әкиятенә бәйле мәгълүматны каталогның макетында күрүен хәбәр итте. Димәк, Л.Саука Утһер хезмәте белән ул басылып чыкканчы ук танышкан, шулар арада анда теркәлгән татар материалына күзә төшкән һәм, кичекмәстән, аны кулга төшерү чарасын да күргән булып чыкты.

Аңлашылса кирәк, татар халкы белән чит мәмләкәтләрдә дә кызыксыналар, фольклорына да игътибар итәләр һәм аны өйрәнәргә омтылалар. Гомумән, чит илләрдә татар тарихы, әдәбияте, сәнгате һәм фольклоры белән кызыксыну соңгы дөвәрдә шактый көчәеп китте. Моңа мисаллар җитәрлек. Әйтик, гәзитләр хәбәр иткәнчә, Америка Кушма Штатларында гына да соңгы биш елда Татарстанга мөнәсәбәтле 10 диссертация якланган. Бүгенгә көндә Венгриядә һәм Төркиядә татар әкиятләре буенча докторлык диссертацияләре әзерләнә. Бу өлкәдәге тикшеренүләргә дөнья халыклары әкиятләренә соңгы абруйлы каталогы яңа этәргеч бирер дип ышанасы килә.

Шунысын да әйтергә кирәк, бу каталогка

көрмәгән, әмма керү ихтималы булган татар әкиятләре әле тагын да бар. Ни сәбәпләдер, Утһер каталогында Ж.Какукның, И.Кунош материалларыннан төзелеп, Сегед шәһәрәндә басылган икенче бер китабы [12] файдаланылмаган. Анда 7 татар әкиятенең немец теленә тәржемәләре бар. Татар халык әкиятләренең Татар ПЕН-үзәге тырышлыгы белән Казанда “Мәгариф” нәшриятендә инглиз телендә дөнья күргән жыйынтыгында [13] янә 25 әкият бар. Шундагы 4 текстны чигерсәк (аларның 3 сәсе Балинт китабыннан алынган, ә берсе ике тапкыр басылган), Утһер каталогына кертелгән әзәр булган янә 22 әкиятнең читтә калганлыгы ачыкланыр. Шулай итеп, әлегә күрсәткечтә урын алган татар әкиятләренең саны 112 булса, шушы каталогка кертелү мөмкинлегенә ия булып та, очраклы рәвештә мөхрүм ителгәннәре 29 данә тәшкил итә. Болары да кертелгән булса, 111 сюжетка тагын 13 сюжет өстәләр иде. Янә татар әкиятләрендә булып та, АТ күрсәткечендә теркәлмәгән 6 сюжет та үз урыннарын тапса, татар халык әкиятләренең Утһер каталогындагы сюжет типлары саны 130га житәр иде.

Татар әкиятләрен фәннең бүгенгә таләпл-

әренә жавап бирердәй шушы типтагы каталогларга мөмкин кадәр күбрәк урнаштырып, аларны дөньякүләм фәнни әйләнәшкә тизрәк керту өчен ни эшләргә кирәк соң? Беренчедән, каталогка кертелү ихтималы булып та, читтә калган текстларны, әлегә хезмәтнең чираттагы басмасына керту нияте белән, каталог авторына кичекмәстән ирештерү хәстәрен күрергә. Икенчедән, әкиятләребезне инглиз теленә мөмкин кадәр күбрәк тәржемә итеп бастырырга. Әлбәттә, бу – идеаль вариант. Әмма бүген безнең андый мөмкинлегөбез юк. Куелган максатка, безнеңчә, татар халык әкиятләренең сюжет күрсәткечен булдыру аша бару мәгъкуль булып иде. Хайваннар турындагы әкиятләренң сюжет күрсәткече [14], шөкер, инде төзелгән һәм интернетка да кертелгән (www.ijli.antat.ru). Әкиятләренң калган төрләре буенча мондый күрсәткечләренә төзү эшен, һичшиксез, тизләтү таләп ителә. Татар яисә рус телендәге сюжет күрсәткечләрен исә инглиз теленә тәржемә итү – башкара алмаслык эш түгел, бары теләк кенә кирәк. Якын киләчәктә бу ниятне тормышка ашыру – безнең мөкатдәс бурычыбыз булырга тиеш.

ЧЫГЫНАКЛАР.

1. Verzeichnis der Märchentypen mit Hülfe von Fachgenossen ausgearbeitet von Antti Aarne. – Helsinki, 1910 (FF № 3).
2. Андреев Н.П. Указатель сказочных сюжетов по системе Аарне. – Л., 1929.
3. Thompson S. The types of the folktale. A Classification and Bibliography. Antti Aarne's “Verzeichnis der Märchentypen” (FFC № 3) translated and enlarged. Second revision (FFC 184). – Helsinki, 1961.
4. Сравнительный указатель сюжетов. Восточнославянская сказка /Составители: Л.Г.Баран, И.П.Березовский, К.П.Кабанников, Н.В.Новиков. – Л.: “Наука”, 1979.
5. Uther Hans-Jörg. The types of international folktales. A Classification and Bibliography. Based on the System of Antti Aarne and Stith Thompson. Part I, II, III. – Helsinki, 2004.
6. Mischärtatarische Volksdichtung, gesammelt von H.Paasonen. Übersetzt und herausgegeben von Eino Karahka. – Helsinki, 1953.
7. Kazantatarische Volksmärchen. Auf Grund der Sammlung von Ignac Kunos herausgegeben von Zsuzsa Kakuk und Jmre Baski (Oriental Studies 8). – Budapest, 1989.
8. Kecskemeti I. and Paunonen H. Die Märchentypen in den Publikationen der finnisch-ugrischen Gesellschaft / Journal de la societe finno-ougrienne, 1974. – № 73. – S. 205-265.
9. Balint Gabor. Kazani-tatar nyelvtanulmanyok. I Füzet. Kazani-tatar szövegek. – Budapest, 1875.
10. Васильев М.А. Памятники татарской народной словесности. Сказки и легенды. – Казань : Комбинат изд-ва и печати ТССР, 1924.
11. Wolgatatarische Dialektstudien. Textkritische Neuausgabe der Originalsammlung von G.Balint 1875-1876 hrsg. von A.Berta (Oriental Studies 7). – Budapest, 1988.
12. Mischärtatarische Texte mit Wörterverzeichnis. Auf Grund der Sammlung von Ignac Kunos herausgegeben von Zsuzsa Kakuk. – Szeged, 1996.
13. Tatar folk tales. – Kazan: Magarif Publishers, 1999.
14. Замалетдинов Л. Сюжеты и мотивы татарских сказок о животных (опыт создания систематического указателя) // Типология татарского фольклора. – Казань: Мастер Лайн, 1999. – С. 66-87.

МУЛЛА МОРАД ИШАНОВ КАРТАСЫ

Марсель Әхмәтжанов

МАРСЕЛЬ ИБРАҢИМ улы ӘХМӘТҖАНОВ – күренекле археограф, әдәбият белгече, филология фәннәре докторы, академик. Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының кулъязмалар һәм фәнни архив фонды мөдире. Кол Гали исемендәге халыкара һәм Ризәддин Фәхрәтдин исемендәге премияләр лауреаты.

Ахметзянов М.И. Карта Мулла Мурада Ишанова.

В статье дается расшифровка географических названий – надписей на карте, приведенной в популярной в свое время книге М.Ишанова (XVIII век).

Әлеге карта 1770 елдан элек, 1768-69 елларда Мулла Морад тарафыннан хәзерләнгән һәм татар халкының милли күтәрелешкә белән бәйлә мөнәсәбәттә сызылган булган.

Мулла Морадның туган авылы Иске Иштирәк авылыннан 20 чакрым ераклыкта урнашкан була (хәзерге Татарстан Республикасы, Лениногорск төбәге).

Патша хөкүмәте 1767 елда Казан, Әстерхан һәм Кырым татарлары арасында аралашу көчәюенә игътибар итә. 1769 елда Уфа өязе татарлары Мулла Морад китабы тәсирендә Биләр шәһәре янындагы изге урын – Хужалар тавына агыла башлыйлар, анда корбан чалып йөриләр.

Шушы дәвердә Оренбург янындагы патша хөкүмәтенә турылыклы булган имамнар Мулла Морадның Сәгыйд бистәсендә халык арасында таралган китапларында колонизаторларга каршы эшләр күрәп, шикаят язлар, аның китапларыннан аерым сәхифәләренә рус теленә тәржемә итеп, шул әләкләренә кушымта итеп жибәрәләр. Бу хезмәт патша хөкүмәтен куркуга төшерә.

Мулла Морадның халык арасында таралган китабында кушымта рәвешендә Көнчыгыш Европа һәм якин Көнчыгышның схематик картасы да булган.

Патша властылары бу картаны үзләренә

алып, рус теленә тәржемә иттергәннәр һәм ул карта Мәскәүдәге борынгы актлар сакланган торган архивка кереп калган.

Безгә аның бер күчәрмәсә кереп, без аны бүгенге татар графикасына күчәрдек. Бу картаның тарихи кыйммәте зур. Аны төзүчеләр Европа картография фәне үрнәкләре белән беркадәр дәрәжәдә таныш булганнар, биредә татар арасында таралган схематик карталарга караганда алга китеш күп күренә. Әгәр Русиянең үзендә әле XVIII гасыр башында да картография фәне башланмаганлыкны исәпкә алганда, татар картографиясенең дәрәжәсен күрсәткән Мулла Морадның кулдан сызган әсәренә артык примитив түгеллеген билгеләргә мөмкин. Русиянең Петр I заманындагы карталары күп гасырлык Европа картографиясә системасына яңа керә генә башлаганлыкны да онытмаска кирәк.

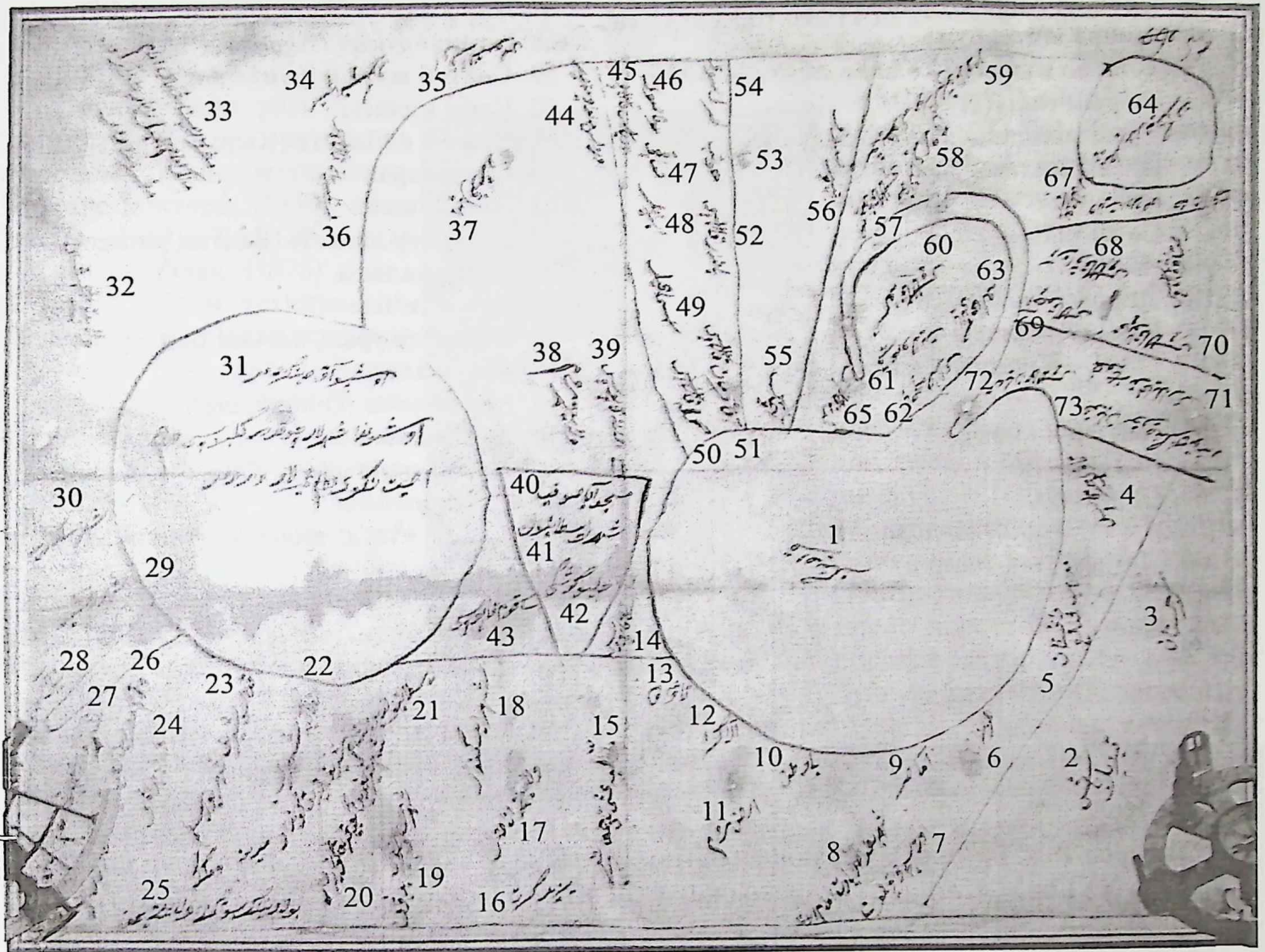
Мулла Морад картасында Русиянең Көнъяк губерналары, Кырым, Кавказ, Балкан илләре, Урта дингез зонасы илләре, XVIII гасырның икенче яртысында (1767 ел) булган сәяси-административ вазгыять дәрәс чагылдырылган, авторының дөньяны күп күргәнә һәм чит илләрдә дә йөргәнлегә сизелә.

Татар халкының дөньядагы географик халәте буенча дәрәс мәгълүмат бирелүе белән дә карта бик мөһим.

Картадагы атамалар

1. Кара дингез.
2. Кызыл баш (Фарсы) – Иран
3. Гөрҗестан (Грузия)

4. Таулы Чиркач
5. Мәһәббә Шафигъ Дагыстан (Имам Шафигъ хезмәтләре белән гамәл итүче Дагыстан)

стан халкы)

6. Тарбазан (Табассаран)
7. Урысча Вавилон
8. Шәһре Багдад, зиярате Имам Әгзәм
9. Амасыр
10. Бартын
11. Эрыз Рум – Рум жире
12. Алайыре
13. Таваф
14. Искә капусы
15. Моолатия Госманлы жәмәгате
16. Йизидгерт
17. Вилаяте Анадол (Төркия өлкәсе)
18. Шәһре Искәндәр
19. Шәһре Салун, гарәб бәдәви
20. Шам Шәрифдин Кәгъбәгә кырык көни йирдүр
21. Истанбулдин Шам Шәриф кырык көндүр Мәдинә вә Мәккә
22. Антакийа шәһре
23. Кодүс Шәриф Шәһре Йүрсәлим

24. Гарәб бәдәви
25. Боларның соңында виләйәте Йәмән
26. Вә һәм Мисырдин Кәгъбә
27. Шәһре Мисыр ... имам Шәһригъ
28. Нил армак
29. Шәһре Рәшид
30. Шәһре Искәндәрия
31. Ушбу Ак диңгездүр, уш бунда шәһәрләр чукдур (күптер. – М.Ә.), Гәлбуси вә һәм... вәһәм гайриләр вардур
32. Виләйәти Хабәши – Эфиопия
33. Мәгъриб зәмин (көнбатыш илләр. – М.Ә.) Шаһи имам (иманнар шаһы – М.Ә.) Мәлик имам Жәмбил зиярәтлары мәгърибдәдер
34. Шпанский (Испания. – М.Ә.)
35. Франсус (Франция. – М.Ә.)
36. Франгистан каласы
37. Белгуруд (Белград. – М. Ә.)
38. Виләйәте Рум
39. Әдернә капусы

40. Мәсжед Аййә Суфийа
41. Шәһре Истанбул
42. Хәлифә күшеге (*Хәлифә сарае*. – М.Ә.)
43. Кырым капусы
44. Урыс молдавиндыр (Молдавия)
45. Йассы каласы
46. Суна суы
47. Садакчы
48. Ибраим
49. Исмәгыйль (*Измаил*. – М.Ә.)
50. Келә (?) каласы
51. Ак Кирмән каласы (Белогорск шәһәре)
52. Бандер каласы
53. Хотыб
54. Сират суы
55. Ачак (*Очаков шәһәре*. – М.Ә.)
56. Нипер суы (*Днепр елгасы*. – М.Ә.)
57. Кив каласы (*Киев шәһәре*. – М.Ә.)
58. Таганайрукъ (*Таганры*. – М.Ә.)
59. Святой мужик шундадыр
60. Кафа каласы
61. Крыйм вилайәте (Кырым ханлыгы)
62. Бахчасарай
63. Йангы кала
64. Петербур диңгезе (Балтик диңгезе)
65. Гавер каласы
66. Дун йолгасы
67. Вилайәте урыс, йәгъни Болгарийә
68. Азау каласы
69. Ачу каласы (Очаков шәһәре)
70. Капула каласы
71. Губан нугайлары (Кубань буге нугайлары)
72. Табан каласы
73. Губан сувы, диңгезгә төшә (Кубань елгасы)

КИТАП КИШТӘСЕ

КИТАП КИШТӘСЕ

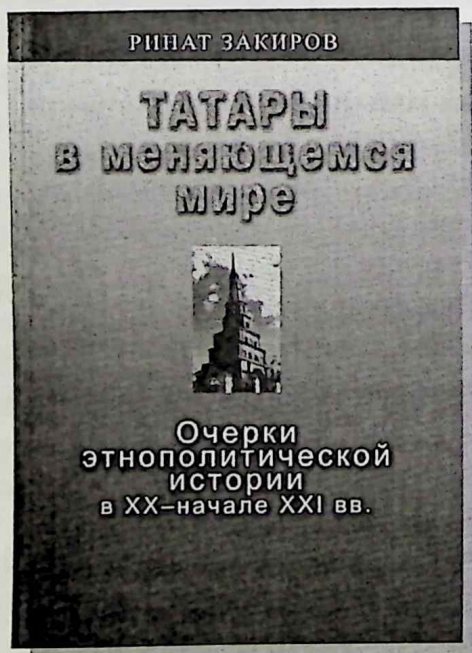
КИТАП КИШТӘСЕ

КИТАП КИШТӘСЕ

Закиров Р.З. Татары в меняющемся мире. Очерки этнополитической истории в XX – начале XXI вв. – Казань: Татарское книжное издательство, 2006. – 207 с., с фотогр.

Закиров Р.З. Татарлар үзгәрүчән дөньяда. XX – XXI гасыр башының этнополитик тарихы очерклары.

Китап татарларның XX гасырдагы этнологик тарихына багышланган. Автор XXI гасыр башында татар жәмгыятендә барган процессларны жентеклөп анализлай, татар милләте өешүнә билгеләүче төп факторларны һәм тенденцияләргә ачыклай. Монографияда татар этносының хәзергә хәлгә сыйфатлаучы тенденцияләргә аеруча игътибар бирелә, шулай ук Бөтендөнья татар конгрессының милләтне берләштерүдәге роле, Россия төбәкләрендәге, БДБ һәм ерак чит илләрдәге татарларның хәле билгеләнә.

ШӘҮКӘТ ХӘБИБУЛЛИН

Шәүкәт Таип улы Хәбибуллин (1915-96) – танылган астроном, физика-математика фәннәре докторы (1958), профессор (1959). ТАССР (1971) һәм РСФСРның (1975) атказанган фән һәм техника эшлеклесе. Бөек Ватан сугышы ветераны. 1948 елдан Казан университетында, 1949-58 елларда В.П. Энгельгардт исемендәге Астрономия обсерваториясенң Ай бүлгә мөдире, 1958-87дә университетның астрономия кафедрасы мөдире, 1965-85тә проректоры. Бер үк вакытта 1958-86да Казан шәһәр обсерваториясе директоры. Хезмәтләре Айның әйләнү теориясенә һәм йолдызлар астрономиясенә карый.

Шаукат Таипович Хабибуллин (1915-96) – известный астроном, доктор физико-математических наук (1958), профессор (1959). Заслуженный деятель науки и техники ТАССР (1971) и РСФСР (1975). Ветеран Великой Отечественной войны. С 1948 года в Казанском университете, в 1949-58 заведующий лунным отделением астрономической обсерватории имени В.П. Энгельгардта, в 1958-87 г.г. заведующий кафедрой астрономии, в 1965-85 г.г. проректор университета. Одновременно директор Казанской городской астрономической обсерватории. Научные труды посвящены теории вращения Луны и звездной астрономии.

© Камалов А.З., 2007

МӘШҺҮР ГАЛИМ ҺӘМ ПЕДАГОГ

Абрик Камалов

АБРИК ЗАКИР улы КАМАЛОВ – физика-математика фәннәре кандидаты, Казан дәүләт архитектура-төзелеш университетының теоретик механика кафедрасы профессоры, РФнең югары һөнәри белем бирү буенча мактаулы хезмәткәре. Төп фәнни хезмәтләре эластик кабырчыклар һәм аркалы корымаларның көчәнеш-деформация халәтен, тотрыклыгын һәм тирбәнәшен тикшерүгә багышланган. 170тән артык фәнни һәм методик хезмәтләр, шулар арасында татар телендә язылган «Теоретик механика» дәреслегә, 11 уку кулланмасы, күп кенә методик күрсәтмәләр авторы.

Камалов А.З. Выдающийся ученый и педагог.

В статье приводятся основные этапы жизни и творческой деятельности выдающегося ученого-астронома, замечательного педагога высшей школы, одного из основоположников Казанской школы селенодезических исследований в астрономии Ш.Т. Хабибуллина.

Чорыбызның танылган астрономы, үзен гыйльми эшчәнлегә белән астрономия фәненең дөньякүләм үсешенә шактый зур өлеш керткән, аңа нәтижәле хезмәт күрсәткән һәм югары квалификацияле белгечләр хәзерләүдә, тәрбияләүдә дә күп көч сарыф иткән Шәүкәт Таип улы Хәбибуллин Казан дәүләт университеты галимнәре арасында лаеклы урын алып тора.

Шәүкәт Хәбибуллин 1915 елның 25 гыйн-

варында Ташкент шәһәрәндә дөньяга килә. Аның бабасы – китап басу остасы Шәһингәрәй Бикколов Петербург Фәннәр академиясе һәм Казан университеты типографияләрендә эшләгән. Урта Азиядә китап басу эшен үстерү максатыннан Ш. Бикколов һәм аның тагы өч иптәше 1881 елны Төркестан краеның генерал-губернаторы чакыруы буенча Казаннан Ташкентка күчеп киләләр. Эшчеләр, алар-

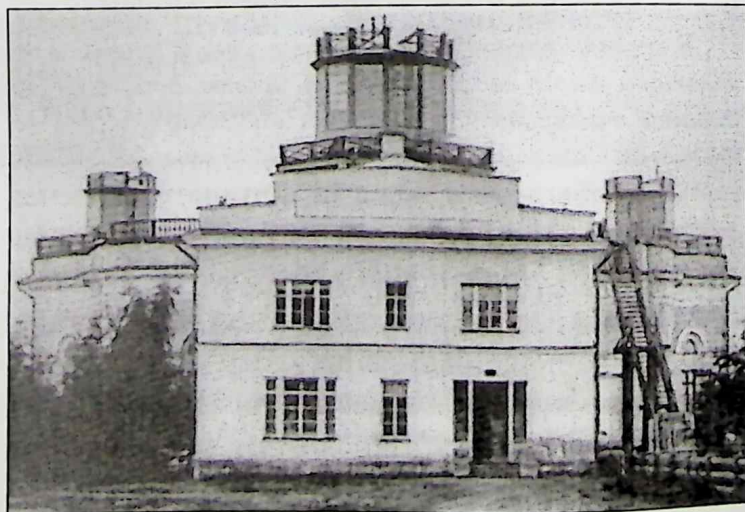
ның гаиләләреннән, йорт җиһазларыннан һәм бастыру станокларыннан торган бу кәрван ком чүлләре аша берничә айдан соң гына Ташкент шәһәренә килеп җитә. Булачак бөек астрономның әнисе Асма Бикколова нәкъ менә шул авыр сәяхәт вакытында дөньяга килә дә инде. Һичшиксез, Шәүкәтнең бабасы Ш. Бикколов үзбәк милли матбагасына нигез салучыларның берсе була. Шәүкәт ярлы гаиләдә һәм авыр шартларда үсә, аның әтисе, каты күңелле кеше буларак, улының малай чактагы юләр шуклыгына юл куймый.

Шәүкәт Таип улы, күп балалы семьяда беренче бала буларак, үзенң мәстәкыйль тормыш адымнарын бик яшыли, иртә ясый. Җиде еллык мәктәпне тәмамлый һәм комсомол чакыруы буенча Ленинградка китә, биредә ул кыска сроклы химик-лаборант курсларында укый һәм, курсларны тәмамлаганнан соң, Казахстанда төсле металл һәм тимер чыганаclarын эзләү буенча геологик эзләнүләр экспедицияләрендә эшли. Озын салкын төннәрне Шәүкәт Хәбибуллин учак янында гамьсез генә жылынып утырмый. Ул үзен чолгап алган иксез-кырыйсыз күк йөзәндәге жем-жем итеп торган серле йолдызларны күзәтә, күк йөзәндәге бу гармониягә соклана, гажәпләнә, бу гажәп серләрне аңлау теләге аңа тынгылык бирми. Ә инде Җирнең иң якин табигый иярчене – Айның соры таплары, якты өлешләре ниндидер сихри көч сыман үзләренә тарталар, томландыралар. Күрәсен, геологик эзләнү экспедицияләре дәверендә күзәтелгән Галәмнең төнге можизалары яшь Шәүкәтне геолог түгел, ә нәкъ менә күк йөзә жисемнәрен тикшерү белгече – астроном булырга кирәк дигән нәтижәгә китерәләр дә инде. Шәүкәт Таип улы үз алдына куйган бу максатны тормышка ашыру ниятеннән Алма-Ата шәһәрендә рабфакта белем алуын давам итә, 1934 елны рабфакны тәмамлай. Ниһаять, астроном булу теләге аны Казан дәүләт университетына алып килә. 1934 елны Шәүкәт Хәбибуллин университетның астрономия бүлегенә кабул ителә һәм укый башлай. Университетта уку дәверендә ул математика, физика кебек фундаменталь фәннәр буенча төпле белемне күренекле профессорлар Н.Г. Четаев, Н.Н. Парфентьев, Б.М. Козырев һ.б.дан ала. Һичшиксез, Шәүкәт Хәбибуллинның профессор Д.Я.

Мартынов белән очрашуы киләчәктә аның галим-астроном булып формалашуында гаять зур роль уйнай.

Астрономия обсерваториясе директоры профессор Дмитрий Мартынов менә дигән лектор, астрономик күзәтүләрнең илһамлы энтузиасты, Казан университетында тикшеренүләрнең яңа астрофизик юнәлешләренә нигез салучы була. Д.Я. Мартыновның гыйльми хезмәтләре алмаш-тотылышлы йолдызларны өйрәнүгә багышланган. Массалар үзәгә тирәли хәрәкәтләнгәндә бер-берсен каплау сәбәпле, мондый йолдызларның суммар ялтыраучанлыгы жирдәгә күзәтүчегә карата үзгәрәп тора. Аларның ялтыраучанлык көкресен тикшерү йолдызларның массасы, радиусы, орбиталь хәрәкәт параметрлары турындагы мәгълүматларны ачыклау мөмкинлеген бирә. Берничә үзгәрүчән йолдызның яктыручанлык көкреләрен төзү һәм аларны тикшерү студент Ш. Хәбибуллинның беренче гыйльми эше булып тора да инде. Бу эшенең гыйльми җитәкчесе профессор Д.Я. Мартынов бик канәгать була һәм В.П. Энгельгардт исемендәге Астрономия обсерваториясендә төшерелгән фотопластинкаларда яңа үзгәрүчән йолдызларны табу мәсьәләсен аңа диплом эше итеп тәкъдим итә. Студент Ш. Хәбибуллин элек билгеле булмаган жиде үзгәрүчән йолдызны ача. Аңа аспирантурага керергә тәкъдим ителә.

Аспирантурада укуның беренче елында ук үзгәрүчән йолдызларга кагылышлы һәм 1940 елны Кояш тотылуы күзәтү нәтижәләренә багышланган өч гыйльми хезмәт бастырып чыгара. 1941 елның 20нче июнендә философия буенча кандидатлык имтиханын бирә, ә 22нче июньдә Германия илбездә каршы сугыш башлай. Сугыш башланып биш көн дә

Казан шәһәр астрономия обсерваториясе

Астрономия обсерваториясе хезмәткәрләре арасында: сулдан уңга – беренче рәттә Белькович И.В., Нефедьев А.А., Мартынов Д.Я.; икенче рәттә Хәбибуллин Ш.Т.

үтми, Ш. Хәбибуллинны Кызыл Армия сафына алалар һәм, кыска сроклы хәрби курслар үткәннән соң, Мәскәү тирәсендәге фронтка жиберәләр. Шәүкәт Таип улы кече лейтенант дәрәжәсендә рәхимсез сугыш эченә кереп китә һәм сугыш юлын Эльба елгасы янында майор дәрәжәсендә тәмамлай. Сугыш елларында Шәүкәт Таип улы артиллериядә хезмәт итә. Ш. Хәбибуллинның сөйләве буенча, үлемнән, каты жәрәхәтләрдән аны еш кына югары физика-математика белеме саклап кала. Ә ул бит дошман гаскәре басып керүдән Мәскәүне саклаудагы, Курск дугасындагы, Днепрны кичүдәге, Варшаваны азат итүдәге, Берлинны алудагы иң аяусыз бәрешләрдә катнаша. Эш, һичшиксез, шунда ки, ул төрле исәпләүләрне төгәл һәм тиз башкара, карталарны жиңел укый, безнең разведка тарафыннан дошман позицияләре төшерелгән аэрофотомәгълүматлардан бик оста файдалана. Фронтта аның бу сыйфатларын тасвирлаучы «студент» дигән кушаматы да була.

Ш. Хәбибуллинның дәһшәтле сугыш елларында онытылмаслык булып күңелендә калган вакыйгаларның берсенә генә тукталып китү урылы булып. Берлинны алу опера-

циясе вакытында Шәүкәт Таип улы Беренче Белоруссия фронтының 47нче армия составына кергән 129нчы укчылар корпусында артиллерия штабы начальнигының разведка буенча ярдәмчесе була. Аның сөйләве буенча, Берлин өчен барган кан койгыч сугышларда һәр адым аяусыз көрәш белән генә атлана.

1945 елның 25нче апрелендә Совет Армиясе фашист гаскәрләренә Берлин группировкасын чолгап алуны төгәлли. 30нче апрельдә Ш. Хәбибуллин хезмәт иткән 129нчы укчылар корпусы тәртипсез рәвештә чигенүче дошманны куа барып, Эльба елгасының көнчыгыш ярына чыга, көнбатыш ярында Америка гаскәрләр тора. Язның бу матур көнендә союздаш америка гаскәрләре белән очрашу Шәүкәт Таип улының хәтерендә гомер буе кала.

Америкалылар түзмиләр, елга аша йөзеп чыгалар, безнең совет солдатларын кочаклыйлар, үбәләр. Көчле «ура» Эльба ярларын яңгырата, фуражкалар, пилоткалар һавага оча. Һәр кешенең йөзәндә шатлык, һәркем шулкадәр кан койган, кешелек тарихы белмәгән авыр сугышларда, көрәшләрдә жиңүе, шул жиңү бөйрәмен күрә алуына чиксез шатлана иде, дип искә ала торган була Ш. Хәбибуллин Жиңү

Бәйрәмен билгеләп үткән саен. Бөек Ватан сугышы кырларында күрсәткән батырлыклары өчен Шәүкәт Таип улы 5 орден һәм 3 медаль белән бүләкләнә. Берлин операциясендә катнашкан һәм анда күрсәткән батырлыгы өчен бирелгән Сугышчан Кызыл Байрак ордены һәм «Берлинны алган өчен» медале аның өчен иң кадерлеләре була.

Сугыш тәмамлана, тыныч тормыш башлана. Физика-математика фәннәре докторы, астроном О.И. Бельковичның Ш.Т. Хәбибуллин турындагы истәлекләреннән бер өзек китерик: «Сугыш тәмамланып күпмедер вакыт узгандан соң, яшь, чибәр, мундир кигән Шәүкәт Таип улы Хәбибуллин кайтты. Тиздән ул һәм минем әти (И.В. Белькович – физика-математика фәннәре докторы, астроном) бик якин дуслар булып киттеләр. Жәйләрен гаиләләре белән Иделгә коенырга йөри иделәр, бәйрәмнәрне бергә үткәрәләр, ә күзәтүләр булмаган буш кичләргә безнең өйдә преферанс уйный иделәр». Бу нисбәттән шуны да әйтеп китәргә кирәк, элек-электән шундый әйтем булган: сугыш кырларында озак йөргән, күп кан койган кеше кансызлана, тупаслана, рәхемсезләнә башлый. 1941-45 елгы сугыш чын Ватан сугышы булганга, анда катнашкан һәм исән кайткан ватандашларыбызга югарыда күрсәтелгән сыйфатлар хас булмады. Алар илне, жимерелгән шәһәрләребезне, икътисадны торгызу, фән һәм техниканы югары дәрәжәгә күтәрү ниятеннән дөртләнеп кайттылар һәм Ватанга чын күңелдән хезмәт иттеләр.

1946 елның язында Шәүкәт Таип улы Казан университеты каршындагы аспирантура-

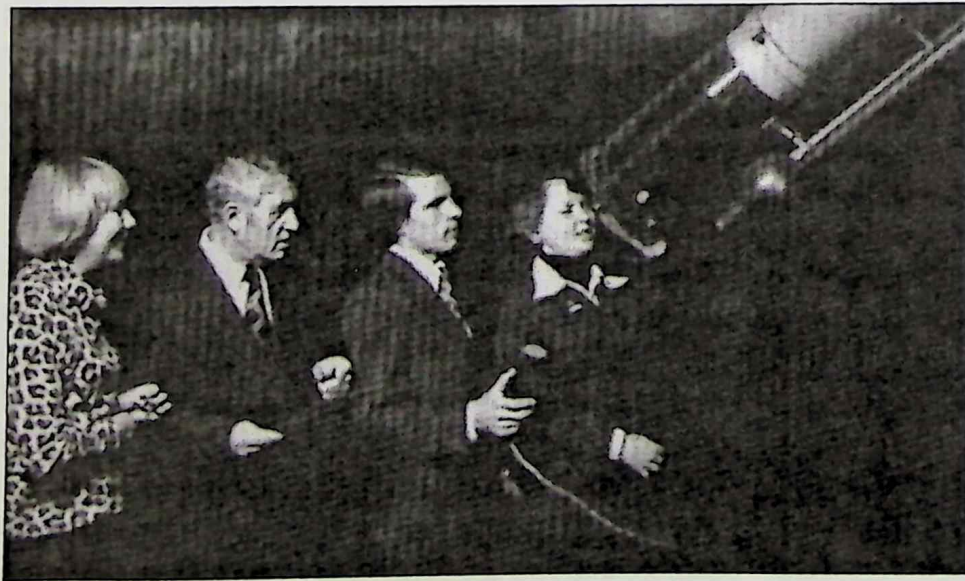
да белем алуын дәвам итә, ә ике елдан соң безнең Галактиканың структурасын тикшерүгә багышланган кандидатлык диссертациясен яклый.

XX гасырның 60нчы елларында Казан астрономы М.А. Ковальский йолдызларның күк йөзәндәге үз хәрәкәтләрен анализлау нигезендә Галактиканың әйләнүе турындагы гипотеза тәкъдим итә. Бу гипотезаның дөреслегенә бары тик 70 нче елдан соң гына раслана. Нәкъ менә Казан университетында Шәүкәт Таип улы йолдызларны астрономик тикшерүгә яңадан башлап җибәрә дә инде. Ул Галактика яссылыгынан, Галактика үзәгеннән һәм анти-үзәгеннән, Галактика радиусына перпендикуляр юнәлешләрдән төрле ераклыктагы йолдызларның урнашу тыгызлыгын (таралуын) хисаплау ысулын кулланып өйрәнә. Бу тикшеренүләр нәтижесендә Шәүкәт Таип улы төньяк һәм көньяк галактик ярымшарларның Галактика яссылыгына карата симметрик булуларын, Галактика үзәгенә якынлашкан саен йолдызларның тыгызлыгы үсүен, Кояш йолдызлар тыгызлыгының кимү өлкәсендә яки Галактиканың ике спираль җиңсәсе арасында урнашкан булуын күрсәтә. Йолдызларны астрономик тикшерүләренә бу гыйльми юнәлешкә җәеп киләчәклә юнәлеш булып чыга. Бик кыска вакытта Шәүкәт Хәбибуллин бик кызыклы мәгълүматлар ала, нәтижеләр ясый, бу яңа мәгълүматлар йолдызлар астрономиясә буенча дөреслекләргә кертелә.

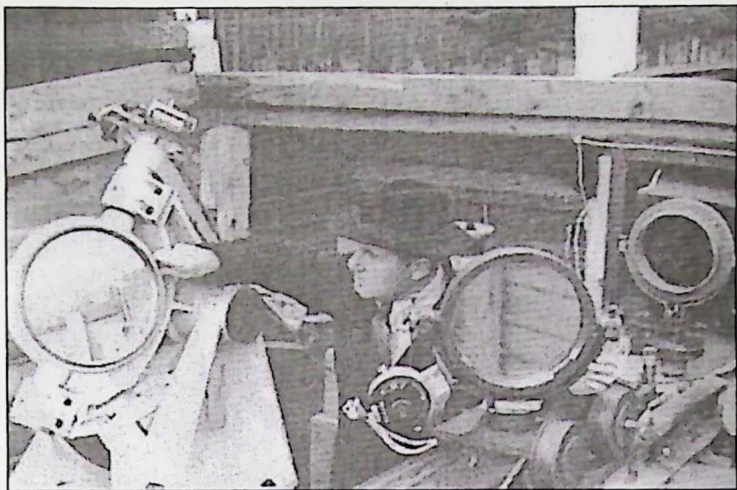
Сугыштан соңгы еллардагы тормышның кыенлыклары олы буын кешеләренә бик яхшы таныш. Шәүкәт Таип улы, гаиләне матди яктан тәэмин итү максатыннан күрәсәң, observa-

ториядә эшләү белән бер үк вакытта университетта астрономия кафедрасында да эшли. Студентларга көненә бишәр-алтышар лекция укый, Казаннан обсерваториягә кайтып, төннәрен йолдызларны күзәтә.

Казанда Айның әйләнүен тикшерү XIX гасырның соңында ук профессор Д.И. Дубяго тарафыннан алып барыла. Айның үз күчәре тирәли әйләнү периоды, аның Җир тирәсендә әйләнү периоды белән төгәл килү сәбәпле, ул Җиргә карата һәрвакыт бер

Обсерватория хезмәткәрләре белән рефрактометр янында

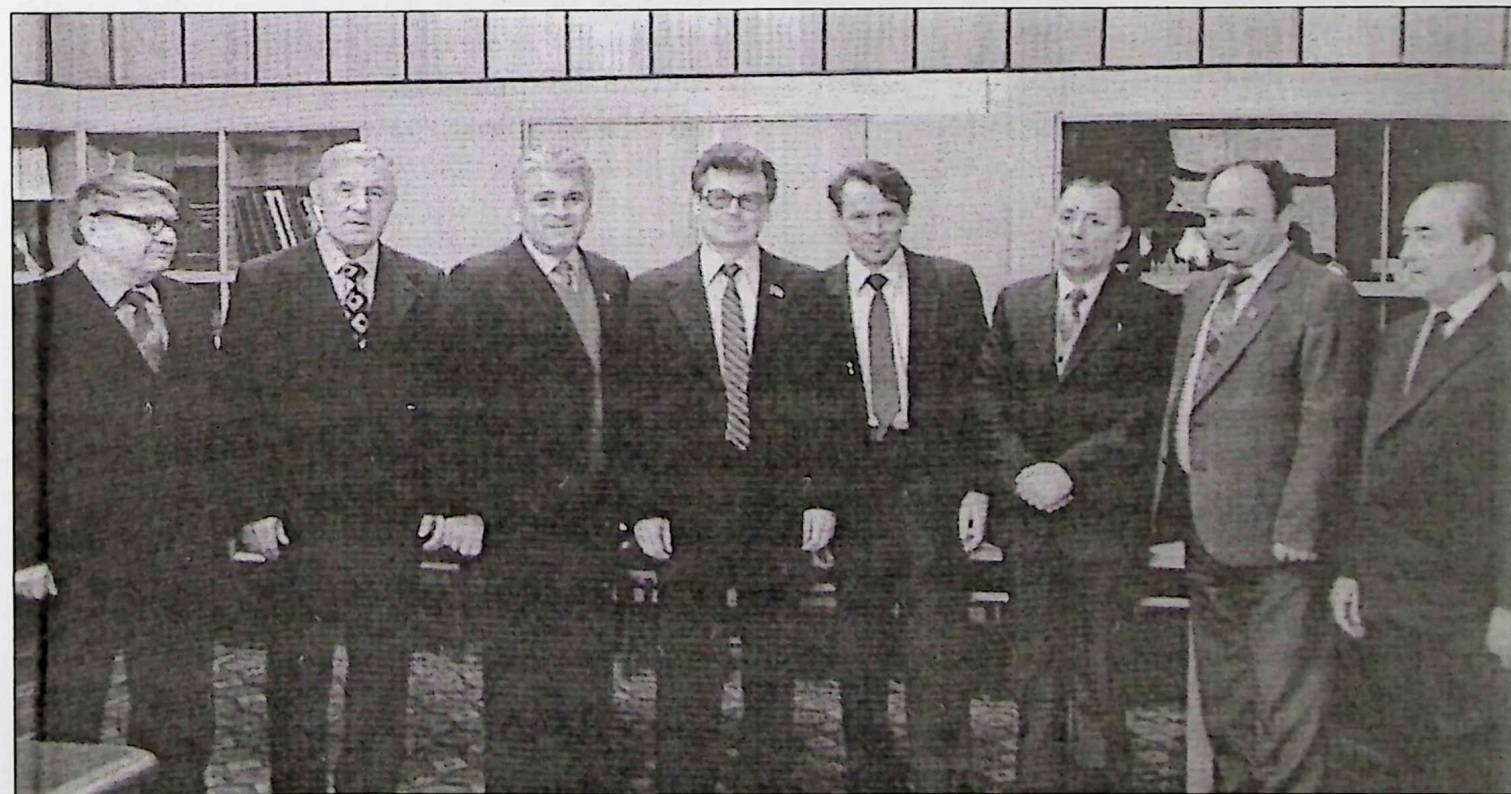

Горизонталь телескоп аша күзәтү

ягы белән генә борылган була. Әгәр дә ниндидер вакыт арасында күзәтү Жирнең төрле нокталарыннан алып барылса, чынбарлыкта Жирдән Ай өслегенең 0,50 түгел, ә якынча 0,59 өлөшкә күзәтергә була. Бу күренеш Айның үзгәрүчән тизлек белән хәрәкәт итүе эллипс буенча, ә үз күчәре тирәли тигез әйләнүе һәм Ай экваторы ясылыгы белән аның орбитасы ясылыгы арасындагы почмакның зур булмавы сәбәпле булу мөмкин. Бу оптик эффект – Айның оптик либрациясе дип атала. Оптик либрация белән беррәттән физик либрация дә бар. Ай үзгәрүчән тизлек белән хәрәкәт итү сәбәпле, Ай эллипсоидының зур ярымкүчәре Жир юнәлешеннән

күпмедер читкә чыга, ә Жирнең тарту көчәнен бу юнәлешкә кире кайтарырга омытла. Бу күренеш Айның физик либрациясе дип атала. Физик либрацияне өйрәнүнең әһәмияте гаять зур, чөнки ул Айның динамик характеристикасын ачыклаучы мәгълүматлар алу мөмкинлеген ача. 1947 елны В.П. Энгельгард исемендәге Астрономия обсерваториясендә урнаштырылган горизонталь телескопны кулланып И.В. Белькович Айның физик либрациясен күзәтүнең яңа ысулын – фотографик ысул тәкъдим итә. Ләкин ул бары сынау өчен генә рәсемнәр эшләп өлгөрә, И.В. Белькович 1949 елны бик яшьли үлеп китә. Казан өчен традицион булган Айның физик либрациясен тикшеренүләренә, якин дуслы Игорь Бельковичның гыйльми эшен давам итү кирәклегә Шәүкәт Таип улына фәнни юнәлешен кискен үзгәртүгә бер сәбәп булгандыр.

1950 елдан башлап Ш.Т. Хәбибуллин бик актив докторлык диссертациясе өстендә эшли, ә 1957 елны Пулково обсерваториясендә «Айның физик либрациясе» дигән темага докторлык диссертациясен яклый. Бу эшендә ул Айны фотографик тикшерү ысулын, Айның физик либрация даимиләрен исәпләгәндә, беренчеләрдән буларак, матрица ысулын уңышлы рәвештә куллана. Шәүкәт Таип улының диссертациясе монография итеп нәшер

Казан дәүләт университетының җитәкчеләре. Сулдан уңга: Хәмидуллин Г.З., Хәбибуллин Ш.Т., Кашафетдинов Р.Г., Коновалов А.И., Шошев И.К., Ганиев И.И., Одринский Н.В., Заботин Я.И.

ителгәннән соң, СССРда селенодезик тикшеренүләр буенча лидерлыкны Казан мәктәбе үз кулында тоты башлый.

Шәүкәт Таип улы искиркеч эшчәнлегә белән аерылып тора. Диссертация өстендә эшләгән дәвердә генә дә диссертация темасына кагылыпшы булмаган 10лап фәнни хезмәт бастырып чыгара. Бу хезмәтләрдә Ай тарафыннан капланган йолдызларны, кометаларны күзәтү нәтижеләре бирелә. Аның 1957 елның 5нче маенда Казан университетының Гыйльми язмаларында нәшер ителгән «Айда урнашкан урынның координатларын хисаплау» дигән мөкәләсә аеруча игътибарга ласкы. Жирнең беренче ясалма иярченең жибәргәнче үк инде Ш.Т. Хәбибуллин киләчәктәге планетаара очышларны күрә белә һәм Ай өслегендәге торышны билгеләүче координатларны хисаплауның гади астрономик ысулын тәкъдим итә. 100 ел дәвамында Айның физик либрациясен тикшерү саф теоретик кызыксыну белән генә чикләнә. Ә инде космик апарталарны очыра башлагач бу теоретик тикшеренүләр аеруча гамәли мөһимлеккә күтөреләләр. Космик апаратларны Айга утырту максаты белән жибәрә башлагач, аның өслә-

космик апаратларның очуы белән идарә итү үзегенә чакыралар. Шәүкәт Таип улы космик апаратларның очу траекторияләрен хисапланда Айның физик либрациясен төгәл рәвештә исәпкә алу инструкциясен төзи.

XX гасырның 70нче елларында Ш.Т. Хәбибуллин иярченнәреннән массалар үзәге тирәли әйләнү теориясә белән кызыксына башлый һәм аларның әйләнешләрен сурәтләүдә беренче буларак эллиптик функцияләренә жәлеп итә. Аның тарафыннан Меркурий һәм Венераның әйләнү теориясә төзелә. Планеталарның иң мөһим параметрларының берсә булып аларның экваториаль яссылык белән эклиптика арасындагы почмак тора. Меркурий өчен бу почмак әлегә кадәр ышанычлы табылмаган. Ш.Т. Хәбибуллин тарафыннан эшләнгән теориянең иң мөһим нәтижәсә – Меркурий экваторы авышлыгының почмагы урнашкан диапазонны билгеләү була.

1975 елны Төньяк Кавказда Ш.Т. Хәбибуллинның тырышлыгы аркасында Казан университетының Цейс-400 телескобы урнаштырылган күзәтү базасы барлыкка килә. Университет өчен яңа 1,5 метрлы телескоп төзүне оештырып жибәрүчә дә ул.

1960 елны университетның физика-математика факультетыннан физика һәм механика-математика факультетлары бүленеп чыгалар. Яңа оештырылган физика факультетының деканы итеп Шәүкәт Таип улын сайлап куялар. Ш.Т. Хәбибуллин декан булган чорларда физика факультеты студентлар тормышының барлык өлкәләрендә дә (тәртип, уку күрсәткечләре, спорт, үзешчән сәнгать һ.б.) лидерлыкны бирмиләр. Бу факт аңарда яшыләрне аңлау, аларны оештыру сәләте гаять көчле булуын күрсәтә.

1965 елны Шәүкәт Таип улы университетның фәнни эш буенча проректоры итеп куела. Проректор булып эшләгән чорда ул бик күп өлкәләрдә фәнни тикшеренүләренә үстерүдә, аларны оештыруда гаять күп хезмәт куя. Ул фән буенча проректор булып эшләгәндә университетта фәнни тикшеренү бүлегә оештырыла, фәннең перспектив юнәлешләре буенча өр-яңа фәнни лабораторияләр (бионика, микробиология лабораторияләре, Көнъяк астрономия станциясә, хисаплау үзәге һ.б.) ачыла. XX гасырның 80-90нчы елларында Казан университетында башкарылачак фәнни тик-

Тормыш иптәше Рәисә белән

гендәге төрлө объектларны, шул исәптән космик апаратларны Айның билгелә бер өлкәсенә утырту проблемасы көн тәртибенә куела. Ай өсләге тигез булмау сәбәплә, космик апаратларны аның билгелә бер төбәгендә берничә метр төгәллек белән утырту мөһим проблема була. 60нчы елларның башында Ш.Т. Хәбибуллинны, аңардан консультация алу максатыннан,

Түгәрәк өстәл – түгәрәк бәхет

шеренүләрнең төп гыйльми юнәлешләре исемлегә эшләнә.

Оештыру эшчәнлегенә гаять күп вакыт һәм көч сарыф итүенә карамастан, ул яшь фәнни кадрлар әзерләүгә дә зур көч куя. Аның житәкчелегендә 15 кеше кандидатлык һәм 2 кеше докторлык диссертацияләрен якыйлар. Хәзер аларның күбесе дөнья күләмендә танылган галимнәр.

Германиядә Макс Планк исемендәге астрофизика институтының директоры, Мәскәүдә космик тикшеренүләр институты лабораториясенең мөдире, РФА һәм ТФАсе академигы Рәшит Сүняев болай яза: «Хәтерлим, көннәрнең берендә Казанга конференциягә килдем. Университет коридорлары буенча йөрәм. Ишекләрнең берсендә Казан университеты проректоры – Шәүкәт Таип улы Хәбибуллинның фамилиясен күрдем. Аның янына керәм, янәсе мин Мәскәүдән, СССР ФАнең гамәли математика институтынан яшь фән кандидаты, сезнең белән сөйләшеп алырга мөмкинме? Акыллылыгы һәм сабырлыгы йөзенә сибелеп торган, олыгая барган бу кеше минем сорауларга төптән уйлап, җентекле тикшереп җавап бирә-бирә 40 минут вакытын үткәрдә. XX гасырның 60нчы еллары азагы булуын искә алсак – бу вакытлар бик гадидән..., ә заманы өчен аңа биргән минем сораулар да бик үк җайлы түгелләр иде. Мин бик тә кызу яшь кеше, минем муенны бик тиз сындырулары мөмкинлеген, ниһаять, мин аңладым.

Җае килеп мондый акыллы һәм түземле кеше белән очрашуның киләчәктә минем

өчен файдасы гаять зур булды. Соңыннан ул мине үзенең кайбер коллегалары – астрономнар белән таныштырды. Семинарда мин доклад белән дә чыктым, бер яшь фән кандидаты белән бик озақ әңгәмә алып бардык. Шуннан соң ул минем дуслым булды. Ул – Хәбибуллинның эшен дәвам иттерүче ТФАсе академигы Наил Абдулла улы Сәхибуллин. Бер дигән галим, искиткеч оештыручы. Аның белән күп эшләрне бергә башкарабыз».

Шәүкәт Таип улы «Казан шөһәр астрономия обсерваториясе хезмәтләре»нең редакторы, «Жир, Ай, Планеталар» халыкара журналы (Голландия) редакциясе Советы әгъзасы, «The Moon and Planets» журналының редколлегия әгъзасы, СССР ФАсе каршындагы Астрономия Советы бюросының, Халыкара Астрономия Берлегенең әгъзасы вазифаларын да үти. Аның фәнни һәм иҗтимагый эшчәнлегенә югары бәяләнә: ул Ленин ордены, Октябрь революциясе ордены, Хезмәт батырлыгы өчен һ.б. медальләр белән бүләкләнә.

Шәүкәт Таип улының кеше буларак сыйфатларын тасвирлауны танылган язучы Габдрахман Минский сүзләре белән йомгаклау урынлы булыр: «Тормышта шундый кешеләрне очратасың, алар үзләренең гажәп ачык күңелләре, гадел һәм гадилекләре белән синдә, күрүенә үк, әйбәт тәэсир калдыра».

(Мәкаләдә китерелгән мәгълүматлар, фоторәсемнәр белән уртаклашкан КДУның астрономия кафедрасы мөдире, академик Н.А. Сәхибуллинга редакция исемненән рәхмәтебезне белдерәбез).

ӨЛКӘН ДУСТЫМ ШӘҮКӘТ АБЫЙ

Нәүфәл Ризванов

НӘҮФӘЛ ГАЯЗ улы РИЗВАНОВ – физика-математика фәннәре докторы, В.П. Энгельгардт исемендәге Астрономия обсерваториясенең фотографик астрономия бүлегенә мөдире. Фәнни хезмәтләре селенәдезия, фотографик астрономия һәм астрономия җиһазларын җитештерү мәсьәләләренә карый.

Ризванов Н.Г. Мой старший друг Шаукат абый.

Известный астроном делится своими воспоминаниями о Ш.Т. Хабибуллине.

Шәүкәт Таип улы Хәбибуллин белән мин беренче тапкыр 1953 елда очраштым. Ул безгә – Казан университетының 3нче курс студентларына – йолдызлар астрономиясе буенча лекцияләр курсы укырга килгән иде. Башта без дустанә, булачак күрәнгәч астроном, профессор Эрик Дибай белән аны кызыксы һәм алдан ук күрүчән кеше итеп кабул итмәдек. Күрәнгәч, бу Шәүкәт абыйның материалны артык төпченеп бирүеннән, аның гадәти тоелган чынбарлыкларны да күп тапкырлар кабатлавыннан шулай булгандыр. Мин аның предметның барлык үзенчәлекләрен һәрбер студентка җиткерергә омтылганлыгын соңрак аңладым. Ул материалны төплә белүгә таләп итә иде.

В.П. Энгельгардт исемендәге астрономия обсерваториясендә (ЭАО) практика узганда без аның гадәти тормышта да, фән өлкәсендә дә бик кызыксы һәм оригиналь шәхес булуын таныдык. Үзе докторлык диссертациясә өстендә эшләсә дә, вакытын жәлләмичә һәр студентка игътибар бирә иде.

Шәүкәт абый һәвәсләнүчән кеше иде. Обсерваториядә кичләрен волейбол баталияләргә уза. Безнең янга волейбол уйнарга “Обсерватория” бистәсеннән күп кенә яшьләр килә. Шәүкәт абый уенда катнашканда уен барышын билгели, без оттырганда кызып китә, без җиңгәндә балаларча шатлана. Барлык яшьләр аны яраталар иде. Бу урында бер мисал китерү җитәдер. Ул вакытларда бистәдә “шпана”лар да бар иде. Көннәрдән бер көнне Казаннан кайтканда Шәүкәт абыйның сөйләсән “хулиганнар” төркеме очрата һәм таламакчы була. Шул вакытта аларның

берсә: “Бу бит Шәүкәт абыйның сөйләсә”, – дип кычкырып җибәрә, төркем сөйләсәнә бәйләнми. Өйгә кайткач ул: “Шәүкәт, бөтен шпанаһар синең дуһлар икән”, – ди.

Шул ук вакытта ул беркайчан да “әшнәлек”кә бармый торган, кирәк дәрәжәдә шөһрәт яратучы һәм кырысрак кеше иде. Аның турында студентлар соңрак: “Феодал, әмма кеше”, – дияләр иде. Ниндидер юбилейда, Шәүкәт Таип улы турында сүз чыккач, университет ректоры аны кызу канлы, әмма “куен астында таш йөртми” торган кеше дип тасвирлаган.

1954 елда университетны тәмамлаганнан соң, безнең астрономнар төркеме тимер юл мәктәпләренә математика, физика һәм астрономия укытучылары итеп җибәрелде. Мин Караганда тимер юлындагы Есиль станциясә мәктәбенә эләктем. Бер елдан соң Казанга кайттым. Ул вакытта обсерваториядә буш урын юк иде. Мин СССРның барлык астрономик обсерваторияләренә эшкә алуларын сорап хатлар җибәрдем. Казахстан Астрофизика институтыннан (АФИ) уңай җавап алдым. 1958 елда, әнием авыру сәбәплә, кире Казанга кайттым һәм ул вакытларда директор булып эшләгән А.А.Нефедьевның шәхси инициативасы белән эфемер вакытны билгеләү максатында Айны күзәтү өчен обсерваториягә урнаштым. Ул вакытта Ш.Т.Хәбибуллин Ай тематикасы буенча докторлык диссертациясен тәмамлап килә иде. Минем өчен Ай астрономиясә, АФИдагы астрофизик тикшеренүләрдән соң, яңа юнәлеш булды. Шул вакытта Шәүкәт абый миңа бик күп ярдәм итте һәм, минем фикеремчә, яшьлек

аермасына карамыйча, без тора-бара дуслашып киттек.

Үтенечем буенча, ул вакыт-вакыт сугыш елларын искә төшерә иде. Ул сөйләгән берничә вакыйга әле дә исемдә. Аның фикеренчә, сугышта хатын-кызлар бик түземле булганнар һәм кешелек сыйфатларын ирләргә караганда сирәгрәк югалтканнар. Бервакыт алар өч элемтәче кыз һәм бер лейтенант белән алгы фронттан батальон штабына барганда миномет утына очраганнар, бер иске воронка күрәп, шунда сикергәннәр. Лейтенант воронканың төбенә үк поскан, ә кызлар, воронка кырыена утырып, тыныч кына ут бетүен көткәннәр.

Шәүкәт абый дошман позициясенең аэрофотосурәтләрен бик җиңел укыган, шуңа күрә түрәләр аны башка белгечләргә үрнәк итеп куя торган булганнар. Шуңа һәм башка сәбәпләр аркасындадыр, мөгаен, аны артбатальон штабы начальнигының урынбасары итеп билгеләгәннәр.

Шәүкәт ага төнлә прожекторлар кулланып атаклы Зеелов биеклеген алудан катнашкан. Бу вакытта маршал Г.К.Жуков та аңа игътибар иткән. Ул маршалны бик кырыс, еш кына “максат – чараны аклый” принцибы буенча эш итә торган кеше итеп тасвирлый иде.

Сугыштагы хезмәтләре һәм батырлыклар

ры өчен Ш.Т.Хәбибуллин күп кенә орден һәм медальләр белән бүләкләнгән. Ул Берлин янындагы Потсдам астрономик обсерваториясенә эләгүе турында да сөйли иде. Монда приборларның күплегеннән, әдәбият һәм фәнни “атмосфера”дан аның исе киткән. Аның әйтүенчә, аңа аларны тимер юл вагонына тутырып, Энгельгардт исемендәге астрономия обсерваториясенә җибәрү берни тормаган. Эмма ул аны эшләмәгән. Башка хәрбиләрдән аермалы буларак, сугыштан кайтканда аның өстендә шинель, ә кулында – көнкүрештә кирәкле вак-төяк тутырылган кечкенә генә бер чемодан була.

Сугышка Шәүкәт ага ЭАО директоры Д.Я.Мартынов аспиранты булган чакта алына. Сугыштан соң ул майор дәрәжәсендә була. Йолдызлар астрономиясе буенча кандидатлык диссертациясе өстендә эшен башлый. Бу вакыттагы аның фәнни ачышы йолдызлар астрономиясе буенча дәреслекләргә кергән.

1949 елда Ай астрономиясе буенча белгеч И.В.Белькович вакытсыз үлеп китә. Шәүкәт агадан тыш, йолдызлар астрономиясе белән Д.Я.Мартынов үзе дә шөгыльләнгән. Шәүкәт агага Ай тематикасына кушылу йөкләнелә: ул 8 метрлы телескопны эшләү хәленә китерергә, Айны сурәткә төшерергә һәм аның физик либрациясен өйрәнергә тиеш була. Тәртипкә буйсынучан кеше була-

Яңа фәнни эзләнүләр алдынан: сулдан уңга – утырганнар Хәбибуллин Ш.Т., Ризванов Н.Г., Кибардина М.И., Тутышкина З.К.; басып торалар Рәхимов Л.И., Жуков Г.В., Загреддинов Р.В., Кашеев Р.А. һ.б.

рак, йолдыз астрономиясенә мәкиббән булса да, ул мондый карарга каршы чыкмый. Эшкә сәләтлеге һәм таланты аркасында Ш.Т.Хәбибуллин 9 елдан соң докторлык диссертациясен яклый. Ул һәрвакыт үзенә казанышларын таланты белән түгел, ә хезмәт сөючәнлегенә белән бәйли иде.

Ш.Т.Хәбибуллинның Ай тематикасы буенча нәтижәләреннән күренгәнчә, Айның фигурасын һәм әйләнешен өйрәнгәндә фотография ысулын куллану уңышлы санала. Элегрәк чит ил астрономнарының берсе хата жибәргәч, фотография ысулының кулланыла алмавы турында фикер барлыкка килгән вакытта бу бигрәк тә бик мөһим була. (Шәүкәт аганың аспиранты К.С.Шакиров дөньяда беренче булып Ай массасының үзәгә аның фигурасы үзәгеннән Жиргә 3,3 км га якынарак булуын ачыклай).

Ай тематикасыннан тыш, Шәүкәт ага фотографик астрономия белән кызыксына. Без аның белән берничә тапкыр кометаларны күзәттек һәм яңа астрограф төзедек. Гомумән, ул астрономия үсешендә һәм яңалыклар кертүдә актив катнаша иде. Аерым алганда, ул Алма-Ата Тау астрономия станциясен оештыруга һәм ЭАОда яңа юнәлешне — Шмидт һәм Максудов системаларындагы те-

лескоплар ярдәмендә Галактика төзелешен фотометрик һәм спектраль күзәтәләр аша өйрәнү юнәлешен үстерүгә булышты.

1961 елда, И.А.Дюков вафатыннан соң, Ш.Т.Хәбибуллинны астрономия кафедрасы мөдире, ә 1965 елда Казан университетының фәнни эшләр буенча проректоры итеп билгеләделәр. Бу чорда ул ЭАОга шактый ярдәм итте. Аның инициативасы һәм матди ярдәм белән ЭАОда АЗТ-14А рефлекторы куела. Аның актив ярдәм белән Нахичевань һәм Зеленчук тауларына экспедицияләр оештырыла. Минем Шәүкәт ага кабинетында Зеленчук станциясендә телескопларны ничек урнаштыруны планлаштырып утыруыбыз хәзер дә хәтеремдә. Бер павильонга Шмидт системасындагы телескоп урнаштырдык. Станция төзелеп беткәч, телескопны Алма-Ата станциясеннән Зеленчукка күчердек.

Казан университетының фәнни эшләр буенча проректоры булып эшләгәндә дә, элек ЭАОдагы кебек, Шәүкәт ага астрономия кафедрасы хезмәткәрләре белән кышларын һәр якшәмбе Казан белән ЭАО арасын чаңгыда уза иде. Шәүкәт Таип улы соңгы көннәренә кадәр фән белән актив шөгыльләнә.

АЙНЫҢ ИРЕКЛЕ ФИЗИК ЛИБРАЦИЯСЕ БАРЛЫГЫ МӘСЪӘЛӘСЕНӘ*

Шәүкәт Хәбибуллин

Ирекле һәм мәжбүри тирбәнешләр, ирекле һәм мәжбүри ешлык, резонанс төшенчәләре, суперпозиция принцибына бәйле буларак, сызыкча системаларга гына хас. Нәсызыкча системалар өчен бу принцип үтәлми. Мондый системаларда аерым гармоникалар бер-берсе белән бик катлаулы тәэсир итешеләр, шуның нәтижәсендә тирбәнеш тәшкилләгечләрен үзара бәйсез рәвештә карау мөмкин түгел. Шундый катлаулы һәм нәсызыкча тәэсир итешүләр

нәтижәсендә “ирекле тирбәнеш”, “ирекле ешлыктар” һ.б. төшенчәләр нәсызыкча системалар өчен мәгънәләрен югалталар. Шуңа да карамастан, нәсызыкча тирбәнешләрне тикшергәндә бу терминнарны куллану дәвам итә. Һәрхәлдә, алардан ваз кичү мөмкин булмаса, сызыкча теориядә кулланылган бу терминнарны файдаланганда сак булырга кирәк. Айның физик либрациясе күренеше нәсызыкча тирбәнеш булганга, ирекле либрация төшенчәсен куллануны уңышсыз дип танырга кирәк.

Соңгы елларда күп кенә авторлар Айның хәрәкәтендәге массалар үзәгә тирәли ирекле либрация булмасы турындагы

*Мәкалә “Казан шәһәр астрономия обсерваториясе хезмәтләре” жыйентыгынан (Труды Казанской гор. АО КГУ, т. XXXV, изд. КГУ, 1968) алынды. А.З. Камалов тәржемәсендә кыскартылып бирелә.

фикерне әйтәләр. Бу нәтижәгә беренче булып И.В. Белькович килә [1]. Ул Гартвиг, Банахевич, Яковкиннарның һәм үзенең гелиометрик күзәтүләрен бик жентекләп анализлаганнан соң, ирекле либрация чынбарлыкта булса да, ул гаять кечкенә, ә аның зурлыгы күзәтүләр төгәллегеннән читтә ята, дигән нәтижәгә килә. Ул ирекле либрациянең амплитудасы $4'' \pm 5''$ ка тигез булуын ачыклай.

С.Г. Маковер да ирекле либрация барлыгын тикшерә [2]. Авторның бу эшендә Ай әйләнгәндәге үзтирбәнеш амплитудасы шундый зурлыкка китерелә, бу зурлыкны күзәтүләрнең хәзерге көндәге ысуллары нигезендә табып булмаулыгын күрсәтүгә тагын бер омтылыш ясала.

Башта шуны күрсәтеп китик, әйләнү хәрәкәтенен дифференциаль тигезләмәләрен интеграллаганда, гадәттә, Айны абсолют каты жисем дип фараз итәләр. Моны мәсьәлә чишелешенә беренче якынаю дип кенә карарга кирәк. Ирекле либрацияне тикшергәндә Айны абсолют каты жисем дип карау житәрлек түгел. Икенче якынаю өчен Айның эластик-үзле үзлекләренә дә игътибар итәргә кирәк. Без, Ай жисемендә аның әйләнү хәрәкәтенә каршы торучы зәгыйфь каршылык көчләре бар, ә алар, тормозлаучы момент тудырып, әйләнү хәрәкәтенә каршы торалар, дип фараз итәбез.

Ай акрын әйләнгәндә тормозлаучы момент Айның почмакча тигезлегә ω га туры пропорциональ дип исәплик. Эластиклык көчләрен исәпкә алганда, Эйлерның динамик тигезләмәләрен

$$\begin{aligned} A \frac{d\omega_x}{dt} + (C - B)\omega_y\omega_z &= -k_1\omega_x + N_x, \\ B \frac{d\omega_y}{dt} + (A - C)\omega_z\omega_x &= -k_2\omega_y + N_y, \\ C \frac{d\omega_z}{dt} + (B - A)\omega_x\omega_y &= -k_3\omega_z + N_z \end{aligned} \quad (1)$$

рәвешендә язарга була. Биредә:

A, B, C – Айның баш үзәк инерция моментлары,

$\omega_x, \omega_y, \omega_z$ – мизгели почмакча тизлек векторының Айның баш инерция күчәрләренә проекцияләре;

N_x, N_y, N_z – тышкы көчләр баш моменты-

ның тәшкилләгечләре;

$-k_1\omega_x, -k_2\omega_y, -k_3\omega_z$ – тормозлау моменты компонентлары.

Биредә без физик либрацияне озынлыкта өйрәнү мөмкинлеген бирүче өченче тигезләмәне карау белән чикләнәбез. Айның физик либрациясе теориясендә [3] бәян ителгән берничә үзгәртү юлы белән τ -га түбәндәге карата дифференциаль тигезләмәне табарга мөмкин:

$$\frac{d^2\tau}{dt^2} + 2\delta \frac{d\tau}{dt} + k^2\tau - \frac{2}{3}k^2\tau^3 = M'\gamma \sum H_i \sin h_i. \quad (2)$$

Биредә:

$$k^2 = 0,9852M'\gamma;$$

$$\gamma = \frac{B - A}{C};$$

M' – Жирнең өчләтә массасы;

H_i – санча коэффициентлар;

h_i – буыннары вакытка пропорциональ аргументлар;

$\delta = k_3 / C$ – сүнү коэффициенты.

(2) нче тигезләмәне квазисызыкча дип карарга мөмкин. Квазисызыкча системаларның тирбәнү теориясе [4] нигезендә, (2) тигезләмәсенең резонанссыз чишелешләрен, беренче якынаюда,

$$\tau = A_0 e^{-\delta t} \sin(c_0 + \lambda t) + \sum N_i \sin h_i \quad (3)$$

рәвешендә язып була.

Монда:

$$\lambda = k - 1/4k(A_0^2 e^{-2\delta t} + 2\sum N_i^2); \quad (4)$$

A_0 һәм c_0 – интеграллау даимиләре.

Көткәнәбезчә, квазисызыкча тигезләмәнең резонанссыз чишелеше аңа туры килә торган сызыкча тигезләмә чишелешенә якын. Нәсызыкча очракта үзтирбәнеш ешлыгы λ башлангыч амплитудага һәм мәжбүри тирбәнеш амплитудасы N_i -га бәйле. Сызыкча тирбәнешләрдә мондый бәйлелек юк.

(3)тән күргәнчә, бу системаның сүнүчән тирбәнешенә туры килә. Мәсьәләдә каршылык аз булу очрагы каралганлыктан,

$$\delta < k. \quad (5)$$

Бу тигезсезлек сүнү коэффициенты δ -ның өскә чиген билгели. δ -га берничә санча кыйммәт биреп, озынлык буенча ирекле либрация амплитудасы ничаклы τ вакыты эчендә е тапкыр кимиячәген ачыклау читен булмагачак. Түбәндә сүнү коэффициенты δ -ның кайбер кыйммәтләре өчен релаксация вакыты τ китерелә:

δ	$2,26 \cdot 10^{-3}$	$2,26 \cdot 10^{-4}$	$2,26 \cdot 10^{-5}$	$2,26 \cdot 10^{-6}$	$2,26 \cdot 10^{-7}$
τ	$4,42 \cdot 10^{+2}$ ел	$4,42 \cdot 10^{+3}$ ел	$4,42 \cdot 10^{+4}$ ел	$4,42 \cdot 10^{+5}$ ел	$4,42 \cdot 10^{+6}$ ел

Хәзер Ай либрациясе башланганнан соң аның үзтирбәнеш амплитудасы $0,01''$ ка кадәр күпме вакыт эчендә кимегәнлеген бәялик. Шуны да искәртеп китик: күк җисемнәре масса үзәге тирәли ротация һәм либрация хәрәкәтендә булырга мөмкин.

Элек Ай массасы үзәге тирәли бөтерелеп хәрәкәт иткән, ләкин, кинетик энергия диссипациясе нәтижәсендә, ул либрациягә әверелгән дип фаразлыйк. Ротация һәм либрация хәрәкәтләре арасындагы чик халәт лимитация хәрәкәтенә туры килсен. Бу аерым халәт тирбәнеш амплитудасының 90° һәм периодының $T = \infty$ булуы белән сыйфатлана.

Безнең бәяләү өчен үткәрелгән хисаплауларда мөмкин булган чик очрагынан

δ	$k \cdot 10^{-3}$	$k \cdot 10^{-4}$	$k \cdot 10^{-5}$	$k \cdot 10^{-6}$	$k \cdot 10^{-7}$
τ	$7,6 \cdot 10^3$ ел	$7,6 \cdot 10^4$ ел	$7,6 \cdot 10^5$ ел	$7,6 \cdot 10^6$ ел	$7,6 \cdot 10^7$ ел

Таблицада күренгәнчә, Айның үзтирбәнеше, Жирнең яше белән чагыштырганда, бик кыска вакыт арасында сүнә. Сүнү коэффициенты да гаять кечкенә, ул $\delta = 6 \cdot 10^{-9}$ булган очракта да Айның либрация хәрәкәте 7 миллион елдан соң ук сүнәргә тиеш булган. Бу нәтижә озынлык буенча ирекле либрация-

чыгыйк, ягъни Айның башлангыч үзтирбәнеш амплитудасын 90° дип алыыйк. Хәзер сүнү коэффициенты өчен берничә санча зурлыklar алыыйк:

$$\delta = k \cdot 10^{-3}; k \cdot 10^{-4}; k \cdot 10^{-5}; k \cdot 10^{-6}; k \cdot 10^{-7}.$$

Әгәр дә $\gamma = 0,002524$ дип алсак, ул $f = 0,60$ параметрына туры килә, шул чакта $k = \sqrt{0,9852M'\gamma} = 6,2 \cdot 10^{-3}$.

Айның әйләнү дәверендә аның үзтирбәнеш амплитудасының башлангыч A_0 зурлыгынан $0,01''$ зурлыгына кадәр кимү вакытын

$$T = \frac{\lg A_0 - \lg A}{\delta \lg}$$

формуласы нигезендә табыыйк. Биредә $A_0 = 324000''$, $A = 0,01''$.

Хисаплау нәтижәләре мондый:

нең хәзерге вакытта сүнгән булуын тагы бер кат дәлилли.

Шуны да әйтеп китәргә кирәк, Айның ирекле либрациясе чыннан да сүнгән дип фикер йөрткәндә, без бу күренешне гадәти астрономик күзәтүләр нигезендә генә Жирдән күзәтә алу мөмкинлегенә юклыгын күздә тоталар.

ЧЫГАНАКЛАР

1. И.В. Белькович. Физическая либрация Луны. Изв. АОЭ, 24, 1949.
2. С.Г. Маковер. Бюлл. ИТА, т. VIII, 4 (97), 1962.
3. Ш.Т. Хабибуллин. Труды Гор. АО КГУ, т. XXXIV, изд. КГУ, 1966.
4. И.Г. Малкин. Некоторые задачи теории нелинейных колебаний. Гостехиздат, 1956.
5. Н.И. Панченко. Труды 14-й Астрометрической конференции СССР. – Л., 1960, 232.
6. В.В. Белецкий. Движение искусственного спутника относительно центра масс. Изд. "Наука", 1965.
7. В.И. Сахаров. Труды 12-й Астрономической конференции СССР. – Л., 1957, 314.

ХАЛЫК АКАДЕМИКЛАРЫ

Фәнис Исламов

ФӘНИС ФӘТХЕЛ улы ИСЛАМОВ – педагогика фәннәре кандидаты. Дистәдән артык монографиясе, башка авторлар белән берлектә рус һәм татар мәктәпләренең 5-9 класслары өчен татар теле һәм әдәбияты, тарих фәннәре буенча мәктәп дәреслекләре, педагогика, тел һәм әдәбият, тарих фәннәрен укыту, тәрбия һ.б. темаларга багышланган 300дән артык фәнни-гамәли мәкаләләре басылган.

Исламов Ф.Ф. Народные академики.

В статье рассматриваются основные этапы жизни и деятельности известных педагогов С.Г. Вагизова (1908-2005) и Р.Г. Валитовой (1914-2002).

Арча районы кадәр данлы әдипләр, мәгариф, мәдәният, сәнгать, музыка, фән эшлеклеләрен һ.б. тудырып тәрбияләп үстергән төбәк, минем уемча, Татарстанда гына түгел, бөтен Рәсәйдә юктыр, мөгаен. Бу тарихи төбәктә туып үсмәсәләр дә, бөтен аңлы тормыш юлын анда узган, үзләренең күркәм эш-гамәлләре белән бу изге урынны бөтен дөньяга танытучы мөгътәбәр затлар арасында мәшһүр мәгърифәтчеләр Сәләй Гататдин улы Вагыйзов һәм аның сөекле хатыны Рәмзия Гыйлаж кызы Вәлитева исемнәрен дә горурланып, олы ихтирам белән атыйсым килә минем.

Бу язмамда мөхтәрәм коллегам Сәләй ага тормышын, хезмәт юлын кинрәк аныкларга тиеш булсам да, танылган затка, ул башкарган олуг хезмәткә булган мөнәсәбәтемне яктыртканда Рәмзия апаны бик аз гына да читләтеп үтә, язмышлары, тормышлары, хезмәтләре бербөтенне тәшкил иткән «пар канатлар»ны бер-берсеннән һич кенә дә аерып карый алмадым шул.

Милли мәгърифәтебезнең якты йолдызлары булган галим-педагоглар яшәү дәверендә утыздан артык мәктәп дәреслеге, фәнни эчтәлекле зур күләмле китаплар, методик кулланмалар, дәрес эшкәртмәләре, педагогика, психология, методика мәсьәләләренә багышлап йөзләгән мәкаләләр ижат ителәр. Бу фикер ияләренең дөнья күләмендә аеруча дан тоткан иң кыйммәтле дәреслекләренең берсе – илле елдан артык вакыт дәвамында тулыландырылып, яңартылып, камилләштерелеп килгән, барлык дәреслекләренең, китапларының башлангычы булган «Әлифба»

дәреслеге. 2005 елда аның кырыгынчы басмасы дөнья күрде. Кириллицага күчкәннән соң милли мәгариф тарихында шушы авторлар тудырган бу дәреслек Рәсәйдә иң камил «Әлифба» буларак яшәвен дәвам итә.

Рәмзия апа һәм Сәләй ага – бәхетле мөгаллимнәр булалар. Аларның укучылары арасында кемнәр генә юк: укытучылар, дөүләт эшлеклеләре, халык язучылары Г. Ахунов, М. Мөхдиев һ.б. Гариф Ахунов үзенең остазлары турында менә нинди сүзләр язып калдырды: «Бала чагымның якты көннәрен кабат исемә төшергәннәре өчен «Әлифба» авторларына мең-мең рәхмәт. Шушы «Әлифба»ны укып күзләре ачылган ун меңләгән бала, еллар узгач, зиннәткә арта төшкәч, Рәмзия апа белән Сәләй агага, минем кебек үк, рәхмәт әйтерләр дип ышанам».

Шушы мөхтәрәм мәгърифәтчеләр эшчәнлегендә төп рольне Сәләй ага Вагыйзов уйнавы киң жәмәгатьчелеккә, күпмеңләгән укытучыларга ачык билгеле, әлбәттә.

Сәләй ага Вагыйзов элекке Самара губернасы Богырыслан өязе (хәзерге Самара өлкәсе, Камышлы районы) Байтуган авылында 1908 елның 24нче октябрендә дөньяга килә. Хатыны Рәмзия апа кебек үк, ятимлек газапларын бик яшьли татып үсә ул. Фажига-ле үлем алты айлык баланы әтисез калдыра. Әнисе, улын алып, үз якларына китәргә тели. Тик Шәмсехәят әби килененең бу изге теләгенә каршы төшә. Оныгын үз тәрбиясендә калдыра. Озак та үтми, олы яшьтәге ханымның сәламәтлеге бик начарлана. Шушы вакытта баласыз авылдашлары Гататдин абый

белән Гайшә апа сабый Сөләйманны үз тәрбияләренә ала-лар. Малайның исеме һәм фамилиясе документларда Сөләй Гатат улы Вагыйзов дип языла. Алдынгы карашлы, булдыклы, мәрхәмәтле бу гаилә өгъзалары бик иглекле затлар булып чыгалар. Гататдин абый бик яраткан улының яхшы кеше булып үсүен, белемле булуын тели. Тик теләгенә ахырга кадәр ирешә алмый: 1921 елда авырып мәңгллек йортына күчә.

Белемгә омтылучы Сөләй авыл мәдрәсәләрендә, революциядән соң совет мәктәбендә эшләгән абруйлы зыялы Юныс Хажидан, сәләтле укытучы Шаһит Йосыповлардан дини һәм дөньяви белемнәр ала. Алга таба Камышлыдагы Коммунистик мәктәптә гыйлем эсти, иҗат эше белән шөгыльләнә башлый. Беренче шигырьләре Самарадагы «Урта Идел» газетасында, «Комбайн» исемендәге журналда дөнья күрә. Алга таба үги әнисе Гайшә апа киңәше, рөхсәте белән Сөләй ага Богырыслан педагогия техникумына укырга керә. Табигый сәләтен, тырышлыгын тоеп, укытучылары аңа Оренбургтагы татар-башкорт агропедагогия институты каршында эшләүче әзерлек курсларында белем күтәрергә киңәш бирәләр. Малай биредә бер ай укый. Татар әдәбиятына, мәгарифенә, мәдәниятына якынаерга теләгенә бик зур булуы яшь егетне Казанга алып килә һәм ул 1933 елдан Казан дәүләт педагогия институтының татар теле һәм әдәбияты бүлегенә икенче курсына кабул ителә, Г. Гобәй, Х. Шабаев, Г. Халит, И. Туктар, С. Хәким кебек танылган затлар белән бергә укый башлый. С. Хәким белән бергә бер бүлмәдә яши.

Сөләй ага бу уку йортында 7 яшьтән үксез калып, Эстәрлетамак балалар йортында тәрбияләнгән сөйкемле Рәмзиясе белән очраша. 4 яшьтә – әтисез, 6 яшьтә – әнисез калган, бу шөһәрдә педагогик техникумны тәмамлаган кыз шул ук югары уку йортында

укуын дәвам итә. Биредә алар студентлар гаиләсе коралар. Институтны югары билгеләргә генә тәмамлыйлар. Сөләй Гататдин улы татар теле белгечлегенә буенча аспирантурада укырга калдырыла. Житәкчесе атаклы тел галиме профессор Хужа Бәдигый гаепсезгә репрессияләнгән

сәбәплә, фәнгә омтылган зат аспирантурада укуын дәвам итә алмый. Житәкчесе белән бергә язган морфология дәрәсеге дә кулъязма хәлдә генә кала.

1937 елдан башлап бу яшь гаиләнең тормыш һәм хезмәт юлы Арча яклары белән бәйләнә: алар Арча педагогия училищесында белгечлекләре буенча дөртләнәп эшкә тотыналар. Педагогия училищелары өчен татар теле һәм әдәбиятыннан программалар төзиләр. Тырыш укытучылар әдәби иҗат, драма түгәрәкләре эшләрен оештырып, җанландырып җибәрәләр, даими рәвештә татар язучылары белән очрашулар оештырылар. Тик сугыш афәте бу гүзәл гаиләнең дә уй-хыялларын чөлпәрәмә китерә. Училище Арчадан Үрнәк урман хужалыгына күчә, укучылар саны кими, шунлыктан Вагыйзовларга эшкә Субаш-Аты мәктәбенә күчәргә туры килә.

1942 елда Сөләй ага фронтка киткәч, аның завуч вазыйфасын Рәмзия апа алыштыра. Авыр сугыш елларында аңа дүрт кешене: 2 баласын, кайнаасын тәрбияләү, карау, тамагын туйдыру җиңел булмый, билгеле. Житмәсә фронттагы иреннән дә озак вакытлар беринди хәбәр килми. Сәбәбе шул: Сөләй ага хезмәт иткән минометчылар бригадасы 1943 елда Харьков янында барган сугышларда җолганышта кала һәм немец фашистларына әсирлеккә төшә. Ул башка иптәшләре белән бергә 1945 елга кадәр Германиядә әсирлек газаларын татый.

Тоткынлыкта булуда урынсыз гаепләнеп, Сөләй аганы Печора шөһәрендәге махсус лагергә озаталар. Ул анда ун ел дәвамында даими күзәтү астында төрле эшләр башкарырга

мәжбүр ителә. Әмма үзенә төп белгечлегә буеча укытучы хезмәтен башкара алмый. Лагерда берничә ел үткәч, әдәплә шәхес буларак, аңа гаиләсенә хат язарга рөхсәт бирелә. Дистә еллардан соң кадерле иренә исәнлегә хакында шатлыклы хәбәр алгач та, Рәмзия ханым ике нарасыен җитәкләп Печорага юл ала. Анда «пар канатлар» ике тапкыр гына очрашалар. Кемнәр «әтлегә» булгандыр, «халык дошманы» белән бу очрашуны оештыруда гаепләп Рәмзия апаны эшеннән куалар, иреннән баш тартырга өндиләр, бары тик шул очракта гына эшенә кире кайтарырга вәгъдә ителәр. Балаларны, кайнаңасын ачылыктан, нәфрәттән саклап калу хакына бөтен йөрәгә, күңелә белән ирен яраткан хатынның якин кешесеннән «баш тартырга» мәжбүр була. «Мин кан елап, газалы адым ясарга мәжбүр булдым», – дип искә алды Рәмзия ханым бу каһәрләр елларны. Бу адымны ни өчен ясалганлыгын Сәләй аганың дәрәс аңлачыгына тирән ышана, өметләнә укытучы апа.

Менә шушы чорны, ямьсез вакыйгаларны, мизгелләрен күз алдына китерәсәң дә, бу еллардагы, вакыттагы сәясәтнең пычраклыгына, аерым кешеләрдә булган миһербансызлыкка күп дистә еллардан соң да тирән әрнисәң, рәнҗисәң.

Сәләй ага бары тик 1956 елдан соң гына яраткан бистәсә – Арчага, кадерле хатыны Рәмзия, әнисә Гайшә апа янына кайту бәхетен татый.

Яшь буынны укыту-тәрбияләүгә бөтен белемен, методик осталыгын багышлаган зат 1956-60 елларда сигезьеллык мәктәптә укытучы, район мөгариф бүлегә инспекторы вазифасын үти. Шуннан соңгы хезмәт юлы 1960-70 елларда Арча педагогик училищесында яшь буынны укыту-тәрбияләү, фәнни-методик хезмәтләр иҗат итү белән бәйле.

Сәләй ага әсирлек чорында үткән дистә еллар дәвамында хыялланган теләкләрен, педагогик-методик карашларын, идеяләрен тугры киңәшчәсә, ышанычлы юлдашы Рәмзия ханым, педагогик коллектив белән бергә гамәлгә ашырырга омтыла. Училищәдә беренчә тапкыр бай әчтәлекләр, яхшы җиһазланган татар теле һәм әдәбияты кабинеты оештырыла, йөзләгән күрсәтмә әсбаплар, дидактик материаллар әзерләнә. Әдәби иҗат, драма түгәрәкләре эшә янә камилләшә төшә,

укучыларның иң яхшы иҗат җимешләрен урнаштыручы әдәби газетаны даими чыгару тәмин ителә.

Узган гасырның алтмышынчы елларыннан алып бу ике тырыш укытучының башлангыч классларда татар теле укытуга багышланган мәкаләләре «Совет мәктәбе» («Мөгариф») журналында урын ала килә.

Өчеллык һәм дүртеллык башлангыч мәктәп өчен бу авторлар тарафыннан тудырылган «Әлифба»лар аларга кадәргеләреннән укырга һәм язарга өйрәтү системасы, методлары камиллегә белән уңай якка аерылып торалар. Сәләй ага һәм Рәмзия апа язган барлык дәрәсләкләр, методик ярдәмлекләренң фәнни аппараты татар телен үстерелешле укытуга, академик М.И. Мөхмүтовның проблемалы укыту системасына нигезләнәп каралды.

Педагог-галимнәренң игътибарын лаеклы аеруча кыйммәтләр хезмәте, безнең карашыбызча – дөньяви фәнни педагогик-методик мирасын, уңай укыту тәҗрибәсен тирән өйрәнәп, дидактика, психология, лингвистика казаньшларына таянып укучыларның төрләр өлкәдә үсешенә, бигрәк тә туган тел һәм әдәбият байлыкларын, нечкәлекләрен үзләштерергә булыша алырлык гыйльми-методик әчтәлекләр китаплар иҗат итүендә. Бу өлкәдә аларның югары бәягә лаеклы фәнни казаньшы дип «Башлангыч мәктәптә татар телен укыту методикасы» дигән, 2000 елда Казанның «Мөгариф» нәшриятында 344 биттә дөнья күргән өченчә басма китабын атыйсым килә минем. Бу китапның беренчә басмасы 1975 елда башлангыч мәктәптә укыту процессының барлык төп юнәлешләрен ачыклап, ирекле монография рәвешендә язылган иде. Ә аның яңа басмалары (1993, 2000) шактый камилләштереләп, фәнни аппараты баеылып методика дәрәсләгә итеп бастырып чыгарылды. Инде берничә дистә ел дәвамында шушы китап Рәсәйдә һәм Татарстанда башлангыч класс укытучылары әзерләүгә барлык уку йортларында дәрәсләк булып хезмәт итеп килә.

Бу китапның беренчә басмасы дөнья күргәч тә, академик М.З. Зәкиев аны «Лингвистиканың иң зур казаньшы» дип бәяләгән иде.

Минем карашымча, фәнни тирәнлектә, татар телен укыту методикасының бөтен нечкәлекләрен аныклап, зур осталык белән, күңел җылысын биреп, җаваплылык тосп, яратып

язылган китап булды бу. Аның керешендә татар теле методикасының фәнни нигезләре, бурычлары, укыту методикасына бәйлә күптөрле мәсьәләләр яктыртыла. Хезмәтнең дүрт бүлегендә грамотага өйрәтү, уку, грамматика һәм дәрәс язу, әйтмә һәм язма сөйләм үстерү методлары тирән һәм киң чагылышларын таптылар.

Авторларның мавыктыргыч эчтәлектә язган түбәндәге исемдәге китаплары да киң жәмәгәтчелекне, мәгариф хезмәткәрләрен, укытучылар массасын сокландырып килделәр: өч басмада дөнья күргән «Кызыклы грамматика» (татар теленнән дидактик уеннар һәм мавыктыргыч күнегүләр), «Татар теленнән дидактик материаллар», «Рәсемле әлифба», «Уку китаплары», «Татар теле», «Матур язу дәрәсләре», «Әлифба» белән ничек эшләргә?», «Язарга өйрәнү дәрәсләре»нә методик кулланма», «Туган тел дәрәсләге белән ничек эшләргә?», «1 класста татар теле дәрәсләре», «Башлангыч мәктәптә укыту һәм тәрбия эше тәжрибәсеннән. I-IV классларда класстан тыш уку», «Латин хәрәфләре белән язу һәм уку», «Матур язарга өйрәтү методикасы» һ.б.

Данлы педагогларның фәнни һәм педагогик эшчәнлегенә зур өлеше, нигездә, «Әлифба» дәрәсләге белән бәйлә булды. Татарстан Мәгариф министрлыгы уздырган бәйгедә бу дәрәслек икенче урынны алды, ә иң яхшы китапка уздырган Бөтенроссия бәйгесендә дипломга ласк булды. Мәскәүдә Халык хужалыгы казанышлары күргәзмәсендә катнашкан дәрәслек СССР Министрлар Советы тарафыннан югары бәяләнгән иде. «Әлифба»ны язу һәм камилләштерү елларында алар татар халкы мәгарифе тарихында сакланган барлык әлифбаларны, рус, украин, башкорт, чуаш, үзбәк, тофа һ.б. чит илләрдә чыккан йөзләгән әлифба китапларына анализ ясадылар. Шушы кыйммәтле чыганыкларга таянып, Арча педагогия көллиятендә Рәсәйдә бердәнбер «Әлифба» музей оештырылды. Нигездә Сәләй ага һәм Рәмзия апа тырышлыгы, акылы, осталыгы белән оештырылган бу бай эчтәлекле, нәфис итеп бизәлгән музей даими рәвештә төрле төбәкләрдән, чит илләрдән килгән бик күп кунаклар кабул итә. Студентлар, аспирантлар, укытучылар һ.б. педагогик-методик эчтәлекле докладлар, диплом эшләре, диссертацияләр язганда музей материалларыннан киң файдаланалар.

Ярты гасыр дәвамында яшә буынны, була-

чак укытучыларны укыту һәм тәрбияләүгә бөтен белем, сәләт, күңелен биреп эш иткән олуг шәхесләр – Рәсәй мәгарифе отличниклары, Татарстанның атказанган укытучылары, Каюм Насыри исемендәге премия лауреатлары Сәләй ага Вагыйзов һәм Рәмзия апа Вәлитеваларның татар мәгарифен үстерүгә керткән өлеше ифрат зур. Сәләй аганың бүләкләренә тагын К.Д. Ушинский медале дә өстәлдә.

Сәләй ага һәм Рәмзия апаларның фидакар хезмәте, яхшы кешелек сыйфатлары киң жәмәгәтчелек тарафыннан югары бәяләнде һәм бәяләнде. Татарстан мәتبугатында басылган А.Хәлим, Ф.Ибраһимов, И.Сәгъдиев, Р.Сибгатуллина, Р.Моратова, М.Исхакова, И.Сибгатуллина, Р.Миргазизов, И.Әхмәтова, Г.Гайнетдинова һ.б. мәкаләләре шул турыда ачык сөйли. Р.Фәйзиев бу ике мәшһүр мәгърифәтче турында: «Татар халкының рәсми исем бирелмәгән, әмма бик ласклы проессорлары, академиклары бит алар», – дип, бик горурланып язды. Хезмәттәшләре Р.Моратова, М.Исхаковалар «Татарстан» журналында (1999, № 9, 42 б.) басылган «Яшынәү, күкрәүләргә тиң гомер» исемле уртак мәкаләләрендә Сәләй ага Вагыйзов адрасына атап түбәндәге фикерләрен әйттеләр: «Шундый зур хезмәт кую өчен каян килгән көч?!» – дип, соклану катыш гажәпләнәп куясың һәм шундый фикергә киләсең: милләтне, телне мәкиббән килеп ярату. Сәләй аганың энциклопедик белемнә сокланасың. Фәнни хезмәтләрдә чагылмаган тел үзенчәлекләре, һәр аваз, хәрәф турында сәгәтләр бие сөйли ала иде ул. Иңч тә шикләнмичә, без аны Курсави, Мәржаниләр белән янәшә куяр идек. Ул үзе дә бер ачылмаган, укылмаган китап». (*Рәмзия апа һәм Сәләй аганың фотосүрәте шуннан алынды.* – Ред.)

Соңгы сүз урынында түбәндәгеләрне әйтәсем килә: данлы мәгърифәтче Сәләй Гататдин улы Вагыйзов бөтен гомере бие шәхси тормышында авырлык, жәбер-золымны мултатыса да, нык табигатьле, тормышны, кешеләрне, бигрәк тә яшә буынны сөюче, оптимист характерлы булып калды, сызылып ташланган 20 ел гомере өчен берәүне дә гаепләмәде, берәүгә дә рәнжемәде, яшәешенә соңгы сәгәтләренә кадәр фәнни-мәгърифәтчелек эшчәнлеген нәтижәле дәвам итте. Рухы жәннәттә булсын халык академигының.

СҮЗЬЯСАЛЫШ ОЯЛАРЫ ҺӘМ АЛАРНЫҢ СТРУКТУР ТӨРЛӘРЕ

Илһамия Сабитова

ИЛҲАМИЯ ИСЛАМ кызы САБИТОВА – филология фәннәре кандидаты, Г.Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институты лексикография бүлегенең өлкән фәнни хезмәткәре. Татар теле сүзьясалышының комплекслы берәмлекләре, татар теле лексикографиясе, компьютер лингвистикасы проблемаларына багышланган фәнни мәкаләләр авторы.

Сабитова И.И. Словообразовательные гнезда и их структурные типы.

В статье рассматриваются структурные типы словообразовательных гнезд в татарском языке.

Белгәнәбезчә, татар телендә сүзьясалыш оялары бер тамырдан сүзьясагыч кушымчалары ярдәмендә ясалган сүзләрдән хасыйл була. Һәрбер оя башында ясалма булмаган баш сүз тора. Татар телендә барлык сүз төркемнәре дә сүзьясалыш оялары ясарга сәләтле, ягъни ояның баш сүзе булып барлык сүз төркемнәре дә килә ала. Ояга кергән һәрбер сүз үзара билгеле бер мөнәсәбәттә тора. Ул мөнәсәбәтләр төгәл бер төртипкә салынган.

Оялардагы ясалма сүзләрнең саны ягына килгәндә, әлегә теге яки бу ояга кергән сүзләрнең санын төгәл итеп билгеләү мөмкин түгел. Моның сәбәбе, беренчедән, татар теленең лексик фондының тулысынча системалаштырылмавында булса, икенчедән, татар теленең сүзьясалыш сүзлегә булмауда. Шулай да, кайбер сүзлекләр материалларына таянып, түбәндәгеләре нәтиҗәне ясарга була.

Ояларда тамырдаш сүзләрнең саны бердән алып берничә дистәгә житәргә мөмкин. Баш сүз белән бер генә ясалма сүздән торган ояларны элементар (гади) оя яки микрооя дип атыйбыз:

жәл рәв. сөйл.

жәл=лә(ү) ф.

1

заһир с. йск. кит.

заһир бул(у) ф.

1

заң ияр.

заң=г+ылда(у) ф.

1

Дагстан и.

дагстан =лы и.

1

һ.б.

Ояда ясалма сүзләр саны бердән артса, мондый оя макрооя була. Макроояларга мисал итеп *гадәт* – 18 ясалма сүзе бар, *ел* – 17, *гөл* – 26, *гөмбә* – 25, *диңгез* – 17, *су* – 22, *жыл* – 72, *юл* – 45, *баш* – 66, *аш* – 21, *дүрт* – 49, *еру* – 31, *елау* – 21, *ерту* – 21 һ.б. китерергә мөмкин.

Берүк вакытта, сүзьясалыш ояларының чикләре, аларга кергән ясалма сүзләр саны үзгәрүчән икәннән дә әйтеп үтәргә кирәк. Вакытлар узду белән телдә яңа сүзләр ясала, алар ояларны тулыландыралар. Ә кайвакытта, киресенчә, кайбер сүзләр вакыт узду белән тамырдаш сүзләр белән бәйләнешләр югалталар. Алар төп оядан аерылып чыгып, үзләре бәйсез оя ясыйлар. Мисалга сүз белән *сөйләү* сүзләрен алайк. Кайчандыр алар бер ояга кергән булсалар да, хәзергә көндә икесе ике бәйсез оя хасыйл итә.

Бу юл белән барлыкка килгән ояларны телчеләр этимологик оялар дип атыйлар. *Ис* сүзеннән (хәтер, аң, хис, тойгы) ясалган ояларны этимологик оялар дип әйтергә була. Этимологик оялар татар тел белемендә иң аз өйрәнелгән мәсьәләләрнең берсе, чөнки, билгеле булганча, сүзьясалышы өлкәсендә, гадәттә, сүзләр телнең бүгенге торышы күзлегеннән, ягъни, синхроник планда карала. Ә тарихи күзлектән, ягъни диахроник планнан чыгып тикшерү ул, нигездә, этимология бүлегенең бурычы булып тора.

Татар теле сүзлек составының шактый өлешен яңа сүз ясауда катнашмый торган

сүзләр алып тора: *даимән, гайре, да, дә, дөүләти, зөвал* һ.б. Аларның күбесе алынма сүзләр. Кайбер галимнәр, мәсәлән, Ишбаев К.Г., Моисеев А.И., аларны бер генә тамыр сүздән торган сүзьясалыш оялары дип карыйлар. Икенчеләр (Тихонов А.Н., Земская Е.А.) ялгыз сүзләр дип атыйлар. Безнеңчә, ялгыз сүз дип атау дөресрәк булып иде, чөнки оя булгач бер генә булса да тамырдаш сүз булырга тиеш.

Берүк вакытта, ялгыз сүзләр исемлегенә кергән барлык сүзләргә дә ялгыз сүз дип карарга кирәк дигән фикердән ерак торабыз. Чөнки алардан ясалган сүзләр татар теле сүзлекләрендә теркәлмәгән очрактар бик күп. Бу, бигрәк тә, исемнәргә кагыла.

Ишбаев К.Г., Моисеев А.И. тамыр ояларны сүзьясалыш ояларының беренче структур төре дип карый. Ләкин без татар теле сүзьясалышы системасында ялгыз сүзләргә сүзьясалыш ояларыннан аерып карыйбыз, ә сүзьясалыш ояларын үзләрен дүрт структур төргә бүлөбез.

Беренче төргә ике сүздән торган сүзьясалыш оялары керә. Мондый оялар баш сүздән һәм аңардан ясалган бер ясалма сүздән тора. Татар телендә мондый оялар, нигездә, алынма сүзләрдән ясала:

гадәти с.	гажәеп с.
гадәти-лек и.	гажәеп-лек и.
1	1
гали с.	Мичурин и.
гали-лек и.	мичурин-чы и.
1	1

һ.б.

Бер чылбырдан яки рәттән торган оялар сүзьясалыш ояларының икенче структур төрен барлыкка китерәләр. Бу очракта ясалма сүзләр эзлеклек принцибы белән ясала, ягъни баш сүздән бер генә ясалма сүз ясала (беренче баскыч). Бу ясалма сүз, үз чиратында, икенче сүзгә ясаучы нигез булып тора (икенче баскыч) һәм бу процесс алга таба да шулай итә (өченче, дүртенче һ.б. баскычлар):

гаскәри и.	Мәскәү и.
гаскәри-ләр <i>жый.</i> и.	мәскәү-ле и.
гаскәриләр-чә <i>рәв.</i>	мәскәүле-ләр <i>жый.</i> и.

1 2

1 2

һ.б.

Өченче типка тармаклы оялар керә. Монда тамыр сүздән беренче баскычта берничә сүз ясала, ягъни бер ноктадан жәелгән нурлар принцибы белән тамырдаш сүзләр ясала. Аларны жилпөвечкә охшатып жилпөвеч оялар дип тә атыйлар (Моисеев А.И.):

гаяр и.	гасыр и.
гаяр-лән (ү) <i>ф.</i>	гасыр-лар-ча <i>рәв.</i>
гаяр-лек и.	гасыр-лы и.
1	гасыр-лык и.
	гасыр-чылык и.
	1

дәва и.2	елгыр с.3
дәва-ла (ү) <i>ф.</i> 3	елгыр-лан (ү) <i>ф.</i> 3
дәва-лан (ү) <i>ф.</i>	елгыр-лык и.
дәва-лы с.	1
дәва-лык и.	
дәва-сыз и.	
дәва-чы и.	
1	

һ.б.

Алда карап үткән бу өч төр гади структур төргә керә.

Дүртенче структур төр катлаулы сүзьясалыш оялары барлыкка китерә. Аларны комплекслы оялар дип тә, оя-агачлар дип тә атыйлар. Алар кимендә дүрт тамырдаш – бер баш, өч ясалма сүздән торалар, төзелешләре буенча күпбаскычлы һәм күптармаклы, ә күләме өч ясалма сүздән алып берничә дистә ясалма сүзгә житергә мөмкин. Мондый оялар берүк вакытта параллель һәм бер-бер артлы тармаклану нәтижәсендә барлыкка килгән тамырдаш сүзләр берләшмәсен хасыйл итә:

кеше и.
кеше-ләр-чә <i>рәв.</i>
кеше-лек и.
кешелек-ле с.
кешелекле-лек и.
кешелек-сез с.
кешелексез-лек и.
кеше-чә <i>рәв.</i>
кеше-кара <i>жый.</i> и.
кеше-мазар <i>жый.</i> и.
кеше-фәлән <i>жый.</i> и.
1 2 3

иртә и.

иртә-гә рәв.

иртәгә-ге с.

иртәгә-дән рәв.

иртәгә-лек рәв.

иртәгә-се с.

иртәгәсе-н рәв.

иртәгә-ч рәв. диал.

иртә-ге с.

иртәге-дән рәв.

иртәге-се с.

иртәгесе-н рәв.

иртә-лек и.

иртә-лэй рәв. диал.

иртә-ләр-ен рәв.

иртә-лә(ү)ф.

иртә-н рәв.

иртән-гәчә рәв.

иртән-ге с.

иртәнге-гә рәв.

иртәнге-лек и. диал.

иртәнге-сен рәв.

иртән-чәк рәв. диал.

иртә-сен рәв.

иртәсен-ү ф.

иртә-чел с.

иртәчел-лек и.

иртә-үк [иртүк] рәв.

иртә-гә-берсекөн-гә рәв.

иртә-гәле-бүген-ле рәв.

иртә-кич рәв.

иртә-ле-кич-ле рәв.

иртә-ме-соң-мы рәв.

иртә-н-кич-ен рәв.

иртә-сен-кич-ен рәв.

1 2 3

Татар теленең сүзьясалышы сүзлегенең төзелгән өлешеннән күренгәнчә, катлаулы оялар сан ягыннан гади оялардан күпкә артык. Ә гади ояларга килгәндә, бер ноктадан жәелгән нурлар прицибы белән төзелгән оялар бер чылбырдан һәм ике сүздән торган ояларга караганда шактый күп.

Нәтижә ясап шуны әйтергә була: татар телендә сүзьясалыш оялары структур яктан дүрт төргә бүлеп карала: өч гади һәм бер катлаулы төр. Катлаулы оялар гади оялар белән чагыштырганда кинчәк таралганнар һәм алар татар теле сүзьясалышы системасының нигезен тәшкил итәләр. Бүгенге көндә һәрбер төр сүзьясалыш ояларын жентекләп өйрәнү – татар тел белеменең актуаль проблемаларының берсе булып кала.

КЫСКАРТМАЛАР

рәв. – рәвеш

сөйл. – сөйләм теленнән

ияр. – ияртем

ф. – фигыль

с. – сыйфат

и. – исем

иск. – искергән сүз

кит. – китаби

жый. и. – жыйма исем

диал. – диалекталь сүз

ЧЫГАНАКЛАР

Земская Е.А. Современный русский язык. Словообразование. – М.: Просвещение, 1973. – 304 с.

Ишбаев К.Г. Проблемы словообразовательной системы башкирского языка: Дис. ... д-ра филол. наук. – Уфа, 1996. – 338 с.

Моисеев А.И. Основные вопросы словообразования в современном русском литературном языке. Учебное пособие. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1987. – 207 с.

Татар теленең аңлатмалы сүзлеге: Өч томда. – Казан: Татар. китап нәшр., 1977-1981.

Тихонов А.Н. Словообразовательный словарь русского языка, в 2 т. – М.: Рус. яз., 1985.

МЕДИЦИНА ДИАГНОСТИКАСЫНДА ТМР-ТОМОГРАФИЯ

Әхәт Ильясов, Наил Гайсин

ӘХӘТ ВАХИТ улы ИЛҖАСОВ – физика-математика фәннәре докторы, профессор, Татарстан фәннәр академиясенең мөхбир әгъзасы һәм баш гыйльми сәркәтибе, Татарстан Республикасы һәм Россия Федерациясенең атказанган фән эшлеклесе, ТРның дәүләт бүлгә лауреаты. Хәзерге көндә Россия фәннәр академиясенең Казан органик һәм физик химия институтының радиоспектроскопия лабораториясендә эшли. Органик химия һәм медицинада магнитик радиоспектроскопия буенча фәнни тикшеренүләр алып бара, 400дән артык фәнни хезмәт авторы.

НАИЛ КЫЯМ улы ГАЙСИН – физика-математика фәннәре докторы, профессор, сыекчаларда һәм кристалларда төшнең магнитик релаксациясе өлкәсендә фәнни тикшеренүләр алып бара. Хәзерге көндә Казан дәүләт технология университетының физика кафедрасында эшли, ике телдә (татар һәм рус телләрендә) лекцияләр укый һәм гамәли дәрәсләр алып бара. 150дән артык фәнни һәм методик хезмәтләр авторы.

Ильясов А. В., Гайсин Н. К. ТМР-томография в медицинской диагностике.

В статье рассматриваются основы ЯМР-томографии и возможности магнитно-резонансной визуализации органов пациента.

1944 елда Казанда Е.К. Завойский тарафыннан электронның парамагнитик резонансы һәм 1946 елда Америка галимнәре тарафыннан атом төшенең магнитик резонансы ачылгандан соң, бу күренешләргә нигезләннгән методлар хәзерге заманда матдәнең төзелешен һәм үзлекләрен өйрәнүнең иң көчле методларына әверелеп өлгерделәр. Бу методларның нигезләре кыскача гына безнең баштагы публикацияләрдә каралган иде [1-3]. Соңгы вакытта бу методларга карата мөнәсәбәт магнитик резонанс томография (МРТ) методының үсеш алуы һәм гамәлгә кертелүе нәтижәсендә артты. Бу метод магнитик резонанс ярдәмендә кешенең эчке органнарының сурәтен *in vivo* (ягъни тере жан ияләренең органнарына яки күзәнәкләренә нинди дә булса тәэсир ясамыйча) алырга мөмкинлек бирә. Бу өлкәдәге казанышлар шулкадәр әһәмиятле ки, хәзер клиник медицина МР-томография методын кулланмый булдыра алмый. Гажәп түгел, 2003 елда МР-томографияне нигезләүче физиклар Пауль Лаутебур (Иллинойс университеты, АКШ) һәм Петер

Мансфилд (Ноттингем университеты, Бөек Британия) магнитик резонанс томография үсешенә зур кертемнәре өчен медицина буенча Нобель премиясенә лаек булдылар.

ТМР-томографиянең башка томография методларынан уникаль өстенлегә – аның тере организм өчен зарарлы нурланышы булмауда, биологик объектларның эчке төзелеш сурәтен (томограммаларның) югары аерымлау сәләтендә, чирләргә иртә диагностикалау һәм организмдагы метаболизм (матдәләр һәм энергия алмашы) процессларын өйрәнә алу мөмкинлегендә. Мондый сыйфатлар ТМР-томография методын көндәлек медицина практикасында, шул исәптән педиатриядә һәм медик-биологик тикшеренүләрдә алыштыргысыз методка әверелдерә. Методның үзенә хас сыйфатлары баш мие чирләрен билгеләүдә, арка баганының бозыкларын һәм йомшак тукумаларда онкологик чирләргә ачыклауда күренә. Шуңа күрә хәзерге заманда чит илләрдәге алдынгы фирмаларның игътибары медицина ТМР-томографларын камилләштерүгә һәм көндәлек медицина практикасы-

на кертүгә юнәлгән. ТМР-томографларны конструкцияләгәндә бу фирмалар электроникадагы, исәпләү техникасындагы һәм технологиягидәге яңа казанышларны киң файдаланалар.

ТМР ярдәмендә объектларның күләм сурәтләрән алу мөмкинлегенә ирешкән МР-томография методының төп принципларын искә төшереп үтик. Без алдагы мәкаләләрдә күрсәткәнчә, ТМР экспериментында өйрәнелә торган объект стационар магнит кырына урнаштырыла һәм бу кырда резонанс шарты үтәлә:

$$\omega_{res} = \gamma B, \quad (1)$$

$$B = \mu \mu_0 H. \quad (2)$$

Биредә ω_{res} – атом төшенең резонанс ешлыгы, B – магнит кырының индукциясе, H – аның көчәнешлеге, γ – төшнең гиромагнитик чагыштырмасы, ул атом төшенә хас зурлык.

Бердәй магнит кырында һәм бердәй камалуда булган бердәй төшләр бердәй резонанс ешлыкта була. Резонанс ешлыгы төшне камаучы тирәлеккә бәйле, чөнки тирәлек локаль магнит кырын билгели. Локаль магнит кыры ТМР сызыкларын күчегүгә, химик шуышуга китерә. Классик ТМР экспериментында химик шуышу зурлыгы буенча төшнең иң якын чолганышы турында нәтижәләр ясарга була, ә томографиядә бу күренеш файдалы кулланыш таба. Классик ТМР экспериментыннан аермалы буларак, МР-томографиядә билгеле дәрәжәдә фәзай аерымлану булдырырга кирәк. Бу резонанс ешлыгында нурландырулычы электромагнитик кыр энергиясен объектның бөтен күләмдә түгел, тик билгеле нокталарында гына йотылуына ирешү белән булдырыла. Шулай итеп, объектның резонанс характеристикалары тулаем объект өчен түгел, ә аның кечкенә өлкәләре өчен алына. Алынган информацияне эшкәрткәннән соң, объектның фәзай төзелеше турында фикер йөртүгә мөмкин була.

Объекттагы локаль резонанс исәбенә алынган фәзай аерымлау тышкы бериш магнит кырын билгеле градиент белән үзгәрә торган магнит кырларына алмаштыру, ягъни резонанс ешлыкның кырының $r(x, y, z)$ радиус-векторына бәйләнешә ярдәмендә ирешелә. Төп магнит кыры B_0 -га сы-

зыкча закон буенча үзгәрә торган градиент $G(r, t)$ өстәлә:

$$B(r, t) = B_0 + G(r, t). \quad (3)$$

Шулай итеп, резонанс шарты түбәндәге күренеш ала:

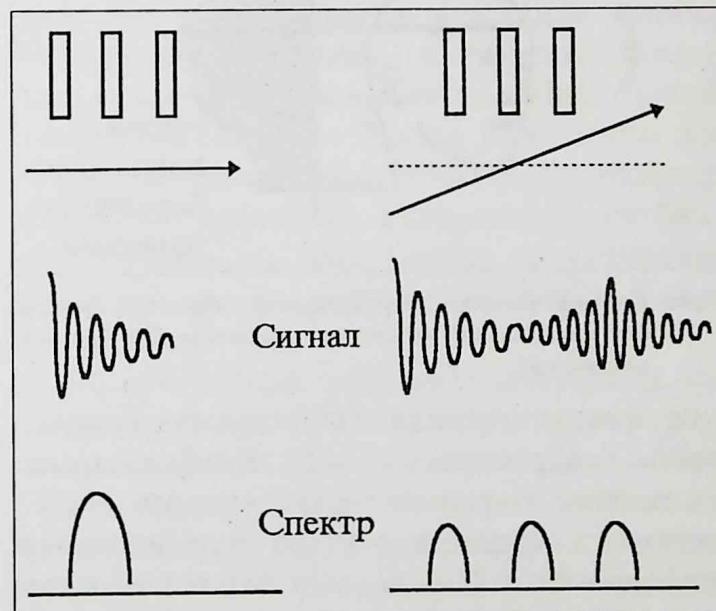
$$\omega(r, t) = \gamma B(r, t) = \gamma B_0 + \gamma G(r, t). \quad (4)$$

Шул ук вакытта

$$\nabla G(r, t) = \text{const}, \quad (5)$$

чөнки кыр сызыкча үзгәрә.

4нче формуладан күренгәнчә, резонанс объектның барлык күләмдә түгел, тик бу шарт үтәлгән өлкәсендә генә күзәтелә. Алай гына да түгел, вакыт барышында объектның һәр ноктасында магнит кыры үзгәрә, ягъни резонанс шарты бөтен объект буйлап бер-бер артлы башкарыла. Шулай

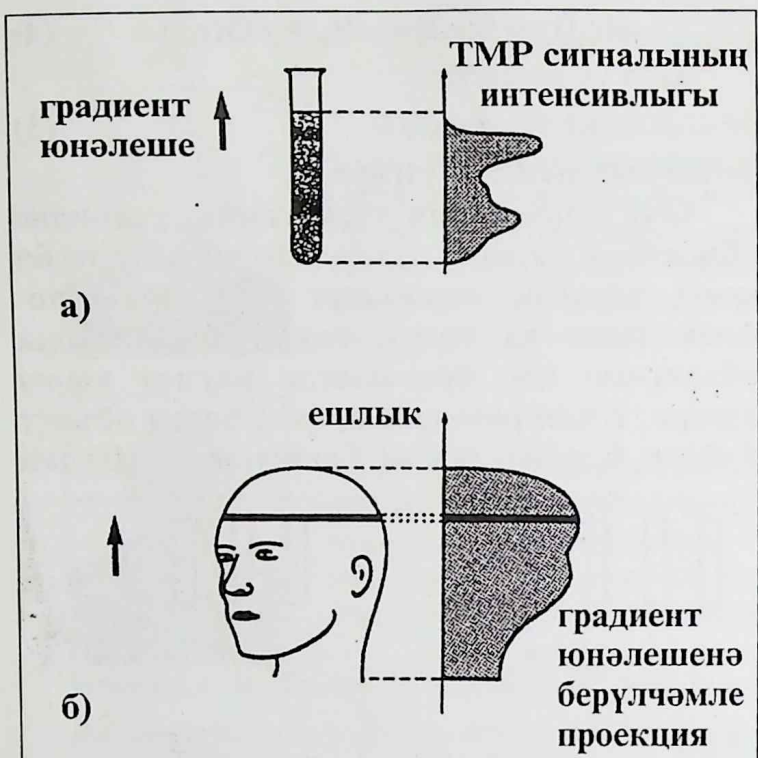

1 рәс. x күчәрәндә өч төрле торышта магнит кыры градиенты булмаганда һәм x күчәрә буйлап магнит кыры градиенты булганда өч төрле объектның сигналлары һәм спектрлары. Градиент булганда барлык өч объекттан сигналлар аерымланганалар. Алар арасындагы спектраль интерваллар x күчәрәндәге фәза интервалларына һәм градиентның зурлыгына бәйле.

итеп, объект сканирлана. 1нче рәсемдә фәзай аерымлау өчен сызыкча үзгәрүче өстәмә магнит кырының (градиентның) роле күрсәтелгән. Анда x күчәрә буенча төрле торышта урнашкан сулы өч объект қарала. Магнит кырының градиенты булмаганда объектка куелган радиоешлыклы импульс бер генә ешлыктагы сигнал тудыра, ул сигналны Фурьеча үзгәртү бер генә резонанс сызыгы бирә. Магнит кырының градиенты булганда, төрле торыштагы өч объект өчен өч ешлыкта сигнал тудырыла һәм ул сигналларны Фурьеча үзгәртү өч резонанс

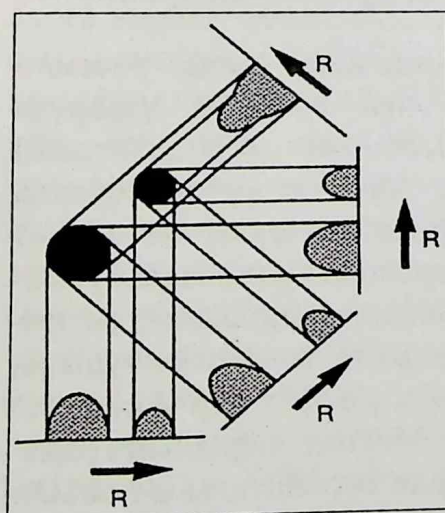
сызыгы бирә.

Әгәр тикшерелүче объектны көчәнеш-легә бирелгән юнәлештә сызыкча үзгәрә торган магнит кырына урнаштырсаң, ТМР сигналы объектның резонанс шартларына

2 рәс. Градиент юнәлеше буенча объектның берүлчәмле проекциясенә мисаллар: а) ТМР-спектроскопиясендә, б) ТМР-томографиясендә

тиң нокталарыннан гына тудырылачак (2 рәс.). Хәзерге заман ТМР-томографларында магнит кырының градиентлары махсус кәтүкләр ярдәмендә үзара перпендикуляр өч юнәлештә (G_x , G_y , G_z) барлыкка китерелә ала һәм, шуның белән, тикшерелүче объектның күләмәндәге өчүлчәмле фазаның һәр ноктасында резонанс шартлары тудырыла ала. П. Лаутебур [5], беренче булып, берүлчәмле рәсемнәрне рентгенографик томографиядә билгеле булган күләмле сурәтләрне проекцияләре буенча алу методын файдаланып эшләгән. Бу метод сурәтне проекцияләре буенча реконструкцияләү методы дип атала. Анда һәр адым-

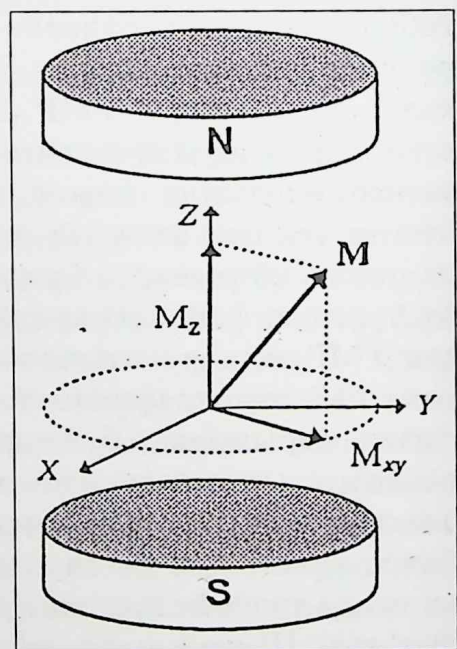

3 рәс. Сурәтне проекцияләре буенча реконструкцияләү методы

да градиент юнәлешен 180° почмак эчендә берәз үзгәртеп, бер-бер артлы берүлчәмле проекцияләр төркеме алалар. Алынган сигналларның суперпозициясе өчүлчәмле сурәт тудыра (3 рәс.). Магнит кырына градиент салганда, резонанс ешлык магнит үзәгендә үзгәрмичә кала, градиентның полярлыгына карап, үзәктән ике якта резонанс ешлык яки зуррак, яки кечкенәрәк була. Магнит кырының градиентлары магнит эченә урнаштырылган кәтүкләр жыелмасы белән тудырыла. Градиент кәтүкләре һәр төп күчәр (x, y, z) буенча даими арта баручы магнит кырлары хасил итә. Мондый сызыкча градиентлар стандарт клиник приборларда бер метрга 10 миллитесла зурлыгында була.

Объектны визуальләштерү магнит кырының градиентлары ярдәмендә аерып алынган нокталардагы спиннар тыгызлыгын, яки T_1 һәм T_2 вакытларын үлчәүгә нигезлэнгән. Магнитик резонанслы томография методы нормаль тукумаларны патологик ясалмалардан алардагы магнитлы төшләр яки релаксация вакытлары аермасы исәбенә аерымларга мөмкинлек бирә.

ТМР сигналын алу өчен атом төшенең спиннарына бер үк вакытта даими магнит кыры һәм кыска вакытлы импульс формасында бирелә торган радиоеш-

4 рәс. M-магнитлану векторын буй һәм аркылы төзүчеләргә таркату

лыклы магнит кыры тәэсир итә. Радиоешлыклы импульс тәэсирендә суммар магнитлану векторы M төп магнит кыры юнәлешеннән авыша. Радиоешлыклы импульстан соң магнитлану векторы баштагы торышына кыска мизгелдә түгел, ә спин-рәшәткә релаксациясе вакыты дип аталучы вакыт константасы T_1 эчендә экспоненциаль закон буенча торгызыла. Кеше тәнненең биологик тукумалары өчен T_1 вакыты 300-3000 мс чамасында була һәм ул туку-

маларның табигатенә бәйле.

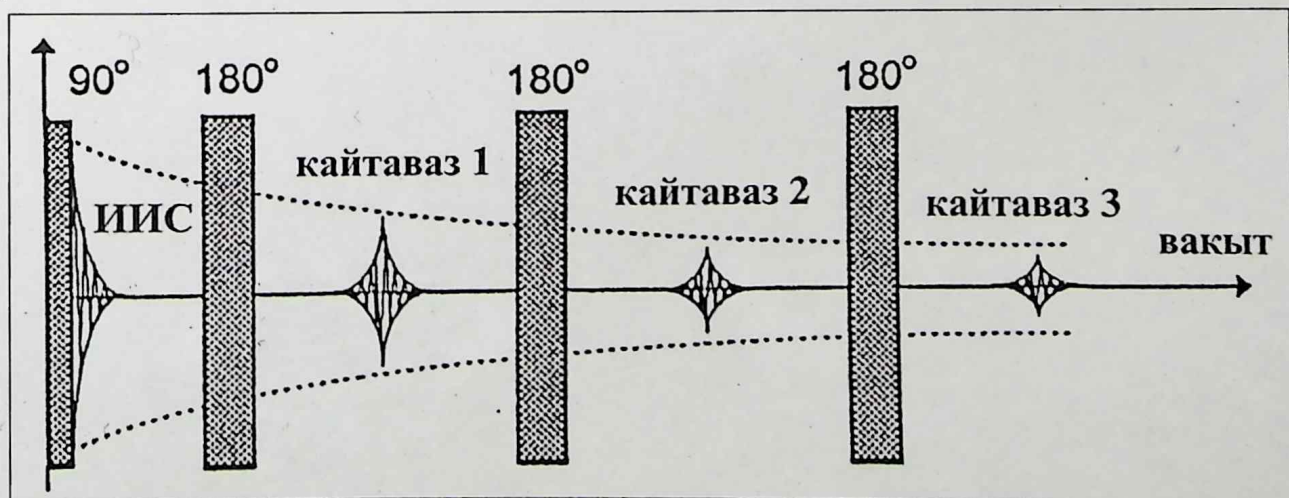
Магнитлану векторы M баштагы торышыннан авышкан халәттә (4 рәс.) аның магнит кырына перпендикуляр ясылыкка проекциясе нольгә тигез түгел. Магнитлану векторының бу компоненты экспоненциаль закон буенча торгызыла һәм ул спин-спин релаксациясе вакыты T_2 белән билгеләнә. Биологик тукумалар өчен гадәттә $T_2 < T_1$. Алдагы сандагы мәкаләдә [3] без T_1 һәм T_2 релаксация вакытларын үлчәү алымнарын караган идек инде. Шуңа күрә монда ул алымнарны яңадан карап тормыйбыз. Алай да әйтеп китик: T_2 вакытын тиз үлчәү өчен Карр-Парселл алымы киң кулланыла. Ул алымның асылы 5нче рәсемнән ачык күренә: баштагы 90° лы импульстан соң объектның төп магнит кырына перпендикуляр ясылыктагы магнитлану векторы компоненттарының бөтен бер-бер артлы күп мәртәбә кабатлануы 180° лы импульслар ярдәмендә “ачу” һәм “ябу” процессында барлыкка килгән кайтаваз сигналларының кимү нокталары буенча төзелгән кәкрәдән спин-спин релаксациясе вакыты T_2 тиз табыла.

Клиник практикада T_1 , T_2 сурәтләре һәм спиннар тыгызлыгы буенча төзелгән сурәтләр турында сөйләләр. Ләкин терминологик яктан T_1 зурлыгы буенча үлчәнгән, T_2 зурлыгы буенча үлчәнгән һәм сурәтнең протоннар тыгызлыгы буенча үлчәнгән сурәтләр турында сөйләү дөресрәк булыр иде, чөнки сурәтләр T_1 һәм T_2 гә яки протоннар тыгызлыгына бәйле, ә аларның турыдан-туры ча-

гылышы булып тормыйлар.

Спин-рәшәткә T_1 һәм спин-спин релаксация T_2 вакытлары физиологик процессларның молекуляр характеры турында, тукумаларның төзелеше һәм динамикасы турында молекуляр дәрәжәдә информация бирәләр, шуңа күрә, сурәтләреннән гайрә, аларның абсолют зурлыклары да әһәмиятле. МР-томографиягә нигез салучылар релаксация вакытлары һәм спиннар тыгызлыгы буенча тере тукумаларның составын һәм структурасын билгеләү мөмкинлегенә зур ышаныч баглыйлар. Алар, МР-сурәтләр буенча организмда яңа ясалмаларның тибын белеп булуга ышаныч баглаганнар. Чынлыкта төрле ясалмаларның релаксация вакытлы диапазоннары үзара капланышалар. Бу зурлыklarның якынаюы һәрбер бозылуның перфузия, диффузия, некроз һәм күзәнәкләрнең халәтенә бәйле бериш-сезлекләрдән килә. Хәтта бик нечкә кисемдә дә котылгысыз күп компонентлар: рак яки некрологик күзәнәкләр, кечкенә кан тамырлары һәм башка структуралар һәрберсе үз релаксация вакытлары белән сыйфатлана.

Компьютерда визуальләштерелгән сурәтләр пикселлар дип аталучы элементлардан тора. Пикселлар, үз чиратында, объекттагы күләмле элементларны – вокселларны чагылдыралар. Вокселлар бик кечкенә күләмле, күзәнәкләр күләме кадәр була алалар, Ләкин, вокселларның күләме кечкенә булганда, алардан алынган сигналлар бик кечкенә була, сигналларны тавыштан аеру өчен аларны озак вакыт эчендә күп

5 рәс; Спин-спин релаксациясе вакыты T_2 -не үлчәү өчен Карр-Парселл импульслары тезмәсе. Кабатланучы кайтаваз-сигналларның интенсивлыгы T_2 вакыты белән кимүче кәкрәне бирә

мәртәбә түпларга кирәк. Шул сәбәпле, медицина мәсьәләләренен күбесе өчен объектынның бер кисемендә $256 \times 256 \times 1$ воксел саны белән чикләнеләр һәм соңрак аларны пикселларга әверелдереләр. Сурәтнең 256×256 элементы сурәтнең матрицасы дип атала. Әгәр дә карау кыры $25,6$ см үлчәмдәге баш булса, 256×256 зурлыктагы матрицадагы һәр пиксел 1 мм га туры килә. Әгәр карау кыры ике мәртәбә кечкенә булса, шул ук матрицада фәзаи аерымлау $0,5$ мм булыр иде.

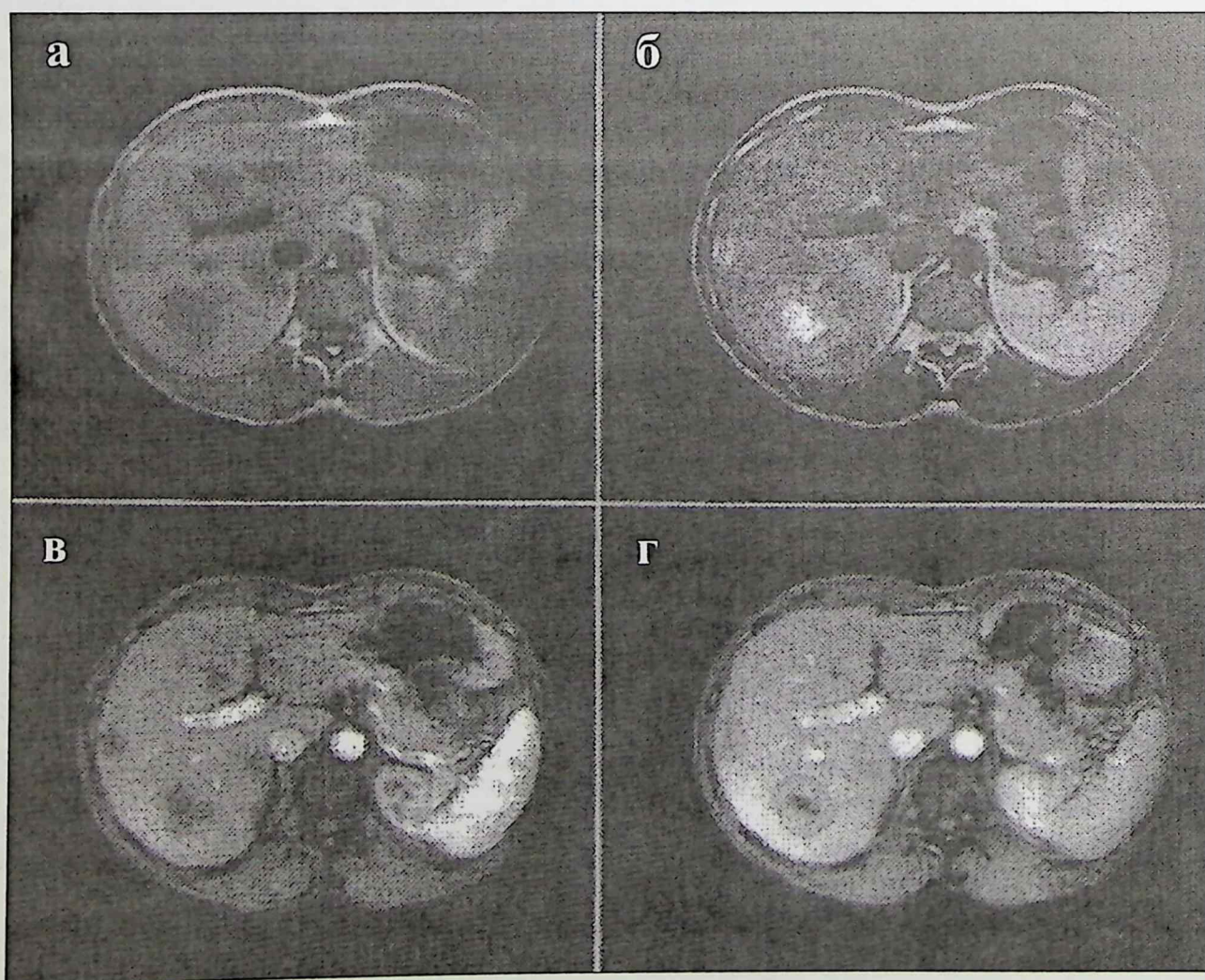
Хәзерге киң таралган МР-томография приборларында ТМР сигналы водород атомы төшләреннән алына. Шулай ук ТМР-визуальләштерүгә һәм ТМР спектроскопиягә нигезләнган башка төр төшләрнең фәзаи бүленешен төзү методлары да эшкәртелә.

ТМР-визуальләштерүнең үзенчәлеге булып өчүлчәмле бирелмәләр массивын регистрацияләү мөмкинлегенә тора. Бу үзенчәлек тәннең анатомик төзелеш сурәтен югары дәрәжәдәге төгәллек белән өйрә-

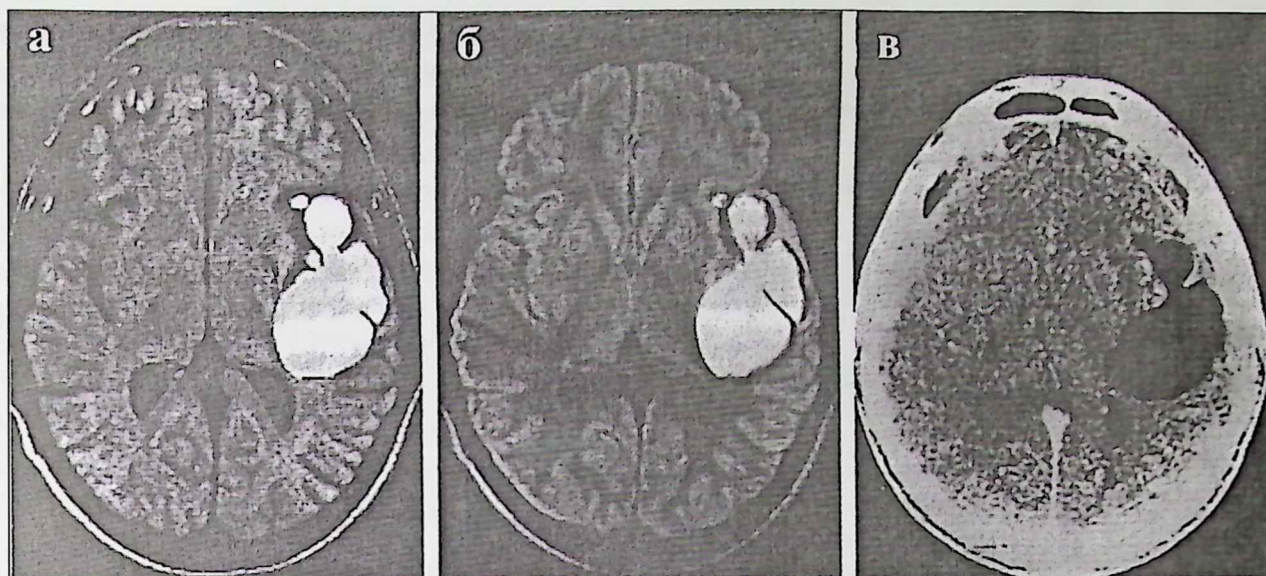
нергә мөмкинлек бирә. ТМР-сурәт протоннарның тыгызлыгы турында гына түгел, ә водородлы молекулаларның хәрәкәтчеллегенә һәм, шулай ук, кеше организмының биотукымаларындагы суның чагыштырмача микъдары турында да информация бирә. Тәэсир итүче импульсларның ешлыгын үзгәртеп, сурәттәге төрле анатомик структураларның контрастын үзгәртеп була, ә релаксация вакытларын үлчәп, алардагы суның диффузия коэффициентын бәяләп була. ТМР визуальләштерү ярдәмендә шулай ук функциональ информация алына, ягъни андый яки мондый эш вакытында кешеләрнең кайсы органнарының ниндидер өлешләре тәэсирләнә.

Барлык томографик методлар да икеүлчәмле Фурье үзгәртүенә нигезләнган. Бу ысул гадәттә сурәтләрне регистрацияләгәндә һәм реконструкцияләгәндә кулланыла.

Магнит-резонанс томографиядә (МРТ) төрле тукымалар, патологияләр, бозылу учаклары ачык визуальләштерелсен өчен,

6 рәс. Бавырдагы метастазаларның ТМР-томограммалары: а һәм б - T_1 һәм T_2 зурлыгы белән үлчәнгән сурәтләр, в һәм г - контрастлаучы "Магневист" агентын кулланып алынган сурәтләр

7 рәс. а һәм б - пациентның баш миенең МР-томограммасы, в - рентген компьютеры томограммасы

концептуаль аермалы ике алым кулланыла. Беренчесе – югарыда әйтелгән төрле импульслар тезмәсе куллану, бер сигналны икенче сигнал фонында көчәйтү яки басып киметүнең аерым юлларын табу, икенчесе – контрастлаучы агентлар (матдәләр) куллану. Контрастлаучы матдәләр патологик органнарның тиешле өлешләренә кертелеп, бу өлешләнең релаксация вакытын яки андагы протоннарның тыгызлыгын үзгәртәләр. Хәзер бу ике метод та яшәп килә һәм параллель үсә бара.

Гадәти рентгенконтрастлы матдәләр МРТда кулланыла алмыйлар, чөнки МРТда контрастлык төрле тукумаларда һәм липидларда су протоннары концентрациясенә табигый аермасы исәбенә ирешелә.

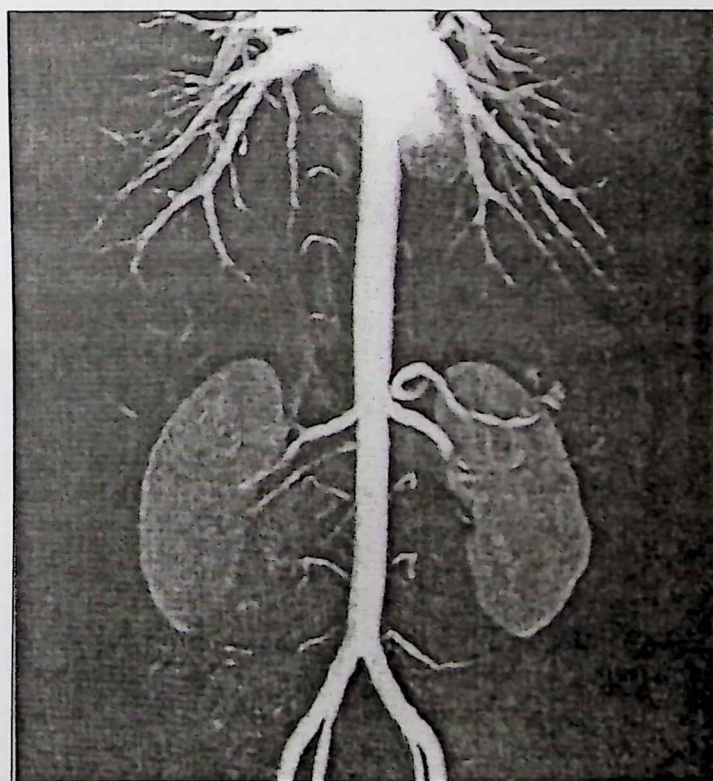
Бнчы рәсемдә пациентларның in vivo медицина диагностикасыннан алынган томограммалары китерелгән.

7нче а һәм б рәсемнәрдә пациентның баш миенең төрле режимнарда төшерелгән томограммалары китерелгән. Бу рәсемнәрдә миңгә шеш һәм аның урнашуы ачык күренә. 7нче в рәсемдә чагыштыру өчен шул ук пациентның рентген компьютерлы томографта төшерелгән томограммасы китерелгән. Соңгы рәсемдә бозылган урыннарының контрастлыгы азрак.

Пациент органнарын магнитик резонанс визуальләштерү белән беррәттән, МРТны кан тамырлары ангиографиясен (эре һәм вак кан тамырларындагы кан агышын) өйрәнүдә куллану перспективаларын күрсәтте. Мисал итеп томограммалар –

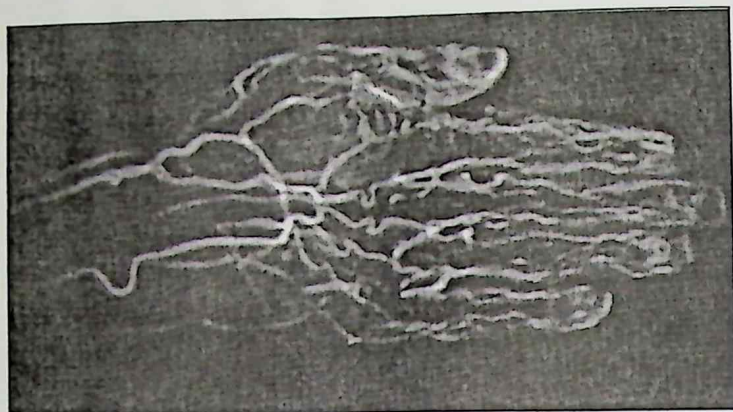
корсак аортасы (8 рәс.) һәм кул чугы тамырларының (9 рәс.) ангиографиясе китерелгән.

Китерелгән иллюстрацияләр тиз үсә торган “сенсацияле” томография методды-

8 рәс. Корсак аортасының МР-ангиографиясе

ның зур мөмкинлекләрен күрсәтә. Магнитик томография белән беррәттән, медицина биологиясе һәм медицина өлкәсендә үзенең потенциал мөмкинлекләре зур булган уникаль ТМР-спектроскопия методы үсә бара. Бу метод, МР-томограмма алу белән бергә, ТМР-спектроскопия ядәмендә тукумалардагы төрле химик һәм биологик катнашмаларны идентификацияләүгә ни-

9 рәс. Кул чугының МР-ангиографиясе

гезләнгән. Бу локальләшкән методның үзенчәлегә шунда: тере организмның

эчендә теләсә нинди участок идентификацияләнгән һәм андагы биологик тукымаларның торышы һәм аларда баручы физиологик процессларның төре молекуляр дәрәжәдә билгеләнә.

Казан шәһәренен зур клиникаларында – Уртак региональ клиник диагностик үзәктә (МКДЦ), олылар һәм балалар республика клиник больницаларында (РКБ, ДРКБ), республиканың икенче клиник больницасында (РКБ-2) көчле МРТ-спектрометрлар эшли һәм алар халык сәламәтлегә диагностикасына зур файда китерәләр.

ЧЫГАНАКЛАР

1. Гайсин Н.К. Ильясов Ә.В. Электронның парамагнитик резонансы – сизгер фәнни тикшеренү ысулы //Фән һәм тел. – 2003, №4. – 59-65 б.
2. Гайсин Н.К. Ильясов Ә.В. Атом төшенен магнитик резонансы спектроскопиясе //Фән һәм тел. – 2006, №1. – 54-59 б.
3. Гайсин Н.К. Ильясов Ә.В. Атом төшенен магнитик релаксациясе //Фән һәм тел. – 2006, №4. – 55-61 б.
4. Магнитный резонанс в медицине / Под ред. П.А. Ринке. – М., 1990.
5. P.A. Rinck. Magnetic Resonance in Medicine, Verlag, 2001.
6. Wehrli F.W.Shaw D., Kneeland J.B.(eds). Biomedical magnetic imaging . VCH, 1988.
7. Lautbur P.C. Image formation by induced local interactions: examples imploing NMR. – Nature. 1973,V.242 p.190-191.
8. Ильясов А.В. Основы и принципы МР-томографии /Магнитный резонанс в медицине. Тезисы докладов международной конференции. – Казань, 1997.
9. Modern Development of Magnetic Resonance. Imaging and Spectroscopy /Basic Physycs and Applications in Medicine and Biology. Abstracts. – Kazan, 2001.

К ИТАП КИШТӘСЕ К ИТАП КИШТӘСЕ К ИТАП КИШТӘСЕ К ИТАП КИШТӘСЕ К ИТАП КИШТӘСЕ

Зимасов Н.Ш. Барда сүзлеге. – Барда: Гәзит-китап нәшрияте, 2005. – 136 б.

Бу сүзлектә Пермь өлкәсе Барда районында гомер итүчеләрнең, димәк, гәйнәләр телендәге төрле сәбәпләрдән диалектлалы дип саналган аерым сүзләр, сүзтезмәләр, фразеологик берәмлекләр, әйтелмәләр тупланган. Биредә ул берәмлекләрнең татар әдәби теленнән аермалы яклары күрсәтелә. Еллар үтү белән, халыкның аң-белем дәрәжәсе үсүгә бәйле рәвештә, ата-бабалар сөйләшкәндәге кайбер сүзләр кулланылыштан төшөп кала, аларның мәгънәләре үзгәрә. Автор мондый диалекталь сүзләрне дә сүзлеккә кертеп дәрәс эшләгән. Алар үз нәүбәтләрендә бу төбәктә гасырлар буена яшәгән жирле халыклар диалекталь сүз байлыгының тарихи тамырларын, үсеш, үзгәреш процессын ачыкларга, тоярга зур булышлык итәләр.

МЕХАНИКА ТАРИХЫННАН*

Абрик Камалов, Рәшит Шакиржанов

АБРИК ЗАКИР улы КАМАЛОВ – физика-математика фәннәре кандидаты, Казан дәүләт архитектура-төзелеш университетының теоретик механика кафедрасы профессоры, РФнең югары һөнәри белем бирү буенча мактаулы хезмәткәре. Төп фәнни хезмәтләре эластик кабырчыклар һәм аркалы корымаларның көчәнеш-деформация халәтен, тотрыклыгын һәм тирбәнәшен тикшерүгә багышланган. 170тән артык фәнни һәм методик хезмәт, шулар арасында татар телендә язылган «Теоретик механика» дәреслеге, 11 уку кулланмасы, күп кенә методик күрсәтмәләр авторы.

РӘШИТ ӘГҖЛӘ улы ШАКИРЖАНОВ – техник фәннәр кандидаты, Казан дәүләт архитектура-төзелеш университетының корылма механикасы кафедрасы доценты. Корылма механикасы фәне буенча русча һәм татарча лекцияләр укый, гамәли дәресләр алып бара. 80нән артык гыйльми һәм методик хезмәтләре, шулар арасында татарча 4 уку кулланмасы, “Русча-татарча төзелеш атамалары сүзлеге”, “Төзүчеләр өчен русча-татарча сүзлекчә”, “Русча-татарча нефть сәнәгате сүзлеге”, “Татар телендә югары белем бирү концепциясе” бар. Татар телендә белем бирү, педагогика, фәнни терминология һәм стиль, татар журналистикасы буенча фәнни эш алып бара.

Камалов А.З., Шакирзянов Р.А. Из истории механики.

В заключительной главе статьи рассматриваются достижения механиков Казанской научной школы.

СССРда механиканың бик күп юнәлешләре, шул исәптән аналитик механика, гидроаэромеханика, кабырчыклар теориясе, эластиклык теориясе, материаллар каршылыгы, шартлау теориясе, вибрация, тирбәнү теориясе, аэрогидроэластиклык теориясе, биомеханика һ.б. кискен үсеш алалар. Илбез галимнәре бу юнәлешләргә үстерүдә гажәп күп көч сарыф итәләр һәм аларны мөһим мәгълүматлар белән тулыландыралар. Яңадан-яңа бу мәгълүматларны, фәнни нәтижеләргә күзаллап китү дә мөмкин түгел. Гомумән, фән өлкәсендәге мондый нәтижәләргә үсешне бу чорда жәмгыятьнең фэнгә зур ихтыяжы булуы белән генә аңлатырга була. Ичшиксез, жәмгыятьтә фэнгә, техникага ихтыяж булмаса, аны меңнәрчә университетлар да алга жиберә алмавы һәркемгә ап-ачык.

Механика фәненең үсешендә Татарстан галимнәренә дә хезмәтләргә гаять зур. Моңы нигезләнү максатыннан, XX гасырның 20нче елларыннан 70-80нче елларына кадәр чордагы механика буенча Казан гыйльми мәктәбенә барлыкка килү һәм аның төрле тармакларының

үсешен кыскача гына күзаллап китик. Казанның механика буенча гыйльми мәктәбен шартлы рәвештә дүрт юнәлешкә бүлсәк мөмкин:

- 1) аналитик механика мәктәбе;
- 2) кабырчык (сүрү) теориясе мәктәбе;
- 3) аэрогидромеханика һәм жирасты гидромеханикасы мәктәбе;
- 4) аэрогидроэластиклык гыйльми мәктәбе.

Хәзер бу гыйльми мәктәпләргә, аларны оештыручы мәшһүр галимнәребезгә кыскача гына тукталып китик.

Николай Гурьевич Четаев (1902-59) аналитик механика һәм хәрәкәт тотрыклыгы теориясе буенча Казан фәнни мәктәбенә нигез сала. Ул механиканың вариацион принципларын гомумиләштерү, үзгәрешлеләргә төркемләнгән системалар динамикасы, хәрәкәт тотрыклыгы теориясе һәм аны куллану, динамика һәм хәрәкәт тотрыклыгының иң катлаулы һәм принципиаль проблемаларына кагылышлы фундаменталь гыйльми хезмәтләр авторы. Техника ихтыяжлары белән билгеләнгән бик күп гамәли мәсьәләләргә дә Н.Г. Четаев аеруча зур игътибар итә.

Голоном булмаган механиканың төп юнәлешләре буенча фәнни тикшеренүләргә Н.Г.

*Ахыры. Башы 2005 елның 2-4, 2006 елның 1-4, 2007 елның 1 саннарында.

Четаев житәкчелегендәге Казан фәнни мәктәбе галимнәре башлап жибәрә дә инде.

А.Г. Кузьминның аналитик механика, даими хәрәкәт тотрыклыгы, тирбәнеш теориясе, М.Ш. Әминовның үзгәрүчән каты жисем хәрәкәтенә һәм торыклыгының кайбер проблемалары, Х.М. Мөштәринен әйләнмә жисемнәң кузгалмас горизонталь өслек буенча төгәрәве, В.М. Матросовның теоретик механика, тотрыклык теориясе, нәсызыкча һәм катлаулы системалар динамикасы, А.В. Стрежневның механика, В.М. Скимельнәң аналитик механика, хәрәкәт тотрыклыгы теориясе һәм гироскопик системалар һ.б. буенча житди гыйльми хезмәтләре аналитик механиканы үстерүдә гаять зур роль уйныйлар.

Академик С.А. Чаплыгин тәкъдире буенча 1940 елны Н.Г. Четаевны Мәскәүгә СССР ФАнәң Механика институтына эшкә чакыралар һәм ул анда да үзенәң гыйльми мәктәбен оештырып жибәрә. Н.Г. Четаевтан соң үсә барган Казан аналитик механика мәктәбенәң

житәкчеләре булып профессорлар П.А. Кузьмин һәм Г.Ш. Әминов санала.

Габделмәңгыйм Шәкүр улы Әминов (1908-68) – механик системаларның хәрәкәт тотрыклыгы буенча гыйльми хезмәтләре белән Казандагы аналитик механика гыйльми мәктәбенәң күренекле галиме булып танылды. Алар классик механикага, очу аппаратлары теориясенә, аэродинамикага һәм гамәли фән – ракетодинамикага багышланган.

Г.Ш. Әминев

Хәмит Мозаффар улы Мөштәринәң (1900-81) фәнни эшчәнлегә бөтерелүче әйләнмә цилиндрик кабырчыкның тотрыклыгына багышланган 1932 еллар тирәсендәге хезмәте белән башланып китә. 1934-38 елларда ул юка кабырчыкның нәсызыкча теориясенә нигез сала. Х.М. Мөштәри кабырчык механикасының төрле юнәлешләре – гомуми теориясе, тотрыклык мәсьәләләре, өчкатлы плитә һәм кабырчык теориясе, чикле күчеш алган плитә һәм кабырчыкның көчәнеш-деформациясен

билгеләү һ.б. кызыксына. Ул оптималь авырлыкны табу, кайтма кырый мәсьәләсен кую һәм чишү, нәсызыкча мәсьәләләренә чишү ысуллары белән дә шөгыльләнә. Х.М. Мөштәри бик күп шәкертләр тәрбияли. СССР ФА академигы В.В. Новожиловның әйтүенчә, Х.М. Мөштәри житәкчелегендә эшләүче галимнәр төркемен, гадәттә, кабырчыкларның нәсызыкча теориясе буенча Казан фәнни мәктәбе дип атыйлар. Бу өлкәдәге Казан фәнни мәктәбе бик күп күренекле галимнәр тәрбияли. Алар арасында атаклы галимнәр – Корбан Галимов, Наил Ганиев, Илтөзәр Терегулов, Марат Илһамов, М.С. Корнишин, С.В. Прохоров, А.В. Саченков һ.б. бар.

Х.М. Мөштәри

Мөштәри 100дән артык гыйльми хезмәт яза, шуларның күбесе кабырчык һәм плитәнәң нәсызыкча теориясенә багышланган. Тирән теоретик эзләнүләрдән тыш, Мөштәри бик мөһим гамәли мәсьәләләренә чишү белән дә шөгыльләнә. Мәсәлән, ул С. Королевның конструкторлык бюросы белән якыннан хезмәттәшлек итә. Академик М. Келдыш куйган мәсьәләләренә – ракета корпусының һәм аның юка элементларының тотрыклыгын өйрәнә. Бу тикшеренүләрдә Мөштәригә хас үзенчәлек – теорияне гамәли куллану ачык чагыла. Үзенәң шәкертләренә дә ул шундый ук эш стилин өйрәтә.

Кабырчыкларның нәсызыкча теориясе буенча Казан мәктәбендә алып барылган кайбер төп фәнни юнәлешләренә генә күрсәтеп китик:

– пластин һәм кабырчыкларның гомум нәсызыкча теориясенәң теоретик нигезләрен һәм нәсызыкча теориясенәң актуаль проблемаларын чишүнәң нәтижәле ысулларын төзүчеләр булып Х.М. Мөштәри, К.З. Галимов, А.В. Саченков, М.С. Корнишин, И.Г. Терегулов, И.В. Свирский һ.б. тора. Бу юнәлештә эшләгән галимнәребезнәң хезмәтләрендә деформация теориясе, эластиклык бәйләнешләре, тигезләнеш тигезләмәләре, вариацион бәйләнешләр, тотрыклык теория-

се, сөзәк кабырчыклар теориясенәң ярымсызыкча теориясе тулы рәвештә эшләнә;

– сөзәк цилиндрик панель һәм пластинаның чикле бөгелешен тикшерүгә Х.М. Мөштәри, М.С. Корнишин, Ф.С. Исәнбаева, Н.С. Ганиев, Е.Ф. Ефимов, В.Г. Выборнов һ.б. хезмәтләре зур өлеш кертәләр;

– цилиндрик һәм конуслы кабырчыкларның тотрыклыгын тикшерү проблемалары Х.М. Мөштәри, Ю.Г. Одинокоев, А.В. Саченков, С.В. Прохоров, И.В. Свирский, Ф.С. Исәнбаева, В.Г. Выборнов, Н.И. Кривошеев һ.б. тарафыннан тикшерелә һәм мөһим нәтижәләр алына;

– сферик һәм эллипсоид кабырчыкларның, шул исәптән сферик сегментларның тотрыклыгын тикшерү буенча Х.М. Мөштәри, Р.Г. Суркин, Н.И. Кривошеев, С.Х. Хәйруллин һ.б. хезмәтләрен күрсәтеп китәргә кирәк. Ике сферик сегменттан торган Казан циркын хисаплау Х.М. Мөштәри җитәкчелегендә башкарыла, ә табылган нәтижәләр Р.Г. Суркин җитәкчелегендә үткөрелгән тәҗрибә мәғлүматлары белән раслана;

– кабырчыклар һәм пластиннарның мөһим динамик мәсьәләләргә А.В. Саченков, М.А. Илһамов, И.В. Свирский, Н.З. Якушев, Л.Г. Агеносов, Г.М. Сальников һ.б. хезмәтләрендә тикшерелә;

– өчкатлы кабырчык һәм пластиналар теориясен төзү һәм аларны хисаплауда Х.М. Мөштәри, А.В. Саченков, М.А. Илһамов, Н.К. Галимов, А.Г. Терегулов, Б.Г. Газизов һ.б.ның гыйльми хезмәтләрендә мөһим мәғлүматлар алына;

– кабырчыклар һәм пластиннар теориясенәң температура мәсьәләләргә К.З. Галимов, Ю.П. Артюхин, М.С. Ганиева, С.Г. Винокуров, В.В. Субботин, А.Г. Терегулов һ.б. хезмәтләрендә тикшерелә;

– шуышучанлык һәм физик нәсызыкча мәсьәләләр Х.М. Мөштәри, А.В. Саченков, И.Г. Терегулов, И.В. Свирский, М.С. Ганиева, Р.Г. Суркин һ.б.ның хезмәтләрендә карала һәм тикшерелә;

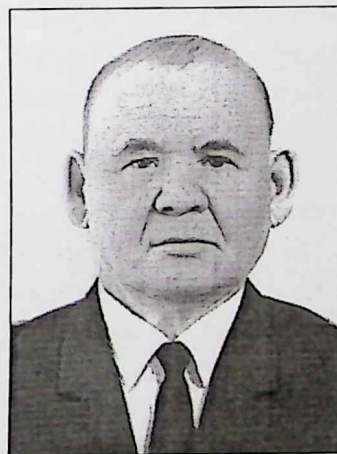
– локаль тәэсир булган кабырчыкларның һәм пластиннарның ныклыгы Ю.П. Артюхин, Ю.Г. Коноплев, Ю.П. Жигалко, Н.Г. Гурьянов һ.б.ның хезмәтләрендә өйрәнелә. Ю.П. Артюхин локаль тәэсирдәге бер- һәм күпкатлы кабырчыкларны хисаплауның го-

муми һәм оригиналь ысулларын тәкъдим итә;

– кабырчыклар һәм пластиннарны хисаплауның теоретик-эксперименталь ысулларына нигез салучылар һәм аны үстерүчеләр булып, һичшиксез, А.В. Саченков, Ю.Г. Коноплев һәм аларның шәкертләре тора.

Кабырчыкларның нәсызыкча теориясе буенча Казан мәктәбе вәкилләре тарафыннан иҗат ителгән фундаменталь фәнни хезмәтләр безнең илдә генә түгел, чит илләрдә дә яхшы мәғлүм. Монда бары бер мисал китерү дә җитә. Батискафларның сферик корпуслары тотрыклыгын бәяләгәндә Америка конструкторлары бары тик Мөштәри формуласын гына кулланалар.

Корбан Закир улы Галимов (1909-86) кабырчыкның гомуми нәсызыкча теориясе өлкәсендә фундаменталь нәтижәләргә ирешә. Ул деформацияләнгән шартлардагы кабырчыкка карата тигезләнеш тигезләмәләрен чыгара, чикле деформацияләр өчен статик кырый шартларын төгъбирли. Галимнең

К.З. Галимов

сөзәк кабырчыкларның нәсызыкча теориясе тигезләмәләрен рәтләрдә интеграллау ысулы фәнни әдәбиятта Галимов ысулы исемен йөртә.

К.З. Галимов эластик кабырчык тотрыклыгының геометрик теориясенә дә зур өлеш кертә. Ул 1962 елдан башлап Казан дәүләт университетында «Пластиналар һәм кабырчыклар буенча тикшеренүләр» исемендәге фәнни җыентыкны чыгаруны оештыра, күп еллар дәвамында аның фәнни редакторы була.

Бу юнәлешне тәмамлап шуны әйтергә кирәк, нәсызыкча механика буенча иҗат ителгән гыйльми хезмәтләрдә булган фикерләр хәзер дә үзләрненә актуальлеген югалтмыйлар, ә Казан фәнни мәктәбенә кергән мөһһүр галимнәренә шәкертләре механиканың бу юнәлешен үстерүдә күп көч сарыф итәләр һәм зур өлеш кертә бирәләр.

Гомәр Гали улы Тумашев (1910-84) аэродинамиканың кире мәсьәләләргә буенча тикше-

ренүләр алып барып, механика һәм математика фәннәре өлкәсендә яңа фәнни юнәлеш ачты, кире кырый мәсьәләләр теориясенә һәм аны гамәли куллануга нигез салды. Безнең илдә жирасты гидромеханикасы буенча Казан мәктәбенә нигез салучы буларак танылган бу галим 1937-40 елларда газ динамикасы проблемалары белән ныклап шөгыльләнә. Г.Г. Тумашев кире кырый мәсьәләләрен чишкәндә кулланган үз ысулын самолет профилен модификацияләүдә бик уңышлы куллана, канатның яңа профилен билгели. М.Г. Нужин, Н.В. Клиентов, Б.В. Филиппов, Р.М. Насыров, Л.Л. Лебедев, В.Д. Чугунов, М.А. Копырин, Г.Г. Тумашевның беренче фән кандидатлары булып тоалар. М.Г. Нужин аналитик функцияләр өчен кире кырый мәсьәләләр теориясен һәм аның гамәли кушымталарын төзүчеләрнең берсе булып тора. Г.Г. Тумашев һәм М.Г.Нужинның беренче ун ел бергәләп ижади эшләрләренә жимеше булып фәнни хезмәт – «Кире кырый мәсьәләләр» дигән уртак монография нәшер ителә. В.Д. Чугунов һәм аның шәкертләре аэрогидродинамиканың кире мәсьәләләре, жирасты гидродинамикасы, нефть чыганаclarын проектлаштыру һәм эшкәртүне оптимальләштерү проблемалары өстендә эшлиләр. Ю.М. Молокович жирасты гидродинамикасы, нысызыкча һәм релаксацияле сарку теорияләре буенча булган хезмәтләре белән танылган галим. А.В. Кузнецов – Г.Г. Тумашевның укучысы. Аның төп фәнни хезмәтләре төрле каршылыклар тирәли ламинар һәм навигацион режимдагы агымнар үтү һәм күп катламлы агымнарны өйрәнү проблемаларына багышланган. Галимнәр тарафыннан кабул ителгән кырый чик мәсьәләләре проблемасы күренекле математиклар Ф.Д. Гахов, С.Н. Андриянов, В.С. Рогожин, Ю.М. Крикунов, Л.А. Аксентьев, В.М. Монахов, М.Н. Хайкин фәнни тикшеренүләрендә иң мөһим максатка әйләнә.

XX җасыр уртасында Татарстанда нефть чыгару сәнәгатенә реаль ярдәм күрсәтү мак-

Г.Г. Тумашев

сатыннан жирасты гидромеханикасы буенча Г.С. Салихов һәм Г.Г. Тумашев житәкчелегендә фәнни семинар эшли башлый. Казан университетының һәм СССР ФАнең Казан физика-техника институты аспирантлары, галимнәре бу семинарда актив катнашалар.

Һарун Сәмигулла улы Салихов (1913-71) жирасты гидромеханикасы буенча тулы бер юнәлеш булдыра.

Аерым чыгарылмалы дифференциаль тигезләмәләренә Коши-Ковальская проблемалары, нефть катламнарын рациональ эшкәртүнең гидродинамик мәсьәләләре буенча Һ. Салиховның гыйльми хезмәтләре, андагы идеяләр бүген дә әһәмиятен югалтмыйлар.

Һ.С. Салихов

Университетның механика кафедрасында жирасты гидромеханикасы буенча фәнни тикшеренүләренә гыйльми житәкчеләре Г.Г. Тумашев һәм В.А. Булыгин булалар. М.А. Пудовкин үзенә шәкертләре белән нефть катламының температура мәсьәләләре өстендә эшли. Гамәли мәсьәләләр Г.Г. Тумашев һәм М.Г. Нужин житәкчелегендә һәм катнашында, ә соңрак Б.И. Ильинский житәкчелегендә тикшерелә. Г.В. Голубев белән Г.Г. Тумашевның уртак монографияләрендә басым кырын хисаплау һәм бу проблема белән тыгыз бәйләнәштә булган нефть катламы гидромеханикасы мәсьәләләрен чишү буенча үзләре һәм Казан галимнәре тарафыннан тәкъдим ителгән ысуллар һәм алынган нәтижәләр бәян ителә. «Казан университетында механиканың үсеше» дигән мәкаләсендә, Казан галимнәренә гидродинамика, жирасты гидродинамикасы һәм фильтрация өлкәсендә гыйльми эшләренә күзәтү ясап, Г.Г. Тумашев болай яза: «Жирасты гидродинамикасы буенча нәшер ителгән эшләргә бәя биргәннән соң шуны әйтәсе килә: Союзда һәм дөнья күләмендә билгеле булган жирасты гидродинамикасының фәнни мәктәбе барлыкка килде». Бу нисбәттән шуны да әйтергә кирәк. Казан шәһәре хәзергә көндә гидромеханика һәм кырый мәсьәләләренә тикшерү үзәге булып кала бирә.

Аэрогидроэластиклык теориясе буенча Казан фәнни мәктәбенә нигез салучы, бу өлкәдәге фәнни юнәлешләрне ныклап үстерүче һәм аны дөньякүләм югарылыкка күтәрүче булып Х.М. Мөштәриненң иң хөрмәт иткән шәкертте, Россия ФАнең мөхбир әгъзасы, бүгенге көндә Башкортстан ФАнең Президентты *Марат Әкъясан улы Илһамов* тора.

Марат Әкъясан улы гажәеп гүзәл сыйфатларга ия булган галим-механик. Ул төрле физик күренешләрнең төп асылын күрә белүче, конкрет теоретик яки гамәли проблемаларны куйганда аларның мөһимлеген, аларның урынын дәрәжә күрсәтеп бирүче, җәмгыять һәм сәнәгать ихтыяжына бәйле проблемаларга кагылышлы мәсьәләләрне тиз күрәп алучы һәм аларны оператив рәвештә куячы һәм чишүче галим дә.

Нәкъ менә шундый сыйфатлары булган

галим җитәкчелегендә башкарылган гыйльми хезмәтләр һәрвакыт актуаль булды һәм булып калалар.

М.А. Илһамовның һәм аның шәкертләре тарафыннан конструкцияләрнең юка элементларының сыеклык, газ, эластик тутыргыч белән тәэсирләшү теориясенә керткән өлешләре бәя биреп бетергесез. М.А. Илһамов тарафыннан 50ләп фән кандидаты, 14 фән докторы хәзерләнгән, ул бик күп гыйльми хезмәтләр, шул исәптән 9 гыйльми монография авторы. Аның хезмәтләре рус, инглиз һәм кытай телләрендә нәшер ителде.

М.А. Илһамов һәм аның шәкертләренен гыйльми хезмәтләренен нәтиҗәләре авиациядә, аэрокосмик техника элементларын һәм атом электростанциясе реакторларын, аларның торбалар системасын конструкторлаганда, нефть сәнәгәтендә киң кулланыла.

«Фән һәм тел» журналының соңгы 9 санында бирелеп, механиканың тарихи үсешен, анда булган ачышларга һәм казанышларга багышланган мәкаләләр тупланмасы шуның белән тәмам.

Күргәнебезчә, механика кешелек дөньясының яңа чордагы мәдәни үсешенен нигезе булган. Дөнья алга барган саен ул да үскән, алга барган.

Механика өлкәсендә бик күп галимнәр эшләгән һәм иҗат иткән. Соңгы ике гасырда аны үстерүгә Россия галимнәре дә зур өлеш керттеләр. Казан механика мәктәбе барлыкка килгәч, татар галимнәре дә механикага үз өлешен кертә башлады. Башка техник фәннәргә узып, соңгы елларда механика буенча татарча дәрәҗәләрдә дә басылды.

Шулай итеп, механика фәне дөнья мәдәниятен үстерүгә булышкан кебек, татар халкына да күтәрелергә булыша. Бу күтәрелеш даими тизлек алып, аның нәтиҗәсендә халкыбыз һәм телебез дә яшәр дигән өметтә калабыз.

ЧЫГАНАКЛАР

1. Геронимус Я.Л. Очерки о работах корифеев русской механки. – М.: Гостехтеориздат, 1952. – 520 с.
2. Григорьев А.Т., Фрадлин Б.Н., Механика в СССР. – М.: Наука, 1977. – 192 с.
3. Космодемьянский А.А. Очерки по истории механики. – М.: Просвещение, 1964. – 456 с.
4. Моисеев Н.Д. Общий очерк развития механики в России и в СССР/ В кн: Механика в СССР за тридцать лет. – М.-Л.: Гостехтеориздат, 1950. – С. 11-60.
5. Тюлинина И.А., Ракчеев Е.Н. История механики. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1962. – 228 с.
6. Шакиржанов Р.Ә. Хәмит Мөштәри һәм аның иҗаты //Фән һәм тел, 1997, №1. – 9-15 б.
7. Жигалко Ю.П. Корбан Галимовның иҗат юлы //Фән һәм тел, 2001, №1. – 24-27 б.
8. Камалов А.З. Физиканың аерым тармаклары һәм аларга нигез салучылар турында //Фән һәм тел, 2001, №4. – 63-68 б.
9. Кузнецов А.В., Камалов А.З. Гомәр Тумашевның иҗат юлы //Фән һәм тел, 2002, №4. – 17-24 б.
10. Камалов А.З. Исаак Ньютонның тәрҗемәи хәле һәм гыйльми мирасы //Фән һәм тел, 2003, №1. – 65-71 б.
11. Салихова И.Һ., Хәйдәров С.И. Нарун Салиховның тормышы һәм иҗат юлы. //Фән һәм тел, 2004, №2. – 9-15 б.
12. Голубев Г.В., Әминов Н.Г. Әминов үзен иң яхшы яктан күрсәтте. //Фән һәм тел, 2005, №2. – 18-26 б.

Казан дәүләт архитектура-төзелеш университетында

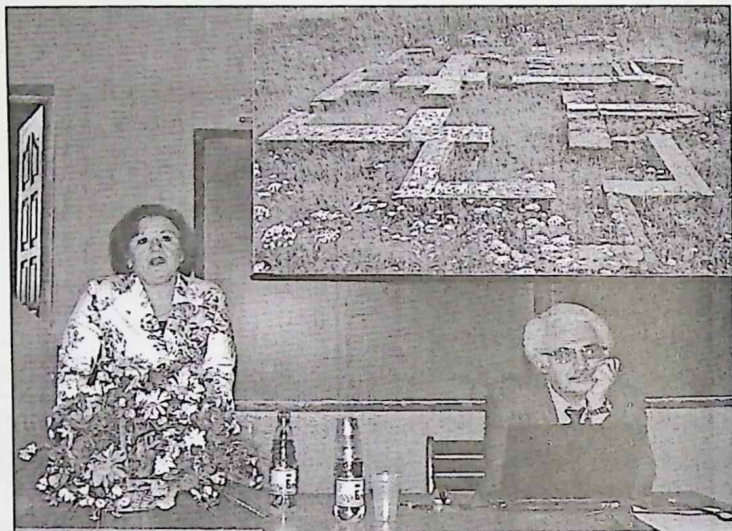
Барлык югары уку йортларындагы кебек, КДАТУда да галимнәрнең һәм студентларның фәнни, фәнни-гамәли һәм фәнни-методик

эшчәнлегә нәтижеләренә багышланган еллык конференцияләр үтә. Быел ул 59нчы Республика конференциясе кысаларында 3-20 апрельдә булды. Аның 9 юнәлешә буенча үткәрелгән 35 секция утырышларында 800дән артык доклад тыңланды. Мәсәлән, конференцияне ачып жибәргән пленар утырышта ТРның төзелеш министры урынбасары Ирек Фәйзуллин ТРның «Арзан һәм комфортлы торак» милли проекты кысаларында архитектура-төзелеш комплексын фәнни тәмин итү мәсьәләләре» дигән доклад белән катнашса, соңгы пленар утырыш КДАТУның гомуми архитектур әзерлек факультеты деканы Хәнифә Надырованың «Урта гасырлардагы Идел-Кама һәм көнчыгыш мөселман шәһәрләре» дигән чыгышы белән тәмамланды.

Татар телендә бара торган «Югары уку йортында фәннәрне татарча укыту» секциясе дә бу конференция кысаларында үтә. Быел ул 11нче мәртәбә эшләде. Бу секция утырышында төзелеш белгечләрен татар телендә әзерләү, аның фәнни, методик һәм оештыру нигезләре, татарча укыту тәҗрибәсе, терминология проблемалары, дәрәслек һәм уку

кулланмалары бастыру мәсьәләләрен тикшерү белән бергә, галимнәрнең үзләре эшләгән өлкәләрдәге фәнни казанышлары, аларны гамәлгә кертү нәтижеләре турындагы кызыклы докладлар була.

Быелгы утырышта, мәсәлән, профессор Равил Газизуллинның «Нефтьнең һәм табигый битумнарның барлыкка килүе», доцент Дамир Гыйлажевның «Үзеннән-үзе көйләнә торган табигый җилләтү системасы», профессор Равил Ибәтовның «Үткөрүчән каналлар-

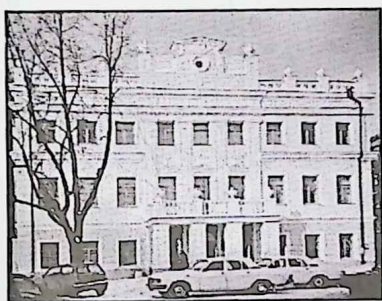
да суспензияләр сөзү», доцент Илшат Мирсәяповның «Тимербетон өрлекләренә аркылы көчләргә каршылыгын тепловизион ысул белән тикшерү», доцент Рәшит Шакиржановның «Корылма механикасы буенча электрон дәрәслек», доцент Мансур Кильдеевның «Политик социологияне татар телендә укытуга әзерлек» дигән чыгышлары зур игътибар һәм кызыксыну белән тыңланды. Алар барысы да «Фән һәм тел» журналында бастыру өчен тәкъдим ителделәр. Дамир Гыйлажевның эш нәтижеләре тәҗрибә-сынау өчен, Рәшит Ша-

киржановның электрон дәреслеге кулланышка кертүгә тәкъдим ителделәр.

Секциянең быелгы утырышы үзенчәлекле узды – анда студентлар да катнашты. Алар чыгышларны зур кызыксыну белән тыңладылар, киләсе елда секция эшендә катнашырга теләк белдерделәр. Укытучы галимнәр дә моңа бик риза. Чөнки мондый хезмәттәшлек укытуны демократлаштыруга, студентларны фәнни тикшерүләр белән таныштыруга һәм аларны фәнгә жәлеп итүгә ярдәм итә. Чыгышлар һәм аралашу ана телендә бару исә – алардан алынган тәэсирләрне тагын да арттыра, белемнәрнең аңлы рәвештә һәм тирәнрәк үзләштерелүенә китерә.

Бөтендөнья татар конгрессында

Халыбызның го-реф-гадәтләрен, милли йолаларын үзенә туплаган Сабан туе ел саен авыллар, шөһәрләр, илләр аша колачын кинрәк жәя. Узган 2006 елда Рос-

сиянең 64 төбәгендә һәм шулай ук чит илләрдә дә милли бәйрәмебез гөрләп узды. Бөтендөнья татар конгрессы Башкарма комитеты ТРның мәдәният министрлыгы белән берлектә менә шул бәйрәмебезнең оештыручыларын, режиссерларын бергә туплап, ел саен махсус уку семинарлары үткәрә. Быел да әлегә чарага Россиянең 25 төбәгеннән, Казахстан, Украина, Азәрбайжан, Литва, Кыргызстан илләреннән 103 вәкил катнашты. Беренче көнне алар Казан дәүләт мәдәният һәм сәнгать университетында галимнәрнең чыгышларынан Сабан туена кагылышлы теоретик мәгълүмат тупласалар, икенче көнне кунакларны Питрәч районы кабул итте. Бу район халкының осталыгыннан, булдыклыгыннан, кунакчыллыгыннан безнең Сабан туен оештыручылар сокланып кайттылар.

Бу якның тарихына берәз күз салсак, шуны әйтергә була, ямьле Мишә елгасының уң як ярында урнашкан Питрәч авылына XVI гасырда нигез салына. Бу як халкында зөркәнлек, кызыл балчыкны яндырып савыт-саба ясау, тимерчелек, сөяк эшкәртү, итек басу һөнәрчелеге зур үсеш ала. Хатын-кызлар туку, чигү белән дан тоткан. Һөнәрчеләр яса-

ган әйберләргә сәүдәгәрләр Идел буендагына түгел, аннан бик еракларга да илтәп сатканнар. Балта осталары белән дә билгеле бу төбәк. Ата-Бабаларының осталыгын дөвам иттерүче булдыклы затлар булганлыклары, яшь алмашка өйрәткәннәре бүген дә район үзәгендә чагылыш тапкан. Төзек, матур йортларда яшәүчеләргә, заманча төзелгән биналарда эшләүчеләргә кызыгып та, сокланып та карамый мөмкин түгел. Рухи яктан бай һәм мәдәниятле халык гомер итә бу жирдә. Аларның ялларын оештыруда мәдәният йортлары, клуб, музей, китапханә, балалар ижат йортлары да мөһим роль уйный. Ә ул яктан Питрәч районы бик бай. Районның киләчәге – аның талантлы балалары белән дә бәйле. Алар күп икән монда. Балаларның сәнгать мәктәбе укучылары дан артыннан дан яулый. Татарстан, Россия күләмендә үткәрелгән фестиваль, жыр бәйгеләрендә районның ижат коллективлары алдынгылар рәтендә. Россия күләмендә узган “Иртәнге йолдыз”да дипломат булган Ландыш Мифтахова, “Яшь авазлар” конкурсы дипломанты Юлия Игнатьева, “Яшь йолдыз-2000” фестивалендә диплом алган “Шатлык ритмлары” бию коллективы белән питрәчлеләр горуруланалар.

Физкультура һәм спорт өлкәсендә дә уңышлары бар аларның. Көрәш батырлары белән дә дан тота Питрәч. Милли көрәш буенча ТРның атказанган спорт осталары Иван Баширов, Виссарион Канашев, СССРның спорт осталары, Россия чемпионнары – Александр Золин, Николай Степанов, Габдрахман Галиев, Григорий Канашев, Рөстәм Гыйниятов, Вакыйф Тимербаев, Әнис Миндубаев, Михаил Чернов кебек татарча көрәш батырлары бөтен татар дөньясына мәгълүм. Сабан туен оештыручылар курсларына килгән милләттәшләребезне менә шундый һәрьяктан килгән районга юкка гына алып килмәделәр. Чөнки Питрәчтә үрнәк алырлык әйберләр житәрлек.

Бу бәйрәмгә килгән кунакларны Питрәч жирендә ипи-тоз, якты йөз белән “Жәүһәр” фольклор ансамбле каршы алды. Мәһабәт мәдәният йортында аларны Бөтендөнья татар конгрессы Башкарма комитеты рәисе Ринат Закиров һәм муниципаль район башлыгы Шәйхулла Насыбуллин сәламләде. Залга жыелган халык иң элек Питрәчкә багышлан-

ган фильм карап, район белән якыннан танышты. Аннан соң Россиянең 25 төбәгеннән һәм якын чит илләрдән килгән милләттәшләрбезгә “Сабантуй” элементларын туплаган фольклор программа күрсәттеләр. Ә инде мәйданда чын-чынлап Сабан туге узды. Монда милли көрәш, аркан тарту, капчык бәреш, колгага менү, гер күтөрү, чүлмәк вату, кул көрәштерү, капчык киеп йөгөрү кебек уеннар җыр-моң белән бергә үрелеп барды. Әлегә уеннарда мәйданга җыелган бар халык та бик теләп катнашты. Чын Сабан туге күренешен

карады, рәхәтләнеп күңел ачты һәм үзләренә кирәк кадәр мәгълүмат туплады татарлар. Шундый күңелле бәйрәм оештырган, бай материал биргән, бик яхшы каршы алганнары өчен Россиянең төрле төбәкләреннән килгән Сабан туге оештыручылар, режиссерлар Питрәч районы хакимиятенә, бигрәк тә муниципаль район башкарма комитеты рәисе урынбасары Валентина Исаковна Урысовага күп көч һәм тырышлык куйганы өчен рәхмәт әйтеп, кабат Казанга юл тоттылар.

Гөлһаз Шәйхи.

МӨХТӘРӘМ УКУЧЫЛАР!

Фәнни-хәбәри «Фән һәм тел» журналында тел, әдәбият, тарих; мәшһүр галимнәребез; татар телендә белем бирү; фәннең төрле өлкәләре буенча һәм мәктәп балалары өчен фәнни-популяр мәкаләләр басыла.

«Фән һәм тел» журналына 2007 елның икенче яртысына язылырга онытмагыз!

Журналның индексы – 16071.

Язылу бәясе:

өй адресына –

абонент әржәсе адресына –

3 айга

62 сум 38 тиен

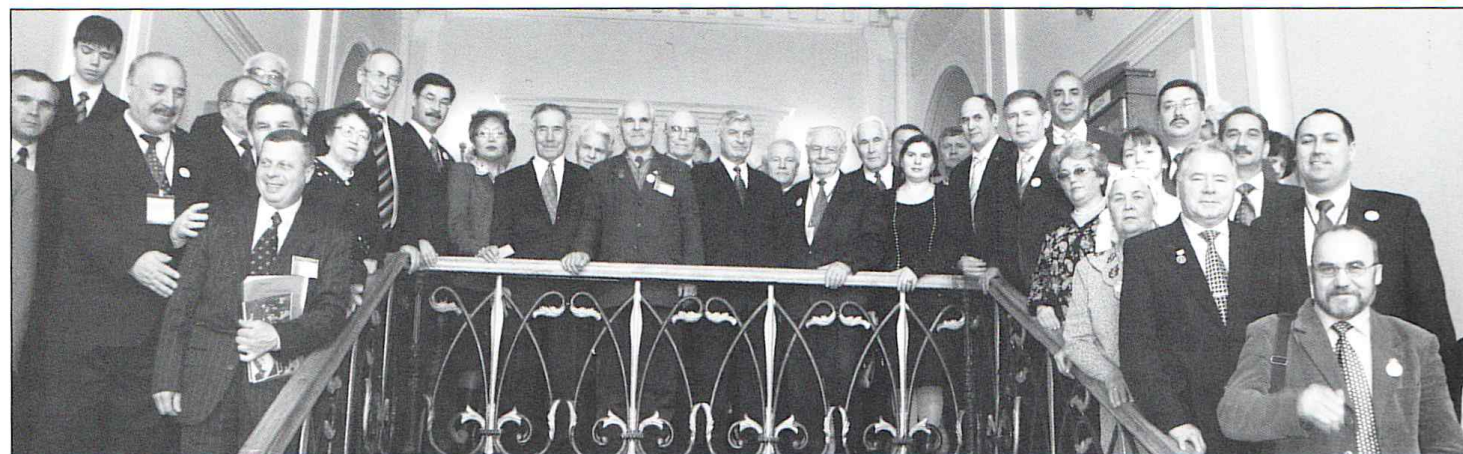
61 сум 10 тиен

6 айга

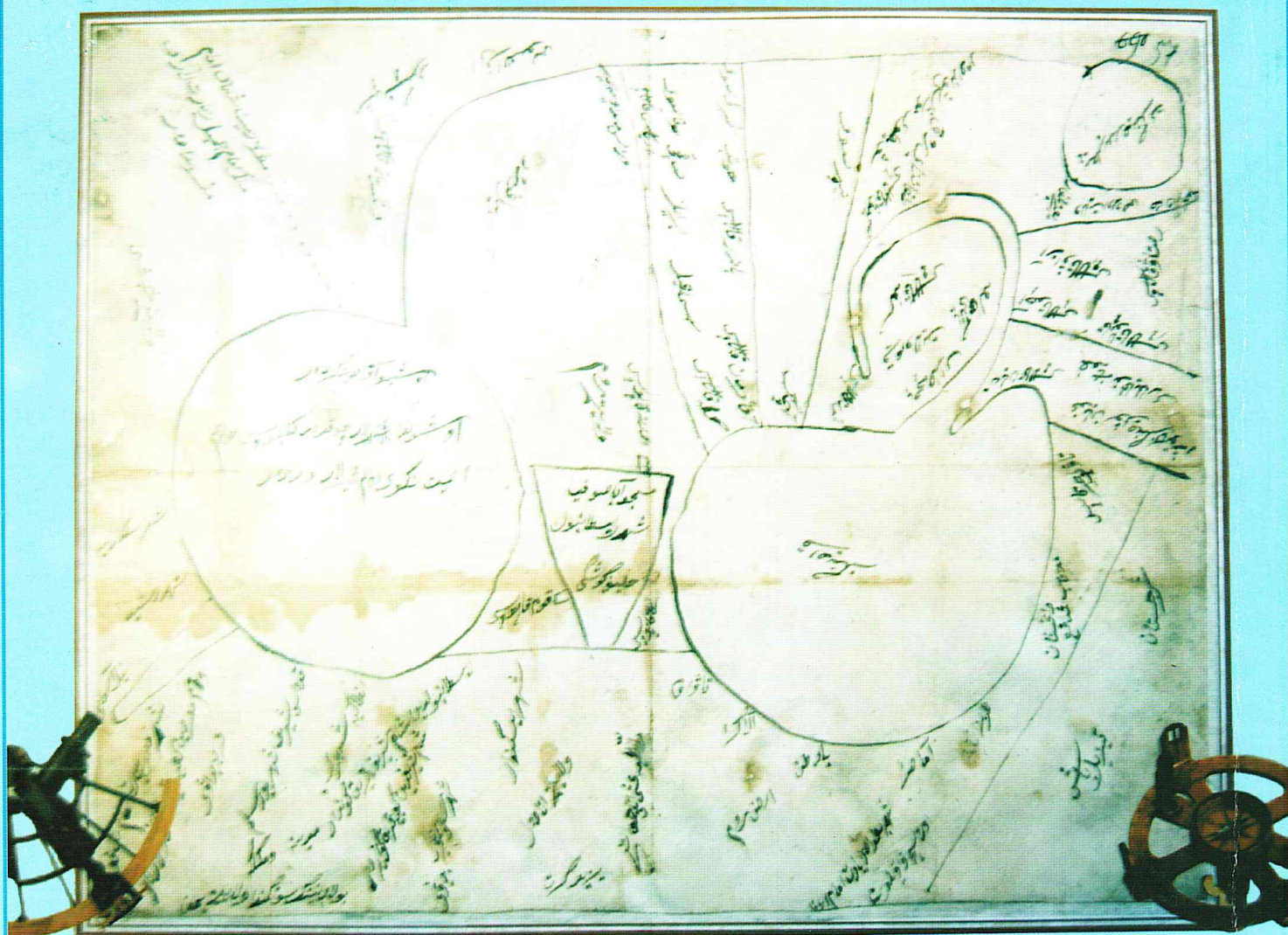
124 сум 76 тиен

122 сум 20 тиен

Галимжан Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтында («Олуг юбилей уңае белән»)

Мулла Морад Ишанов картасы

Бу карта 1770 елга кадәр, 1768-69 елларда Мулла Морад тарафыннан хәзерләнгән һәм татар халкының милли күтәрелешенә бәйле мөнәсәбәттә сызылган булган.

Мулла Морад картасыннан авторның дөньяны күп күргәнлеге, чит илләрдә күп йөргәнлеге сизелә — анда Русиянең Көнъяк губерналары, Кырым, Кавказ, Балкан илләре, Урта диңгез тирәсе илләре, XVIII гасырның икенче яртысында булган сәяси-административ вазгыять дөрес чагылдырылган.

Татар халкының дөньядагы географик халәте буенча дөрес мәгълүмат бирелүе белән дә карта бик мөһим.

(Әдәбият: *Духовная культура и татарская интеллигенция. Исторические портреты.* — Казань: Магариф, 2000).

Марсель Әхмәтжанов,
филология фәннәре докторы